INNEHÅLL

INLEDNING…… 7
Målsättningen med detta arbete…… 7
Rapportens uppläggning…… 7
Källor och metoder…… 8

DEL 1
HISTORISK UTVECKLING

Naturgeografiska förutsättningar…….. 11
Inlandsisen formade landskapet…… 13

FÖRHISTORISK TID…… 15

Äldre stenåldern, tiden före 3000 f Kr…….. 15
Yngre stenåldern, ca 3000 f Kr – 18/1500 f Kr……..17
Utbredning
Flintan
Bronsåldern, ca 1800 - 500 f Kr…… 19
Järnåldern, ca 500 f Kr – 1050 e Kr…….. 23
Fornborgar
Gravar
Begreppet boplatser…… 24

MEDELTID OCH NYARE TID…… 25

Medeltid, **ca 1050 - 1530**…….. 25
Kyrka och socken
Bebyggelse
Det historiska odlingslandskapet……... 29
Bygden under 15 -1700-talen…….. 31
Agrara revolutionen……..… 35
1900-talets industrialisering av jordbruket……...… 39
Byggnadstraditioner…… 40
Allmogens bebyggelse
Offentliga miljöer
Byggnadstyper
Enkelstugor och parstugor
Bostadshus på dubbel bredd
1900-talet

Kommunikationer……... 47
Vattenvägar
Vägar
Broar
Järnvägar
Industrialisering…….. 52
Järnhantering
Industrier från 1800-talets senare hälft och 1900-talet
Tätortsutveckling……. 54

DEL 2
KULTURHISTORISKT VÄRDEFULLA MILJÖER

Sammanställning av värdefulla kulturmiljöer……. 59
Kulturhistoriskt värde, urvalskriterier……. 59
1. Kring Färgelanda kyrka, Färgelanda socken……. 61
2. Dalslands folkhögskola, Färgelanda socken…… 63
3. Stigens textilindustrisamhälle, Färgelanda socken……. 67
4. Sommarstugor och gårdsbebyggelse vid Pipen, Nyckelvattnet, Färgelanda socken 71
5. Del av Valbodalen, Färgelanda och Högsäters socknar…… 73
6. Kring Torp och Ellenösjön, Torps och Ödeborgs socknar ……. 77
7. Kring Ödeborgs kyrka och Håvesten, Ödeborgs socken…… 81
8. Ödeborgs brukssamhälle med museikullen och fornsalen, Ödeborgs socken……. 83
9. Sommarstugeområde vid Tegen, Östersjön, Ödeborgs socken……. 87
10. Kring Vrine och Ryk, Ödeborgs och Färgelanda socknar …… 89
11. Rösäter, Högsäters kyrka och prästgård, Högsäters socken……... 91
12. Järbo kyrka, Runnsäter och Vinnsäter, Järbo socken……..…. 95
13. Råggärds sockencentrum, Råggärds socken……. 99
14. Dalgången vid Gässbo, Råggärds och Rännelanda socknar…….. 101
15. Lerdalsälvens dalgång, Lerdals socken……..…. 105

DEL 3
KULTURHISTORISKT VÄRDEFULLA ENSKILDA FASTIGHETER OCH BROAR

FASTIGHETER

Översyn av byggnadsinventeringen i Färgelanda kommun ……..…. 111

Begreppet K-märkt……..... 112

Fastigheter som tillmäts ett kulturhistoriskt värde……..… 113
Färgelanda socken…….. 114
Högsäters socken……..……... 120
Järbo socken…….…… 124
Lerdals socken…….…… 126
Råggärds socken……..…… 128
Rännelanda socken…….…… 130
Torps socken……...……. 132
Ödeborgs socken……..…… 134

BROAR

Broar som tillmäts ett kulturhistoriskt värde…….. 138

DEL 4
HANDLINGSPROGRAM

Sammanfattning…….. 142
Inledning……...… 143
Vad är ett kulturmiljöprogram…….. 143
Målsättningen med ett kulturmiljöprogram, vad vill vi uppnå?……...… 144
Vad krävs för att uppnå detta?……. 145
Kulturmiljöer…….. 145
Utvärderade kulturmiljöer i Färgelanda kommun……. 146
Aktörer – vem gör vad ?……. 149
Vad säger lagen ?…… 150

KÄLLOR OCH LITTERATUR……... 151

BILAGOR

1. **Termer inom kulturmiljövården**
2. **Riksintressebeskrivningar**

Förord

Färgelanda kommun beslöt 2001 att låta Regionmuseum Västra Götaland utföra denna revidering av kommunens kulturmiljöprogram från 1986. Som en del av arbetet har ingått en översyn av kommunens byggnadsinventering från 1975.

Det är museets förhoppning att innehållet i denna rapport skall sprida kunskap om det värdefulla historiska landskapet i Färgelanda kommun. Genom att öka insikterna bland såväl kommunala tjänstemän, förtroendevalda, fastighetsägare och allmänhet kan aktiva insatser göras för att bevara värdefulla kulturmiljöer. Resurser kan tas till vara som ligger outnyttjade och riskerar att gå förlorade. Det kan öka självkänslan och trivseln samt ge bättre förutsättningar för besöksnäringarna och övriga verksamheter i kommunen. Kulturmiljöns tillgångar kan inte återskapas om de en gång gått förlorade. Därför är det viktigt att kunskap om kulturmiljön finns tillgänglig inför beslut som skall fattas kring förändringar i samhället.

Syftet är också att rapporten skall användas i kommunens översiktliga samhällplanering och övriga plan- och bygglovhantering liksom för museets rådgivning och handläggning bl a gentemot länsstyrelsen/länsantikvarien.

Arbetet med rapporten har utförts av Lars Bergström, Ann-Charlott Hajdu-Rafis, Jan Johansson, Leif Johansson, Mats Hellgren, Sonia Jeffrey, Elisabeth Wilhelmsson och Ing-Marie Trägårdh, samtliga vid Regionmuseum Västra Götaland. För redigering av kartor svarar Helen Danielsson, Färgelanda kommun.

Vänersborg i november 2004

Karl-Arne Karlsson
1:e antikvarie/chef kulturmiljöavdelningen

INLEDNING

Målsättningen med detta arbete

Människan har bott och verkat i trakterna kring Färgelanda i bortemot 10.000 år. Under denna långa tidsrymd av mänsklig aktivitet har spår och lämningar avsatts i landskapet. Dessa spår skänker den omgivande miljön en djup historisk dimension och ger oss kunskap om vår historia och om människors villkor under olika tider och förhållanden.

Denna rapport är en revidering av kommunens kulturmiljöprogram från 1986 (*Program för kulturminnesvård, Färgelanda kommun*, Färgelanda kommun, Länsstyrelsen Älvsborgs län 1986) och syftar till att öka kunskapen om kulturmiljön i kommunen och väcka intresse och förståelse för den historiska dimensionen i landskapet. En kulturmiljö med bevarade delar från olika perioder och sammanhang som ger oss möjlighet att känna trygghet och förankring i vår hembygd.

Kulturmiljöns tillgångar kan inte återskapas om de en gång gått förlorade. Ökad kunskap ger större möjligheter att ta hänsyn till kulturmiljöns förutsättningar i den kommunala planeringen. I denna rapport beskrivs bl a ett antal områden som speglar kommunens historia och som kan tillmätas ett särskilt stort kulturhistoriskt värde.

Rapportens uppläggning

Kulturmiljöprogrammet är ett samlat kunskapsunderlag och ett handlingsprogram för hur man tillvaratar kulturmiljövårdens intressen i kommunen. Denna rapport utgör kunskapsunderlaget till vilket det särskilda handlingsprogrammet sedan tillkommer.

Kulturmiljöprogrammet består av fyra delar. **Del 1** är en översiktlig beskrivning och analys av den kulturhistoriska utvecklingen i Färgelanda kommun. Den tar sin utgångspunkt i det som finns bevarat i den fysiska miljön, i visst arkivmaterial, och i litteraturen som rör kulturmiljön. Presentationen bygger på ett antal ”spridningskartor” med förklarande text som belyser viktiga historiska skeden. Den översiktliga analysen har flera syften:

* Att tydliggöra den historiska dimensionen i landskapet.

* Att utgöra en kulturhistorisk tolkningsram för bedömningen av kommunens kulturhistoria.

* Att ligga till grund för en värdering av kommunens kulturmiljö.

Del 2 beskriver kommunens mest värdefulla kulturmiljöer, sammantaget 15 olika miljöer. De speglar olika delar av kommunens kulturhistoria utifrån den historiska genomgången i del 1.

Inga särskilda rekommendationer har gjorts för de olika kulturmiljöerna i del 2. Sådana rekommendationer har en tendens att tappa aktualitet. Inför konkreta exploateringsåtgärder bör man överväga miljökonsekvensanalyser med fördjupade studier av det specifika området för att kunna göra en analys och rekommendationer som är kopplade till aktuella åtgärder. Det kan t ex vara en bebyggelseutredning, arkeologisk utredning eller analys av odlingslandskapet med hjälp av historiskt kartmaterial.

Förutom dessa generella rekommendationer föreslås i handlingsprogrammet vissa specifika åtgärder för några av de beskrivna kulturmiljöerna.

Del 3 innehåller förteckningar över enskilda kulturhistoriskt värdefulla fastigheter och broar. Både fastighets- och brodelen bygger på tidigare inventeringar utförda av Regionmuseum Västra Götaland (tidigare Älvsborgs länsmuseum) och som presenterats i rapporterna *Kulturhistorisk utredning 11, Färgelanda kommun, 1976* respektive *Broar i Dalsland, en kulturhistorisk inventering 1977-78.* Som en del av arbetet med denna rapport har en översyn gjorts av 1975 års byggnadsinventering men ej av broinventeringen.

Del 4 utgörs av handlingsprogrammet.

Källor och metoder

Kunskapen om kulturmiljön får vi i huvudsak från de övergripande inventeringar, beskrivningar och program som görs av riksantikvarieämbetet, länsstyrelserna, läns- och regionmuseerna, och kommunerna. Vid sidan härav utför den lokala bygdeforskningen, hembygdsföreningar och olika lokala intresseorganisationer ett omfattande arbete med arkivstudier och detaljundersökningar. Förutom de ovan nämnda byggnadsinventeringen och broinventeringen som varit utgångspunkt för del 3 i denna rapport är de viktigaste inventeringarna och beskrivningarna som berör Färgelanda kommun följande:

* *Fornminnesinventeringen* som sedan 1983 gjorts i samband med framtagandet av den ekonomiska kartan. Vid 1980-talets slut gjordes en förnyad inventering i Dalsland. Samtliga kända fornminnen finns markerade med ett run-R på ekonomiska kartan och i det tillhörande registret finns också ett stort antal fynd och andra lämningar upptagna. Registret uppdateras kontinuerligt och på riksantikvarieämbetet, länsstyrelsen och regionmuseet finns registret att tillgå. På länsstyrelsen är registret digitaliserat.

* Ett program med beskrivningar av värdefulla odlingslandskap: *Värdefulla odlingslandskap i Älvsborgs län*, Länsstyrelsen i Älvsborgs län, rapport 1994:5

* Enligt miljöbalken har kommunerna bl a ansvar för de s k *riksintresseområdena för kulturmiljövård*. Länsstyrelsens roll är att övervaka detta ff a vid kommunernas planarbeten. Beskrivningar av riksintressemiljöerna i Färgelanda kommun finns som bilaga i denna rapport. En översiktlig kartbild finns också på sid 58 ”Kulturhistoriskt värdefulla miljöer och riksintresseområden för kulturmiljövård”. Beskrivningar av riksintressena finns också att tillgå via länsstyrelsens hemsida www.o.lst.se under rubriken ”kartskåp”. Textbeskrivningar finns på riksantikvarieämbetets hemsida www.raa.se, sökord ”riksintressen”.

DEL 1

HISTORISK UTVECKLING

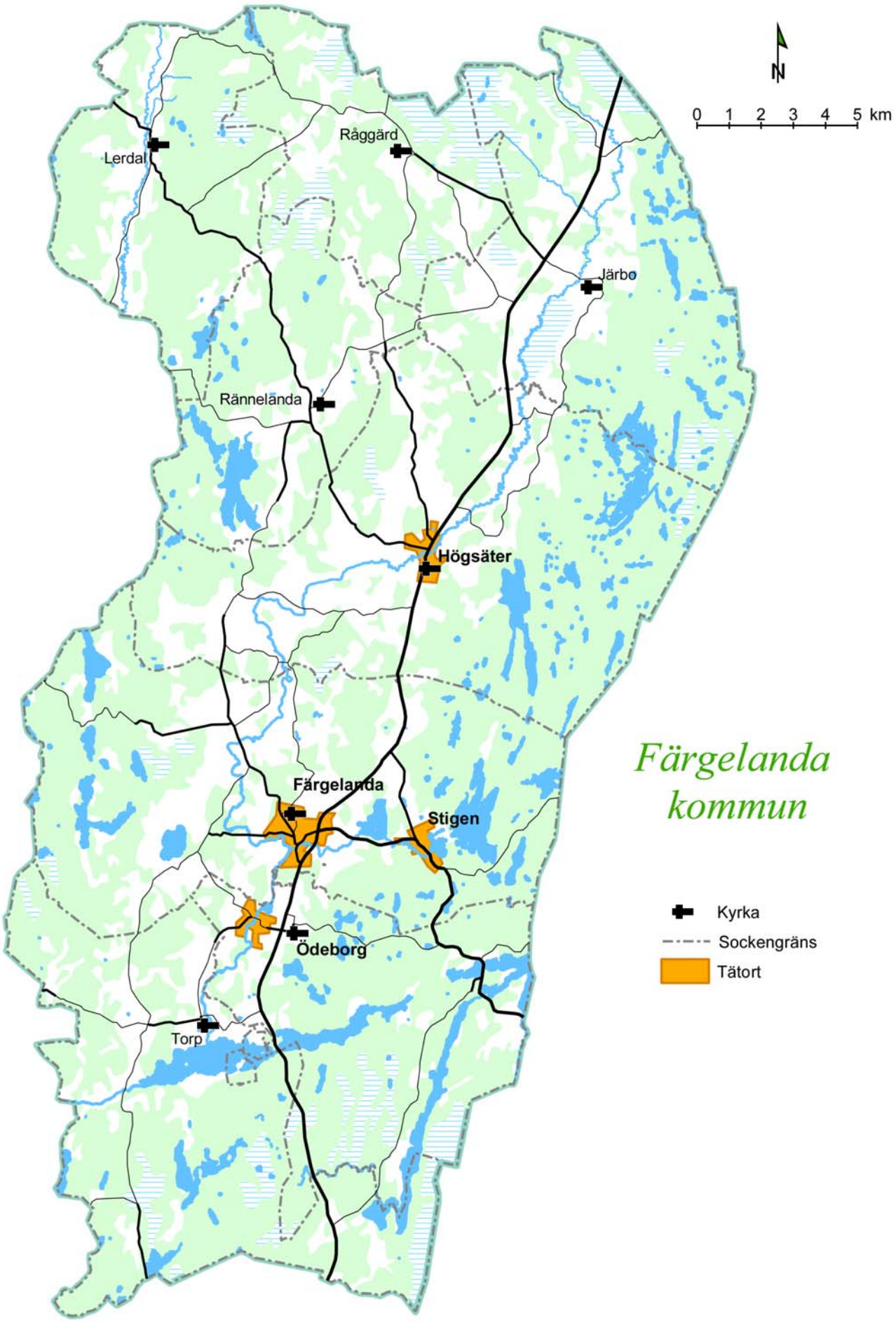
N
0 1 2 3 4 5 km
Lerdal
Råggärd
Järbo
Rännelanda
Högsäter
Färgelanda
Stigen
Ödeborg
Torp
Färgelanda kommun
Kyrka
Sockengräns
Tätort

HISTORISK UTVECKLING

Naturgeografiska förutsättningar

För cirka 15 000 år sedan täcktes hela landskapet av ett flera kilometer tjockt istäcke som pressade ner jordskorpan drygt 100 meter. Isen låg till en början helt stilla och fastfrusen i underlaget. Så småningom blev klimatet varmare och isen började långsamt smälta och för cirka 11.000 år sedan hade isen dragit sig tillbaka från större delen av Dalslandsregionen. Vissa lokala isrester fanns troligen kvar här och var, eftersom klimatet inte riktigt hade stabiliserat sig.

Landskapet genomgick nu stora och ständiga förändringar, smältvattnet fick vattennivån att stiga och tillfälligtvis dränka den framväxande landmassan, ett stadium som dock snabbt fick omvänd verkan allteftersom istäcket släppte greppet. Valboåsen väster om Kroppefjäll och längs Valbodalens östra sida, är ett bevis för att en stor nord-sydlig isälv runnit genom Dalsland för cirka 11.000 år sedan. Isälven mynnade i södra delarna av Färgelanda och Valboåsen byggdes upp av det material som älven transporterade och lämnade av nära iskanten. Håvestens gravfält vid Ödeborg ligger på en av de mest imponerande kullarna på Valboåsen men även Högsäter och Rösäter ligger på denna åsbildning.

Det är svårt att föreställa sig det nuvarande landskapet som ett bistert ishav där kalvis och isflak flöt omkring mellan de kala och karga öarna och skären. För cirka 10.000 år sedan hade landhöjningen nått så långt att det fanns några större sammanhängande landområden. Tre stora sund dominerade nu områdena mellan nuvarande Vänern och havet, varav det nordligaste direkt berörde de södra delarna av det som idag är Färgelanda kommun. Detta sund gick från nuvarande Munkedal över Ellenösjön och Rådanesjön in mot Vänern, ett sydligt sund gick ut via Göta Älv och mellan dessa sund fanns ytterligare ett som sträckte sig från Byfjordens utlopp vid Uddevalla och in mot Vänersborg.

Marina gränsen (MG) eller Högsta kustlinjen (HK) kallas den nivå som havet maximalt nådde upp till efter den senaste nedisningen. För Dalsland varierar denna nivå från ca 130 m.ö.h. i de sydligaste delarna till ca 170 m.ö.h. längst i norr. Eftersom stora delar av Färgelanda kommun ligger under 100 meters nivån innebär detta att större delen av dagens landmassa var översvämmad. Endast de högst belägna delarna smälte fram direkt under isen och kom att utgöra de första öarna och skären i området. Landhöjningen pågår än idag med cirka 2 mm per år i området.

Redan under ishavsklimatet invandrar de första växterna. De slår rot i det kala landskapet och efterhand bildas en örtrik tundravegetation bestående av dvärgbjörk vide, lavor, malört och mållor. Den s.k. postglaciala värmetiden som inträder för ca 10.000 år sedan kommer med varierande styrka att vara i ca 6.000 år. Under denna relativt långa tid händer otroligt mycket med landskapet. Sjöarna i området isoleras från havet som drar sig allt längre västerut genom landhöjningen. För ca 9.000 år sedan breder hasseln ut sig liksom rönn, asp, sälg och hägg. Även den lägre växtligheten med olika örter, bär och buskar breder ut sig. I de öppna ljusa skogarna vandrar älg, uroxe, björn, varg, lo, rådjur, kronhjort och vildsvin. Det är också från slutet av den här perioden som vi har de första säkra spåren av människan inom området.

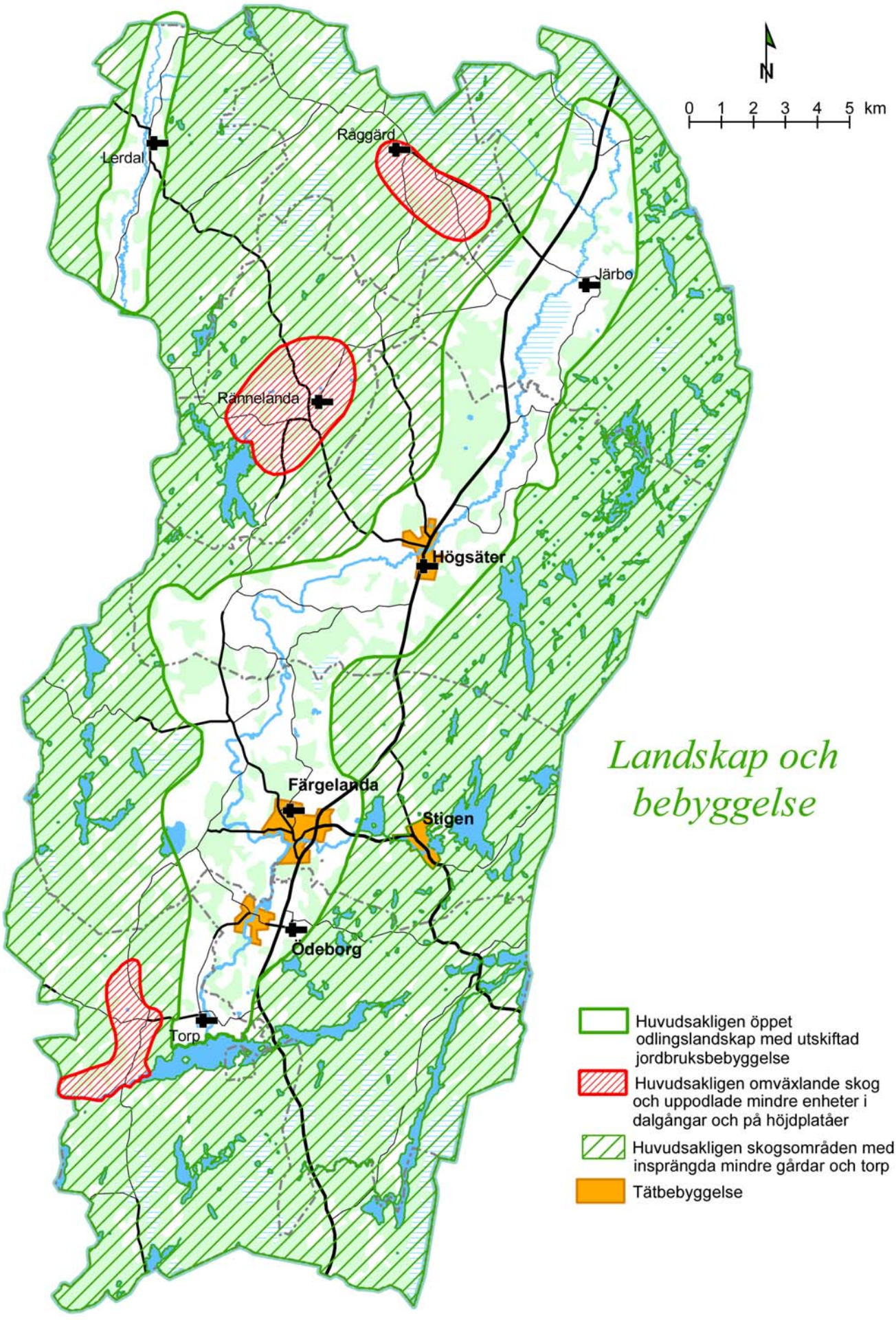
N
0 1 2 3 4 5 km
Lerdal
Råggärd
Järbo
Rännelanda
Högsäter
Färgelanda
Stigen
Ödeborg
Torp
Landskap och bebyggelse
Huvudsakligen öppet odlingslandskap med utskiftad jordbruksbebyggelse
Huvudsakligen omväxlande skog och uppodlade mindre enheter i dalgångar och på höjdplatåer
Huvudsakligen skogsområden med insprängda mindre gårdar och torp
Tätbebyggelse

Inlandsisen formade landskapet

Isens framväxt och tillbakagång åstadkom en total förändring av landskapet. Jordskorpan slipades av, räfflades, jordarter transporterades omkring och avlagrades t.ex. i långsträckta höjdryggar, moräner eller lerslätter. Ett landskap med olika förutsättningar för mänsklig anpassning och utnyttjande skapades. Hur människan sedan under årtusendena kom att använda naturresurserna kan avläsa i allt från stenålderns boplatser till lämningar från vårt industriella samhällsbyggande.

Berggrunden i Färgelanda kommun utgörs till övervägande delen av äldre urberg, i väster består den av grå gnejs men övergår mot öster i gnejsliknande graniter. I områdets östligaste del, som sammanfaller med Kroppefjäll, är berggrunden uppbyggd av gnejser, graniter samt Kappebo- och Dalformationerna. Ett flertal sprickdalar och förkastningar sträcker sig genom berggrunden, företrädesvis i nord- sydlig riktning. De lösa jordarterna är i Lerdal och Valbodalen uppbyggda av sedimentära leravlagringar medan övriga områden är täckta av moränavlagringar med inslag av finsediment i sprickdalar och djupa dalgångar. I norr genomkorsas området av den mellansvenska israndzonen, vilken sträcker sig från södra Finland till Oslo-området.

Terrängen i Färgelanda kommun är starkt kuperat, vilket även gäller Kroppefjäll, trots dess karaktär av högplatå. Kommunen präglas av sjöar och relativt breda dalgångar med nord-sydlig riktning, vilka skär in i de omgivande, delvis fjällartade, skogsområdena. Antalet sjöar är påfallande många i de östra, västra och södra delar. I såväl söder som norr finns ett flertal mossområden t.ex. Öjemossen och Tvetanemossen, av vilka de i norr är mest framträdande i landskapet.

Jordarterna inom kommunen varierar och är en viktig faktor för var och hur jordbruket utvecklats i kommunen. Färgelanda kommun tillhör västkustens berg- och leromården. Marken är kuperad och domineras av berg med lersediment i sänkor och dalgångar. Området ligger huvudsakligen under högsta kustlinjen. Morän- och lertäcket är delvis tunt. Längs dalgångarnas sidor finns moränplatåer. Lera och finmo hittar man i dalgångarna i områden som en gång utgjorde sjö- eller havsbotten. I övrigt dominerar kalt berg med ett tunt, kanske bara 0,5 meter tjockt, eller osammanhängande jordtäcke på berg, oftast morän.

Färgelanda kommun är en blandad skogs- och jordbruksbygd. Den senare omfattas huvudsakligen av Valbodalen där en koncentration av ren jordbruksbebyggelse finns. Skogen, som huvudsakligen utgörs av gran och tall, men inslag av lövskog finns också, är ett viktigt komplement till jordbruket. Bebyggelsen och åkermarken är främst koncentrerad till dalstråken.

Följande karaktärisering kan göras av landskapet i Färgelanda kommun och dess bebyggelse:

Öppet, odlingslandskap med utskiftad jordbruksbebyggelse

Valbodalen, sträcker sig i närmast nord-sydlig riktning genom kommunen och är en sammanhängande jordbruksbygd. Valboån slingrar sig från Järbo socken i norr ner till Ellenösjön i Torps socken i söder. Karaktäristiskt för området är det kuperade odlingslandskapet med välskötta åkrar och betesmarker med inslag av löv- och barrskogsdungar. De relativt stora gårdarna är vanligen placerade i krönlägen, vilket sätter sin prägel på landskapet. Inom Valbodalen är även större delar av kommunens mer betydande tätorter belägna. Även längs Lerdalsälven förekommer ett sammanhängande öppet odlingslandskap vilket sluttar starkt ned mot älven. I den trånga dalgången brukas de lägre delarna som åkermark medan de högre belägna områdena används som betesmark. Bebyggelsen ligger spridd på de övre delarna

av dalgångens sidor. Jordarterna består huvudsakligen av lera och finmo samt morän/ moränplatåer längs dalgångarnas sidor.

Landskap med omväxlande skog och uppodlade mindre enheter
I anslutning till det öppna landskapet och insprängt i västra delens höglänta skogsområden finns mindre jordbruksenheter. Här är mindre och oregelbundna åkrar, betesmarker och skogspartier vanliga. De små brukningsenheterna dominerar och gårdsbebyggelsen är här mera terrängbunden och ofta grupperad efter den s.k. västsvenska gårdstypen. Jordarterna består huvudsakligen av lersediment i sänkor och dalgångar samt morän/moränplatåer längs dalgångarnas sidor.

Tätbebyggelse
Inom kommunen finns fyra utpräglade tätorter som Stigen, Ödeborg, Högsäter och Färgelanda. Dessa har en varierad bebyggelse av en- och flerfamiljshustyp uppförda framförallt från sekelskiftet och framåt i tiden.

Övrigt landskap
Utpräglade skogs- och mossområden där även östra delen av Kroppefjäll ingår. Består av gles bebyggelse med enstaka småbruk och torp och utgör arealmässigt de största områdena i kommunen. Skogsmarken är oftast uppdelad på skiften som ligger under gårdarna i de uppodlade områdena. Kvar från nyodlingsverksamheten under 1800-talet finns enstaka mindre brukningsenheter. Jordarterna domineras av kalt berg vilka täcks av ett tunt osammanhängande jordtäcke på berg, oftast morän.

FÖRHISTORISK TID

Äldre stenåldern, tiden före 3.000 f Kr

I isavsmältningens spår följer relativt snart växter och djur. Hur länge det sedan dröjer innan de första människorna kommer till området är svårt att säga, kanske dröjde det något eller några årtusenden. I de avslutande skedena av istiden var området ett kargt och blåsigt tundralandskap med isiga hedar och isbelagda vattenytor. Även under somrarna var förhållandena säkert besvärliga, då jordlagren ofta var starkt uppblötta och svårforcerade. Om människan redan så här tidigt besökte området har vi i dagsläget inga indikationer på, om så var fallet har det säkert varit små grupper som förmodligen endast gjorde kortare jaktuppehåll i området.

Benämningen stenålder har vi fått genom att huvuddelen av de redskap som återstår från perioden är tillverkade av sten. Naturligtvis användes även redskap av andra material som t ex trä, ben och horn. Dessa föremål har dock inte bevarats i samma utsträckning. Den äldre stenåldern kan delas upp i Paleolitikum och Mesolitikum. Den förstnämnda perioden sträckte sig fram till ca 9000 f Kr och finns ytterst sparsamt representerad i Västsverige över huvudtaget. Mesolitiska inslag är mycket vanligare och förekommer på många håll i Västsverige, särskilt i kustzonerna. Inom kommunen är perioden i ytterst sparsamt företrädd.

Mesolitikum brukar indelas i tre undergrupper sk kulturgrupper. Dessa har fått sina namn efter boplatserna där de först påträffades. Äldst är den sk *Hensbackakulturen före – ca 7000 f Kr,* påträffad vid Hensbacka i Munkedal i mellersta Bohuslän, nära Färgelanda kommun. Denna efterföljs av *Sandarnakulturen, ca 7000 - 5000 f Kr,* en stor och fyndrik boplats vid Sandarna i Göteborg. Yngst är *Lihultskulturen, ca 5000 - 3000 f Kr,* påträffad vid Näsinge i norra Bohuslän.

Fyndmaterialet från äldre stenåldern utgörs nästan uteslutande av redskap och restavfall efter flinta, kvarts och bergart. Perioden är inom kommunen liksom i andra liknande områden så dåligt känd att den endast representeras av några få lösfunna redskap, inga av dessa fyndplatser är officiellt utgrävda utan fynden härrör nästan uteslutande från ytplockning. Dessa om än många gånger vaga fyndomständigheter kan ändå vara en indikation på att det finns boplatser i området.

De första människorna som kom till trakten levde som jägare, fiskare och samlare. De bodde säsongvis på olika platser inom sitt revir för att bäst kunna utnyttja de olika naturtillgångarna. Man byggde hyddor eller vindskydd beroende på årstid och på vilken typ av boplats man tänkt sig, om den skulle vara tillfällig eller av mer permanent art. På boplatsen tillverkade man redskap som yxor, skrapor och andra eggverktyg. Man anlade också eldstäder och kokgropar (dvs gropar som fylldes med heta stenar) När boplatsen övergavs lämnades hyddan att förfalla. Spår från matberedning, trasiga redskap och avfall från redskapstillverkningen blev kvar på platsen och kan grävas fram av dagens arkeologer. Vanligen kan man inte se boplatserna ovan jord, men där växttäcket har eroderat, i plöjd åkermark, på stränder eller i andra markstörningar kan man påträffa de här spåren. Genom att titta på det insamlade fyndmaterialet kan man göra en grov datering utifrån den redskapstypologi som är utarbetad sedan länge och på så sätt komma fram till en relativ datering.

Dessa tidiga invandrare har följt havsfjordarna och vattendragen inåt land. Spåren av den tidens människor är också starkt knutna till sjöar och vattendrag, ofta ligger boplatserna direkt

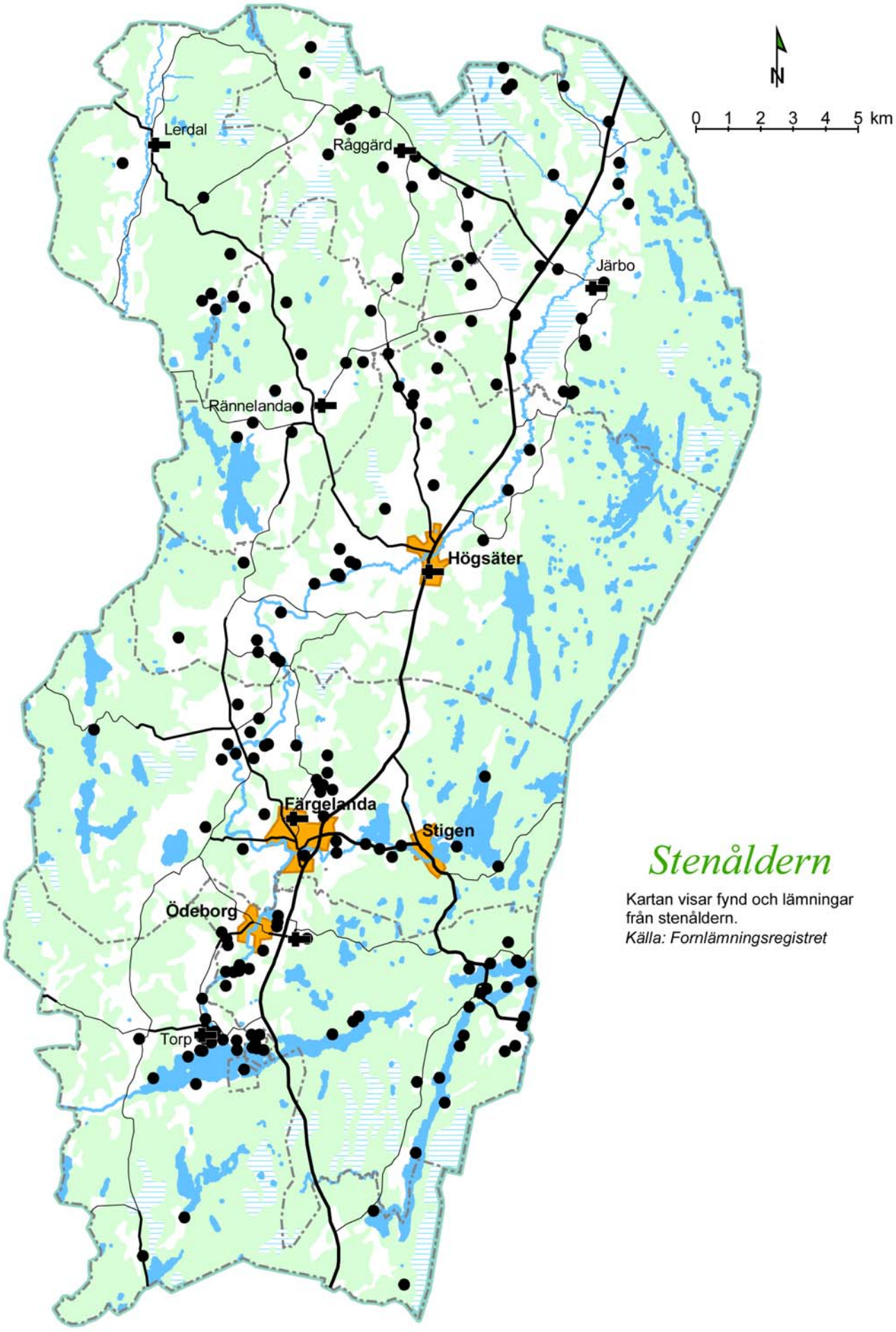

Stenåldern

Kartan visar fynd och lämningar från stenåldern.
Källa: Fornlämningsregistret

på stranden. Typiska lägen är skyddade vikar med långgrunda stränder, gärna då belägna på lite sluttande sandig och moig mark. De äldsta fynden som påträffats inom kommunen är två skivyxor från Horntveten i Färgelanda socken strax intill Valboån, Dessa är förmodligen från Hensbackatid, ca 9.000 – 7.000 f Kr. Bättre representerat inom området är den senare Lihultstiden, ca 5.000 – 3.000 f Kr, från vilket det finns ett flertal fynd av sk Trind- och Lihultsyxor, av vilka flertalet är påträffade längs Valboån och vid sjöar som t ex Ellenesjön och Rådanesjön.

Det närbelägna Hästefjordsområdet som ligger strax sydväst om kommungränsen finns en mycket stor koncentration av boplatser från just den senmesolitiska Lihultstiden. Naturmässigt och topografiskt hänger detta område nära samman med de södra delarna av kommunen vilket antyder att det förmodligen kan finns liknande koncentrationer i dessa delar av området.

Yngre stenåldern, tiden 3.000 - 18/1500 f Kr.

Traditionellt talar man om att människorna nu övergår till jordbruk och boskapsskötsel. I själva verket var det en mycket lång process. Fortfarande några årtusenden framåt, tycks det främst vara jakten och fisket som bestämde var man bosatte sig. Systemet med säsongsboplatser av fångstkaraktär kom att leva kvar länge än. Från andra håll har det visat sig att de strandbundna äldre boplatserna även innehåller material från yngre stenåldern. Det renodlade fångstsamhället går troligen mycket långsamt över i ett blandsamhälle där jordbruket så småningom får en allt starkare ställning vid sidan av jakten och fisket.

Vad det lider utvecklas jordbruket och boskapsskötsel så att bosättningens varaktighet kan utsträckas. Man bygger allt större och stabilare hus, s k långhus och anlägger små åkerlappar i anslutning till husen, i den gallrade skogen betar får, getter, grisar och nötkreatur. Idag finns oftast inga synliga spår av boplatserna, men liksom tidigare kan man genom fynd av redskap eller avfall få en fingervisning om var boplatserna låg. Man använder fortfarande flinta, kvarts och bergart, men nu slagna med en annan teknik.

Typiska redskap är t ex slipade yxor, flathuggna dolkar, spjutspetsar, skäror, skafthålsyxor m m. Även keramik börjar användas nu. Det tidiga jordbruket bedrevs som svedjebruk, vilket gjorde att odlingsytorna flyttades med jämna mellanrum inom reviret. De första sädesslagen som odlades var enkla former av vete (enkorn och emmer) och korn. I stort sätt ligger boplatserna i liknande lägen som under föregående period, kanske lite längre upp från stranden eftersom antalet lösfynd av typiska redskap har ökat i andra topografiska lägen, fortfarande strandnära men inte nödvändigtvis strandbundna, vilket då kan tolkas som att man nu i större utsträckning kompletterar det ursprungliga näringsfånget jakt och fångst med viss odling.

Den ökade bundenheten till boplatsen skapade så småningom nya sociala mönster med släktgrupper och territorier, ett uttryck för detta kan vara framväxten av de sk megalitgravarna (storstensgravar) som börjar anläggas under perioden. Äldst är dösarna, följt av gånggrifterna och slutligen hällkistorna. Dessa gravanläggningar är också de första ännu synliga gravmonumenten. Av dessa gravtyper är endast hällkistor kända från trakten och det finns ett flertal av dessa inom kommunen. *T ex vid Skällsäter i Järbo socken, Höghult i Torp socken, Öxnäs och Brasäter i Högsäters socken, Norra Rådane nära Rådanesjön och väster om Vrine vid Ödeborg, samt även i Steneryr i Råggärd socken. I Glumserud i Färgelanda döljer sig en hällkista i en hög på ett gravfält från järnåldern.* Huvuddelen av dem är undersökta. Hällkistor är familjegravar som består av rektangulära rum av resta hällar, innehållet brukar vara tämligen likartat eller - om man så vill - starkt traditionsbundet: flintdolkar, spjutspetsar,

hjärtformiga pilspetsar, skäror, skifferhängen och någon gång också skafthålsyxor och lerkärl.

Utbredning

Rent allmänt kan man se hur prickarna breder ut sig på spridningskartan för stenålderslämningarna. Detta ger en uppfattning om bebyggelselägen och hur de grupperar sig inom kommunen. Om detta är representativt för något allmänt bebyggelsemönster under stenåldern är svårt att säga, eftersom många av markeringarna på den ekonomiska kartan bara utgörs av lösfynd från framförallt den yngre stenåldern. Denna typ av fynd av enstaka art har dock en svag ställning som boplatsindikerande fynd och det finns inte några direkta bevis för att det verkligen skett en bosättning på platsen. Därför medtages inte fyndplatser i den här genomgången där man påträffat mindre än tre flintavslag eller två redskap. Påpekas bör dock att man tar hänsyn till lösfyndsplatser i olika exploateringssammanhang eftersom de trots allt kan vara indikatorer på att bosättning skett på platsen. Mer säkert boplatsindikerade är de platser där man funnit redskap och avfall från redskapstillverkningen. Den samlade bilden från perioden indikerar ändå att stenåldern är relativt väl representerad, särskilt den yngre delen. Erfarenhetsmässigt vet vi dock att antalet lämningar i verkligheten mångfalt överstiger vad som är känt, detta har med all tydlighet visat sig med de nyregistreringar som skett bara de senaste åren framför allt i Ödeborgs och Torps socknar.

Större koncentrationer av stenålderslämningar finns t ex strax väster om Rubbestad vid Valboån, längs sjöar som Ellenesjön, Rådanesjön, Långhalmen osv. Förövrigt är bilden av lämningarna mer spridd inom kommunen men det är framförallt längs Valboån och dess biflöden som man kan påträffa stenålderslämningar, men även vid moss och myrmarker, mindre sjöar och vattendrag. Vid exploatering i den här typen av miljöer är det inte ovanligt att påträffa ytterligare stenålderslämningar både av äldre och yngre karaktär.

Flintan

Flintan var stenålderns och även delar av bronsålderns vanligaste och kanske viktigaste redskapsmaterial, vid sidan av trä, ben och horn. Flintan finns inte naturligt i dessa trakter utan har rivits ur sin kritbädd av inlandsis och hav. Flintstycken har sedan transporterats hit med isberg och havsis från bl a Jylland i Danmark, här avsattes den på olika nivåer i kusttrakterna. Denna flinta som också fortfarande kan plockas på det sättet längs våra havskuster var tillräcklig för den äldre stenåldersmänniskan.

Under den yngre stenåldern uppkom behovet (med det begynnande jordbruket) av större och bättre redskap som även skulle slipas, då räckte inte strandflintan till, varken i storlek eller kvalitet. Nu börjar man i stället att importera och bedriva handel med flintan från bl a Sydskandinaviens flintgruvor. Som handelsvara förekom flintan även som färdig produkt, men också som halvfabrikat.

Bronsåldern, ca 1800 - 500 f Kr.

Människan blev långsamt alltmer bofast i första hand som ett resultat av jordbrukets utveckling, där boskapsskötsel kom att dominera. Klimatet var något varmare än idag och djuren kunde gå ute hela året. Bronsåldersmänniskan bosatte sig i områden där man kunde utnyttja flera olika naturresurser, eftersom man fortfarande var starkt beroende av jakt, fångst och insamling. Under bronsåldern blir bruket att använda metaller vid föremålstillverkningen allt vanligare, vid sidan av andra material, dock inte på långt när var mans ägodel. Det är framförallt brons man lär sig att använda. Brons är en legering av koppar och tenn, två metaller som inte kunde utvinnas här i Norden utan fick importeras från kontinenten. Genom importen utvecklas också varuutbytet med andra folk och kulturer.

Genom utgrävningar från andra håll i Norden har man kunnat skapa sig en ganska bra bild av hur bronsåldersmänniskans hus kan ha sett ut. De verkar främst vara av två typer, långhus och sk grophus. Långhusen kan vara 15 - 30 m långa med stolpburna tak och väggar tätade med lera. De var i regel uppdelade i en bostadsdel och förråds- eller boskapsdel. Grophusen var oftast runda ca 5 - 10 m i diameter och hade en bestämd funktion som antingen bostad eller förråd. Åkermarken låg i anslutning till bebyggelsen och bestod främst av lättbearbetade sandiga jordar, där det odlades främst korn och vete. De tyngre jordarna och skogen användes som bete.

Under större delen av bronsåldern var ensamgården den förhärskande bebyggelseformen. Bebyggelsen har också varit ganska spridd över kommunen och av halvpermanent karaktär dvs bebyggelsen har flyttat allteftersom marken utarmats. Övervägande delen av bronsålderns boplatslämningar är ej synliga idag utan finns under marken och kan i många fall dölja sig dels i yngre stenåldersmaterial, dels under järnåldersbebyggelsen .

Sten från eldstäder och kokgropar blev så småningom skärvig dvs sönderbränd. Dessa rensades bort med jämna mellanrum och kastades i stora högar tillsammans med allsköns skräp som keramikskärvor, benrester, knackstenar, gjutformsfragment m.m. Dessa s k skärvstenshögar tillsammans med åkerterrasser, små stenröjda ytor, kan i bästa fall utgöra de enda synliga resterna av en boplats. Två boplatslämningar har av fornlämningsinventeringen med någon säkerhet daterats till bronsåldern. Båda dessa eventuella bronsålderslokaler är belägna vid Brötegården i Ödeborgs socken. Det finns dock inga säkert kända eller arkeologiskt undersökta bronsåldersboplatser inom kommunen. Att de finns där råder det ingen tvekan om. Det visar om inte annat periodens gravar och hällristningar, vilka är kända på flera håll inom kommunen.

Bronsålderns gravformer speglar tydligt olika gravskick och trosuppfattningar. Från början av perioden begraver man de sina obrända men från mitten av perioden övergår man alltmer till att bränna de döda. Vanliga bronsåldersgravar är rösen och stensättningar. Rösena är äldst och ofta av ansenlig storlek, gärna exponerade i höga krönlägen. De kan innehålla ben från både brända och obrända individer. Från yngre bronsåldern blir den lägre och flackare stensättningen allt vanligare, dessa är inte lika monumentala som föregångarna. Stensättningar är med få undantag brandgravar. Smycken och dräktdetaljer samt föremål för den personliga hygienen såsom kammar, rakknivar, pincetter och keramik har i regel följt de döda.

Dessa gravanläggningar förekommer dels ensamliggande, dels i mindre grupperingar. Typiska gravlägen är skogsbundna morän- och bergshöjder, gärna i anslutning till dalgångar, sjöar och vattendrag. I Färgelanda kommun finns flera rösen och stensättningar, och bara i Valbodalen finns ett 15 tal rösen, varav röset vid Dagsholm i Ödeborg är Dalslands näst största

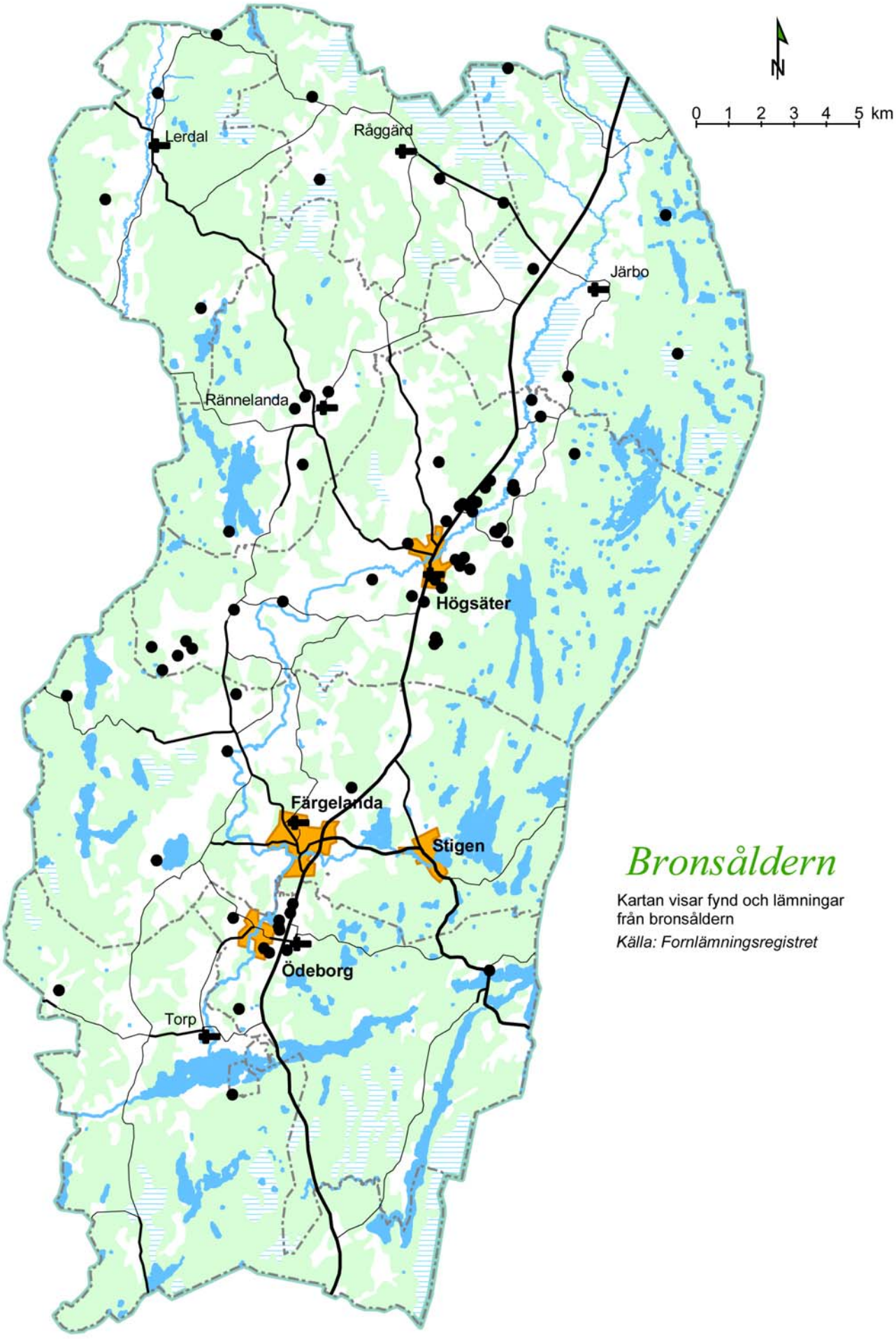

Bronsåldern

Kartan visar fynd och lämningar från bronsåldern

Källa: Fornlämningsregistret

gravanläggning från bronsåldern. Andra rösen finns t ex vid bikullen i Torp, Önne i Högsäter samt i Öjemossens närhet inom Järbo och Råggärds socknar. En annan typ av lämningar som vittnar om bronsåldersmänniskans religiösa liv är hällristningarna. I kommunen fanns inga kända figurristningar fram till 1987 då fornlämningsinventeringen påträffade ett antal skeppsristningar vid Brötegården i Ödeborg. Däremot finns flera lokaler inom kommunen med älvkvarnar även sk skålgropar, små runda gropar som är inknackade i berg eller på jordfasta större stenar. Som vanligt finns väldigt få kända boplatser från den här tiden men av erfarenhet vet man att boplatserna är belägna i närheten av gravplatserna. Från arkeologiska undersökningar av boplatser i andra landskap vet man att bronsåldersboplatserna påfallande ofta ligger i brytningszonerna mellan moränmark och lerslätten, gärna i nära anslutning till vattendrag eller sjöar. Detta är ett mönster som med all säkerhet även är applicerbart inom Färgelanda kommun. Man kan nu även skönja en tendens, utifrån gravarnas belägenhet där man tydligare än tidigare kan ana att lokaliseringen av bebyggelsen flyttat längre upp på land, bort från stränderna. Fortfarande märker man en tydlig orientering till vattendragen och dalgångarna, men också till moss- och myrmarker.

Bronsåldersbygdens expansion inom kommunen märks tydligast genom starka koncentrationer av gravar och skålgropar, framför allt i Högsäters socken. Även i Ödeborgs socken är spåren från bronsåldern ganska många.

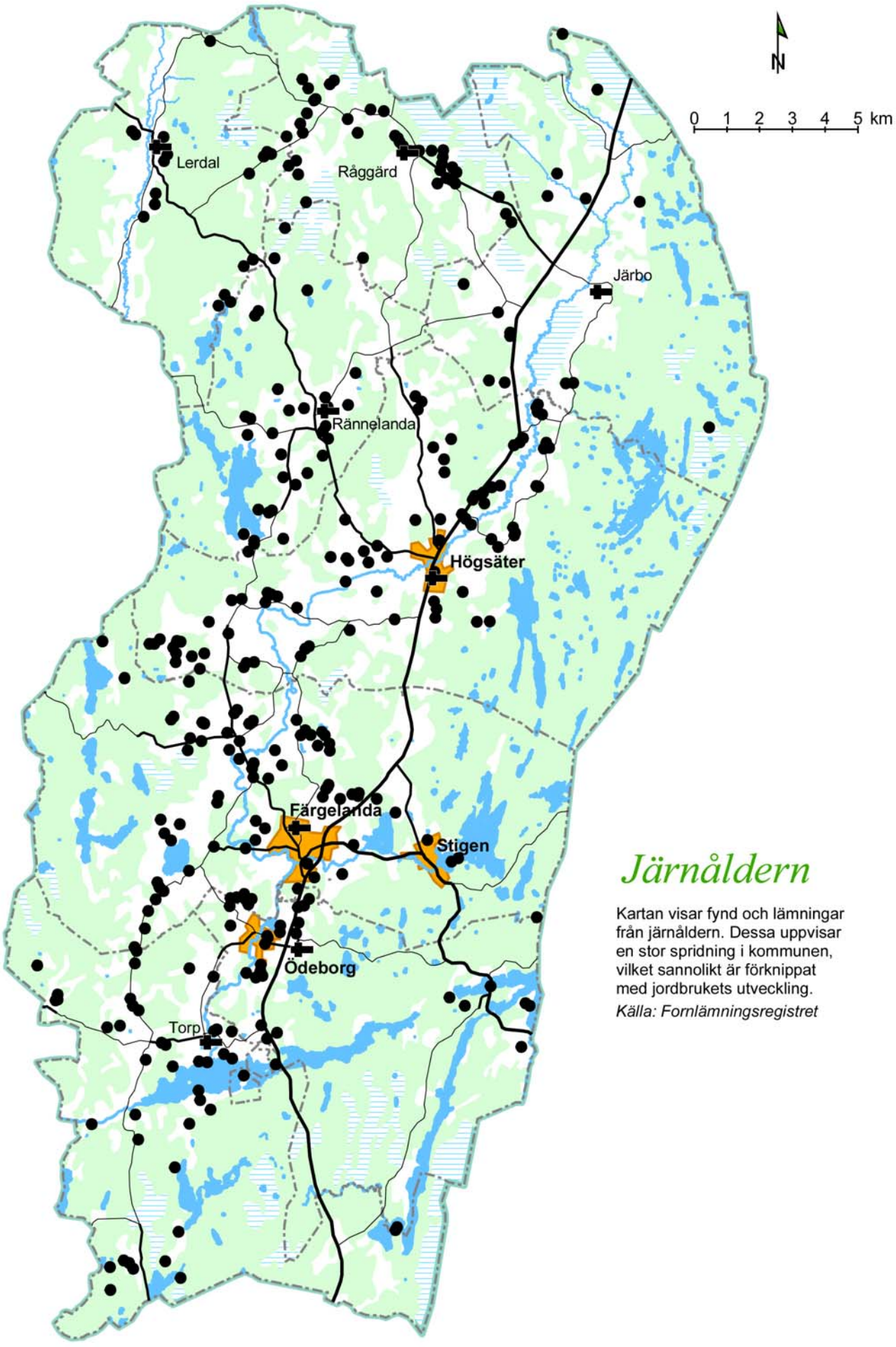

Järnåldern

Kartan visar fynd och lämningar från järnåldern. Dessa uppvisar en stor spridning i kommunen, vilket sannolikt är förknippat med jordbrukets utveckling.

Källa: Fornlämningsregistret

Järnåldern, ca 500 f Kr - 1050 e Kr

Järnåldern är den sista av de tre förhistoriska perioderna och den kan grovt indelas i äldre, 500 f Kr - 500 e Kr, respektive yngre järnålder, 500 e Kr - 1050 e Kr. Perioden är förknippad med järnet som efter hand blev det mest dominerande materialet vid tillverkning av redskap och andra produkter. Järnåldern är också den period som lämnat flest spår efter sig. Man kan tydligt se på kartan hur det sker en markant ökning av antalet fornlämningar jämfört med tidigare perioder. Under järnåldern påbörjades också vad som kom att bli den största förändringen någonsin av naturlandskapet. Ett alltmer stationärt jordbruk grundlades, skogarna glesades ut och ett öppnare landskap växte fram med åkrar, ängar, hagar, hägnader och vägar.

I början av järnåldern inträdde en markant klimatförsämring vilket framtvingade en omläggning av det tidigare nästan helt boskapsinriktade jordbruket. Boskapen kunde inte längre gå ute året om utan fick stallas på vintern. Och eftersom människor och djur fick samsas om utrymmet blev också bostadshusen större. En följd av detta blev också att allt större ängsarealer togs i anspråk för att kunna producera mer foder.

Omkring Kristi födelse förbättrades klimatet och jordbruket fick ett uppsving. En successiv övergång från svedjebruk till ensäde skedde och nya grödor såsom råg infördes. Från de stallade djuren erhölls stora mängder gödsel som kontinuerligt kunde tillföras jorden. Årdret kom alltmer till användning och man började bruka samma åker år efter år utan träda. Under denna del av järnåldern började också olika former av markindelning att uppträda. Ett exempel på detta är stensträngar som delade in åkerparceller. Möjligen hade detta med ägande och nyttjanderätter att göra. Från denna tid finns också de första spåren av indelning i inägomark med åker och äng samt utmark med skog.

Den yngre järnåldern karakteriseras bland annat av att den odlade arealen utökades till slättbygderna och i ådalarna. Kulturlandskapets fördelning mellan öppen till halvöppen mark och sluten skog i slutet av järnåldern torde ganska väl överensstämma med det nuvarande.

Järnåldersboplatserna är liksom bronsålderns boplatser svåra att identifiera eftersom de inte lämnat särskilt många synbara spår efter sig. I stor utsträckning beror detta på att boplatserna ligger i liknande lägen som dagens och därmed blivit överlagrade av den sentida bebyggelsen. Många har säkert också blivit bortodlade. I vissa fall kan synbara spår, som exempelvis röjningsrösen, stensträngar och fossila åkerformer m m, påvisa att boplatser funnits i närheten. Slutsatserna om bebyggelsens utbredning måste dock i de allra flesta fall baseras på de synliga gravlämningarna eftersom man kan anta att dessa indikerar närliggande boplatser.

De tidiga bebyggelseenheterna var inte särskilt stora. Vanligen bestod de av en till två gårdar som med jämna mellanrum lämnades allteftersom jorden utarmades. Bostäderna bestod ofta av rektangulära långhus där alla funktioner såsom bostad, stall och förråd var samlade under ett och samma tak. Mot slutet av äldre järnåldern skedde en påtalig förändring i bebyggelsemönstret från att tidigare varit spridd till en mer samlad bebyggelse i vissa kärnområden. Bebyggelseenheterna övergick sakta från en och tvågårdsenheter till mindre byenheter. Exempel på sådana kärnområden finns runt Ödeborg och vid Tångelanda norr om Högsäter. Förklaringen till detta är många men ökad agrar utveckling mot mer intensiva brukningsmetoder, befolkningstillväxt samt framväxandet av en mer centralstyrd administrativ maktapparat lär ha varit starkt bidragande orsaker.

Kontakten mellan järnåldersgravfälten och den nutida jordbruksbygden är påfallande. Många gravfält visar genom sitt samband med den nutida bygden att bebyggelse och odling fortsatt

på samma plats till våra dagar. Detta understryker sambandet mellan järnåldersbebyggelsens landvinningar och det sentida kulturlandskapet.

Fornborgar

Under järnåldern började man inom vissa områden att anlägga en kategori av försvarsanläggningar som ofta benämns fornborgar. Dessa fornborgar är lokaliserade till bergskrön och har ofta anlagda stenvallar där branterna är mera lättillgängliga. I Färgelanda kommun finns fyra kända fornborgar: Borråsberget vid Krokvattnet öster Ödeborg, Kvarnkullen vid Norra Rån öster om Färgelanda, Borråsberget strax söder om Tollsvattnet i Färgelanda samt på ett berg sydväst om Höghult i Lerdal.

Gravar

Det dominerande gravskicket under järnåldern var olika former av brandgravar. Typiska gravformer är den jord- och stenfyllda stensättningen som förekommer i en mängd olika varianter, resta stenar, domarringar, små och stora högar. Alla dessa olika gravtyper finns mångfaldigt representerade inom kommunen. Flertalet av dem förekommer längs bergsryggar och långsträckta moränåsar i såväl skogsbygden som i själva odlingsmarken. En del av dessa gravar är också arkeologiskt undersökta och har lämnat ett rikt och viktigt fyndmaterial efter sig.

Att Valbodalen haft en mycket speciell betydelse under järnåldern visas av att ungefär 1/3 av Dalslands 140 järnåldersgravfält är belägna längs dalens sidor och krönlägen. Vid Vrine i Ödeborg finns också Dalslands största gravfält. Där finns 85 synbara gravar, varav flera ända upp till 30 meter långa långhögar. Andra exempel på stora gravfält är Ättehögskullen vid Håvesten i Ödeborg med högar, stensättningar och resta stenar. Vid Ättehögarna i Råggärd finns ett flertal högar av närmast monumental karaktär. Vidare kan nämnas gravfältet vid Åkesäter sydväst om Högsäter där ett 30-tal högar och skeppsformiga stensättningar är belägna. Många av dessa är så kallade höggravfält och representerar sista skedet i den förhistoriska gravbyggartraditionen innan bygden kristnades.

Begreppet boplatser

En fornlämningstyp som vi ständigt återkommer till är begreppet boplats. Inom arkeologin intar boplatserna en särställning, eftersom de bäst kan spegla människans vardagliga aktiviteter. Boplatsernas storlek och omfattning är alltid svåra att avgöra eftersom de i ytan oftast saknar någon synlig avgränsning. Boplatserna inom kommunen utgör inget undantag eftersom ingen av dem blivit arkeologiskt undersökt. Därför kan boplatserna vara både större och mindre än angivelserna i fornlämningsregistret, eftersom de här i regel har en fiktivt uppskattad begränsning, ett faktum som kan skapa problem i exploateringssammanhang.

Vad är då en boplats? En boplats är oftast en plats där man funnit t ex bearbetad flinta, keramik eller i bästa fall anläggningar och konstruktioner som t ex eldstäder kokgropar eller stolphål.

För arkeologen behöver inte begreppet boplats alltid vara en plats där man bott eller verkat under längre tid, utan det kan röra sig om en högst tillfällig jakt-, fångst- eller flintslagningsplats. Platsens närmare funktion kan bara redas ut genom arkeologiska undersökningar.

MEDELTID OCH NYARE TID

Medeltid, ca 1050 - 1530

Medeltiden kom i många avseenden att bli en förändringens tid. En framväxande kungamakt och bildandet av ett riket Sverige kom att påverka det förhistoriska samhället och människors livsvillkor på ett genomgripande sätt. En process inleddes där landet indelades i administrativa enheter, landskapslagar kodifierades, mynt börjar användas som betalningsmedel, skattläggning av jord, uppkomsten av ett ståndssamhälle, tekniska landvinningar, är bara några exempel på förändringar. Bildandet av kungariket Sverige gick hand i hand med kristnandet. Kyrkan och dess organisation fick stor betydelse och inflytande redan tidigt. Trosskiftet var precis som riksbildandet en process, som på ett individuellt plan började redan under yngre järnåldern. I landskapsbilden tillkom ett nytt inslag – kyrkplatsen.

Dalslands äldsta medeltid är på grund av ett bristfälligt källmaterial till stora delar höljt i dunkel. Efter upprepade gränstvister erkändes Dalsland, eller Dal som det kallades, som svensk provins under Västergötlands domsaga på 1200-talet. Landskapet indelades judiciellt och administrativt vid samma tid i härader. Enligt den västgötska lagsagan fanns 38 härader varav 5 på Dal.

Det äldsta förvaltningssystemet i Sverige var primitivt. Kungamaktens gods, som gick under benämningen Uppsala öd, bestod av kungsgårdar spridda över landet. Av den äldre västgötalagen framgår att lagsagan indelades i 8 s k bon, var och en med en kungsgård som förvaltningscentrum. Detta äldre system kom under 1200-talet att ersättas av en indelning av landet i slottslän. Med undantag av en kortare period under Axevalla län, kom stora delar av Dalsland, i samband med anläggandet av Dalaborg 1304, att höra till Dalaborgs län. Den politiska situationen i Sverige kom under 1300-talet emellertid att leda till att antalet slottslän eller fögderier ökade i antal. Valbo härad räknades i början av 1400-talet sålunda inte till Dalaborg utan till Ekholmens län, uppkallat efter borgen Ekholmen, belägen norr om dagens Trollhättan.

Kyrka och socken

I sin Historia om Hamburgs stift skriver Adam av Bremen att ” mellan Norge och Sverige bo värmlänningarna, finnvederna och andra som alla nu är kristna”. Adams beskrivning ger en bild av förhållanden under 1000-talet. Hur väl källan egentligen beskriver kristnandet av Dalsland är svårt att värdera, men att den nya läran vid tiden var väl utbredd är troligt. Dal hörde under medeltiden till Skara stift. De äldsta skriftliga beläggen på kyrksocknar i Färgelanda kommun härstammar från 1300-talet, men kyrkplatserna är äldre än så. När en fullständig sockenorganisation för Dalsland var genomförd är inte närmare känt. Men med ledning av bevarade dopfuntar i landskapets kyrkor torde man kunna räkna med en sådan för Dal på 1200-talet. Kyrksocknar var organisatoriskt indelade i s k gäll, sedan 1500-talet benämnda pastorat. Vid reformationstiden var Högsäters kyrka moderförsamling i ett sådant med Järbo, Lerdal, Råggärd och Rännelanda som annex. Färgelanda gäll och kyrka hade vid motsvarande tidpunkt Ödeborg och Torp som annex.

De äldsta kyrkorna uppfördes här, liksom på andra håll i landet, av trä, antingen i stavverkskonstruktion eller som timmerkyrkor. Dessa var byggda med långhus och litet kor. Kyrkorna var tornlösa, och istället använde man sig av klockstaplar för kyrkklockorna. Av medeltidens kyrkobyggnader finns inte mycket kvar inom Färgelanda kommun. Av kyrkorna i Färgelan-

da, Ödeborg, Torp, Rännelanda, Råggärd, Lerdal, Järbo, Högsäter , är endast stenkyrkorna i Ödeborg, och troligen Järbo, av medeltida ursprung. I Ödeborgs kyrka är det den västra delen av kyrkan som har murverk från denna tid. I Järbo kyrka anses medeltida delar ingå i långhuset. Stenkyrkor fanns också i Högsäter och Färgelanda på medeltiden. Kyrkorna var av romansk planform med långhus och ett litet kvadratiskt kor i öster. Kyrkorna var tornlösa.

I Dalsland byggdes redan på 1200-talet flera kyrkor av tegel, något som i sig är anmärkningsvärt. Tegel som byggnadsmaterial har dock inte kommit till användning i landskapets västra delar. Istället användes marksten som mursten. Övriga socknar har haft sina äldsta kyrkor uppförda av trä. Om stilinfluenser i kyrkobyggandet går det inte, på grund av det bristfälliga materialet, att säga något klart. Dopfuntar antyder dock samband med norskt område, både avseende materialval (täljsten) och ornamentik. Bruk av västportal, såsom i Högsäters gamla kyrka, är också ett framträdande drag i de norska stenkyrkorna.

Av stenkyrkorna särskiljer sig just Högsäters. Den gamla kyrkan, som revs 1908, utmärkte sig arkitektoniskt med utsmyckning av huggen sten. Den ursprungliga västportalen hade en huggen utsmyckning i sandsten. Bågöverstycket, med bildframställning och repstavsornamentik, är bevarat och dateras till omkring 1200. Långhuset skall också ha haft kalkmålningar från 1300-talet. Ödeborgs kyrka förefaller också i äldre tid utmärkt sig från övriga men på ett annat sätt än arkitektoniskt. Uppgifter gör gällande att kyrkan var en s k offerkyrka. Vad denna tradition egentligen står för och hur långt tillbaka i tiden den går är obekant.

Om de äldsta kyrkorna i Färgelanda kommun byggts av gemenskaper eller privatpersoner känner vi inte till. Att det privata intresset för att bygga kyrkor under äldre medeltid kunde vara stort är känt från flera landskap, inte minst Västergötland. Det finns uppgifter som i detta sammanhang är intressant för kyrkorna i Råggärd och Rännelanda. Kyrksocknarna bär inte naturnamn utan är namngivna efter gårdar. Kyrkorna är också uppförda på mark hörande till enskilda fastigheter. Förhållandet mellan gård och kyrka samt namnbruket kan antyda att det bakom kyrkorna i Råggärd och Rännelanda ursprungligen står privata intressen.

Bebyggelse

För att bilda sig en uppfattning om den medeltida landsbygdens bebyggelse i Färgelanda kommun, är i brist på arkeologiska undersökningar, jordeböcker från 1540-talet ett värdefullt källmaterial. I dess böcker upptas skattebärande gårdar, och ur dessa kan man också få jordägandestrukturen beskriven. Jorden indelades i kamerala kategorier, s k jordnaturer, i skatte-, krono- och frälsejord. Frälsegårdar ägdes antingen av privatpersoner, som till kronan gjorde s k rusttjänst, eller kyrkliga institutioner. Kronojorden ägdes av kronan medan självägande bönder ägde skattejorden. Man får naturligtvis vara försiktig att överföra 1540-talets bebyggelse till medeltida förhållanden. Inte minst med tanke på den dramatiska förändring landsbygden genomgår under en period fr o m 1300-talets mitt och cirka hundra år fram i tiden. Under denna period sker inte bara i Dalsland utan i stora delar av Norden en omfattande ödeläggelse av bebyggelse. Man brukar tala om den senmedeltida agrarkrisen, orsakad av sjukande befolkningstal till följd av bl a digerdöden.. Krisens följdverkningar på landsbygdens bebyggelsemönster, med nedlagda bebyggelseenheter och ett förändrat markutnyttjande, måste beaktas i sammanhanget. Men många av de gårdar som finns upptagna i jordeböckerna torde ha ett ursprung i åtminstone 1400-tal.

Om man studerar gårdarnas utbredning i landskapet så är det tydligt att den medeltida landsbygden i stora drag överensstämmer med huvudbygderna under järnåldern. Bebyggelsen koncentrerar sig till Valboåns dalgång, Lerdal och trakterna kring Rännelanda. En expansion

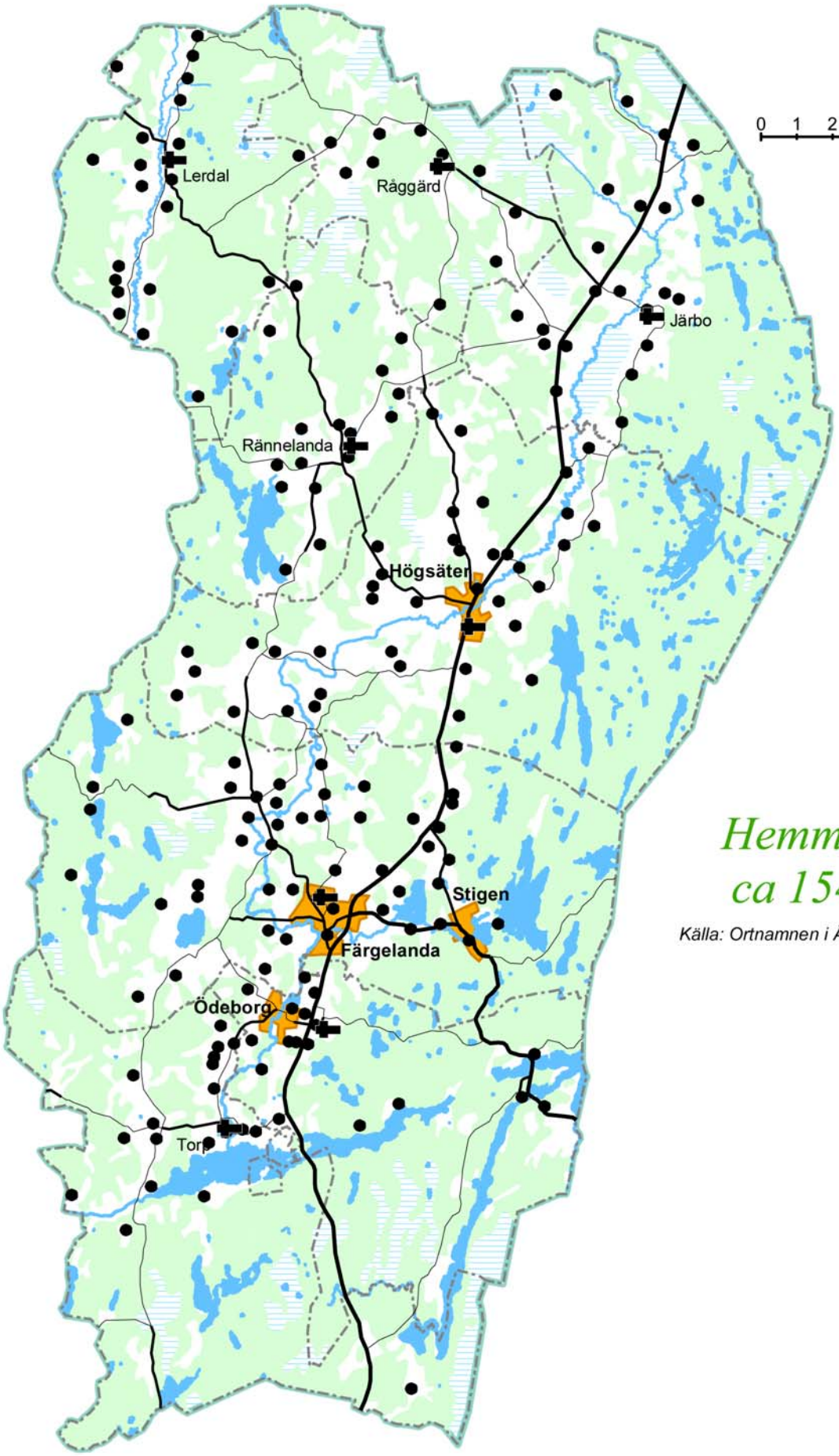
0 1 2 3 4 5 km
Lerdal
Råggärd
Järbo
Rännelanda
Högsäter
Stigen
Färgelanda
Ödeborg
Torp
Hemman
ca 1540
Källa: Ortnamnen i Älvsborgs län

utanför huvudbygderna förefaller ske i större utsträckning först under 1500- och 1600-talen.

I jordeböckerna och bevarade diplom (medeltida skriftliga urkunder) känner vi många medeltida gårdar till namnet. Men bristen på arkeologiska undersökningar gör att vi praktiskt taget inget vet om hur bebyggelsen tog sig ut. På Husön, en liten halvö i Ellenösjön, finns dock lämningar efter en gård som troligen har rötter i medeltiden. Husön ligger på ägorna till herrgården Ellenö. Husön omnämns inte med säkerhet i medeltida källmaterial, men Ellenö, eller rättare sagt Elne, nämns i källorna är 1415, då gården köps av Johan Knutsson, en man av börd. Byggnadslämningarna på Husön skulle kunna vara den medeltida föregångaren till den nuvarande Ellenö gård. Gårdar av detta slag hör annars till undantagen. Möjligen kan man i gårdsnamnet spåra en motsvarande betydelsefull medeltida gård i Ödeborgs socken. Brötegården, i närheten av kyrkan i Ödeborg, har i sitt namn förleden Bröte, vilket kan härledas etymologiskt ur ordet bryte. Bryte kallades på medeltiden förvaltare av gårdar under frälseägo. De medeltida godskomplexen bestod ofta av ett antal gårdar under en gemensam sätesgård. I många fall kom godsen att bli stora. Brukningsenheterna kunde vara geografiskt sett spridda, och för drift och förvaltning, var bryten nödvändig. Brötegården finns också i äldsta jordebok upptagen som frälsehemman om ett mantal.

Det historiska odlingslandskapet

Med det historiska landskapet menas det landskap som kom att prägla den svenska landsbygden under cirka 1.000 år. Från omkring år 800 till omkring år 1800. Det var under yngre järnålder (runt 500 f Kr) som vårt nutida odlingslandskap började ta form. Då etablerades också inägo- och utmarksgränsen runt gårdar och byar. Typiskt för detta landskap var att odlingen präglades av fasta bebyggelselägen, vinterstallning av boskapen, regelbundet gödslade åkrar samt en påtaglig konstans i markanvändningen. Detta var ett generellt mönster som gick igen i samtliga byars och ensamgårdars uppbyggnad och organisation i hela landet. Det bröts sönder först i och med laga skiftets införande.

De västsvenska områdena har präglats av ett mångfacetterat och variationsrikt odlingslandskap. I Dalsland dominerade ensamgårdar men löst grupperade byformer förekom också. Med betoning på landskapets västra delar, har sannolikt redan tidigt utvecklats ett särägosystem som var en naturlig följd av ensamgårdsbebyggelsen.

Det historiska landskapet var ett *”mulens och liens landskap”* där man hade mycket boskap, bedrev slåtter och åkerbruk. Kring gårdar och byar låg inägorna med ängar och åkrar. Dessa var stängslade för att djuren inte skulle komma åt att beta och trampa ned. Varje bonde ägde sin del av marken. Utanför inägorna låg utmarken med skogar, hedar, kärr- och strandängar. Denna utmark användes samfällt av alla för bete, jakt, fiske och här hämtades också ved, gärdesgårdsvirke och byggnadstimmer.

Det historiska landskapets jordbruksproduktion präglades av en ständig kamp för att lösa problemet med kvävetillförseln. Kvävet utgjorde en bristvara och alla lösningar vad gäller brukning, rumslig indelning eller social organisation måste före 1800-talets slut relateras till just kvävetillgången.

Ängen gav vinterfoder - hö till kreaturen och växtligheten utnyttjades maximalt, t ex slogs gräsbärande renar överallt. Det var inte ovanligt att ängen utanför fullåkersbygderna upptog fyra till sex gånger så stor yta som åkern. Förutom ängens hö användes också trädens löv som vinterfoder till framförallt getter och får men även nöt och hästar kunde få lövfoder när det var ont om hö. Efter slåttern släpptes djuren in för att efterbeta ängsmarkerna. Den dyrbara gödseln räckte inte till ängen och detta i kombination med den ständigt återkommande slåttern gav mycket magra marker. Dessa marker kom att utveckla en artrik flora där många för oss klassiska blommor såsom slåttergubbe, kattfot och jungfrulin trivdes. Ängen har också kallats bondens skönaste kulturprodukt.

Idag odlas fodret på åkermarken s.k. vallodling, och ängen som markslag har i princip försvunnit. I ”Ängs- och hagmarksinventeringen” för Färgelanda kommun har man beskrivit gamla slåttermarker som än idag är värdefulla betesmarker. Bl a finns kring Ellenösjön stora områden med betade strandängar vilka under 1800-talet utgjorde stora slåtterängar. På många platser i Lerdalsälvens dalgång finns raviner som har ett förflutet som slåtterängar, vilka idag betas som hagmarker eller växer igen.

Åkern var det viktigaste ägoslaget, den som gav det effektivaste kaloriuttaget. Som ovan nämnts var kvävetillgången den begränsande faktorn för hur mycket åker man kunde bruka. Korn, råg och havre var viktiga grödor. I Färgelanda var fram till 1700-talet ensäde den dominerande brukningsformen, d.v.s. hela åkerarealen odlades varje år. Ofta låg åker och äng samlat i ett gärde men det förekom också ”rena” åker- och ängsgärden samt ibland separata ängsgärden. Under 1700-talet blir i Valbodalen tre- och fyrsäde vanligt förekommande

Ensädet krävde god tillgång till gödsel eftersom man inte hade någon återkommande träda när jorden fick vila och återhämta sig. Inom åkergärdet var marken indelad i smala parceller där varje bonde ägde sin teg. Alla skulle ha del av bra och dålig jord och varje brukare kunde ha åkrar på många olika platser inom gärdena. I samband med hemmansklyvning vid arvsskiften delades åkrarna på längden vilket medförde allt smalare och smalare tegar. Systemet innebar att sådd och skörd måste ske samtidigt för alla och detta var en av de saker som byalaget reglerade.

Ett viktigt komplement till odlingen på inägomarken var det vandrande åkerbruket på utmarken i form av svedjeåkrar. Av domstolsprotokoll framgår att svedjande förkom i Dalsland i början av 1600-talet. Flera personer blir åtalade för att olovligen ha anlagt svedjor eller slarvat med elden. Detta betyder sannolikt att svedjandet som fenomen går mycket långt tillbaka i tiden. På svedjorna såddes råg eller vete. Från början av 1700-talet har vi denna beskrivning av hur bönderna använde svedjemarken *”så därå vete och få då så mycket, som räcker för dem själva”* samt efter bränningen kunde överflödiga träd stå kvar och *”sålunda utan plogbill och oxar terrängen lämpad att bära säd”* (Hesselgren).

I det äldre odlingslandskapet var det den samfällda utmarken/skogen som var betesmark under sommaren. Närmast bebyggelsen och i vissa större områden blev skogen hårt utnyttjad och fick hagmarksprägel. Skogen var en viktig resurs och statsmakterna visade stor omsorg om dess fortbestånd sedan åtminstone 1600-talet. Bete, svedjebruk och vireksfångst tärde dock hårt på skogen. Vid 1700-talets slut klagas i landshövdingeberättelser över de stora, kala och ofruktsamma ljungmarker som uppstått där skogen tidigare frodades. Vid gravfältet Tingskulle i Rösäter finns fortfarande denna naturtyp kvar och den betas än idag. Järnbrukens behov av bränsle och den framväxande sågindustrin ökade trycket ytterligare på skogen under 17-1800-talen. Den samfällda utmarken började också delas upp på de enskilda markägarna vilket ökade möjligheten för uttag utöver husbehovet. Bl.a. berättas det att Järbo sockens del av Kroppefjäll, kallad Järbofjället, hade skövlats på timmerskog redan under första hälften av 1800-talet (Sjöbeck).

Under 1700-talets senare del och 1800-talet förändras jordbruket och det är bl.a. införandet av foderväxter eller vallodling som skapar förutsättningar för ett modernt intensivare cirkulationsjordbruk. Tekniska nymodigheter börjar dyka upp, t.ex. järnplogen. Det är samtidigt som de stora skiftena av jordbruksmarken startar i Sverige och förebådar den agrara revolutionen. Dessa generella drag förefaller som antytts ovan stämma väl in på förhållandena i Färgelanda kommun.

Bygden under 1500 – 1700-talen

I efterdyningarna av den medeltida nedgången av jordbruket hade många gårdar lagts öde. Denna ödeläggelse tycks ha varit särskilt omfattande i Dalsland. I Dalsland kom ödegårdarnas åkermarker att delades upp mellan de kvarvarande gårdarna och de användes framförallt som slåtter- och betesmarker.

När jordbruket började expandera igen under 1500- och 1600-talen kom många ödegårdar helt eller delvis att återbesättas. Detta medförde senare en osäkerhet om ägandet mellan gårdar och byar då ödegårdarnas markanvändning förändrats genom århundradena. De tvister som detta orsakade speglas i domstolsprotokoll och ledde även till problem i samband med de stora jordskiftena under 1700- och 1800-talen.

Under 1500-talet etablerades i Sverige en stark stadsmakt med effektiv administration under Gustav Vasa. Han uppmuntrade nyetablering av jordbruk och införde viss skattefrihet för dessa nybyggen. Motivet var att öka antalet skattebärande gårdar och därmed öka statens skatteintäkter. Han tycks även varit kunnig om förhållande i Dalsland och år 1558 skrev han till fogden på Dal att fler gårdar borde etableras här *”att uppå Dal, ännu en hop bönder bliva satta och landet bliva mera brukat, kronan till förbättring, än härtill är skett, item att de hemman, som han uti sin räkenskap kallar torp, måtte sås en hop bjugg (korn) och havre uppå och efter ägorna och tillfällena bliva skattlagde,”* (Lignell 1851).

Gustav Vasa tog också ”hand om” all jord som bönderna eller frälset inte direkt kunde hävda att de ägde och omvandlade denna till kronojord som kunde arrenderas ut för nyodling till kronobönder. Runt 1550 lade kungen beslag på hemmanen Stigen och Vrine i Färgelanda, då det enligt en angivelse hävdades att kyrkoherden i Floby, Skaraborgs län *”inte var nyttig*” med gårdarna. Vidare krävde kungen bevis år 1551 på vem kvarnen, som stod omgiven av Vrienes ägor tillhörde. Kungen skriver *”Så kunna vi icke veta hvad skäl i hafve till samme qvarn, …att i vele låta oss få se hvad bevis i derpå hafva kunnen”* (Lignell 1851).

De nya gårdarna var dels nyupptagna enheter (hemmansklyvning), dels torp på utmarker och allmänningar. Torpen kom så småningom att bli nya hemman vanligtvis skattade till ¼ mantal. Hemmansklyvningen av gårdarna fortsatte under hela 1600- och 1700-talen. I samband med kartläggningarna inför de första skiftesreformerna i slutet av 1700-talet var det inte ovanlig att det på varje hemman fanns både tre, fyra och fem brukare.

Västra Dalsland saknar större jordbruksbyar såväl under medeltiden som historisk tid och bestod till övervägande delen av ensamgårdar. Men det var inte ovanligt att det på varje hemman fanns flera brukare/gårdar så att en ”by” bildades. I den äldsta jordeboken för Dalsland, från år 1540, upptas cirka 800 helgårdar (1 mantal) och 54 halvgårdar (½ mantal). De senares fåtalighet är påfallande. Utöver dessa fanns det även många ej skattelagda gårdar och torp upptagna på utmarker och allmänningar. I en förteckning år 1546 över antalet torp och nybyggen som tillkommit 1540-46 upptas 146 gårdar för Dalslands del. Dessa blev under 1600-talet nya hemman om vanligen 1/4 mantal (Edestam 1960). År 1564 hade det totala antalet hemman i Dalsland på detta vis ökat till cirka 1400 hemman.

Enligt ”Ortnamnen i Älvsborg län, Valbo härad” framgår det av jordeböckerna att gårdarna under perioden år 1540 – 1600, inom de socknar som idag motsvarar Färgelanda kommun, tillsammans omfattade 203,5 mantal. Övervägande delen av mantalen, 66%, fördelade sig på hemman som brukades av självägande skattebönder (134,5 mantal). I samtliga socknar utom Färgelanda, Torp och Ödeborg var andelen mantal fördelade på skattehemman över 80% vilket tydligt visar på en stor och stark bondeklass. Även bönder kunde inneha stora jordagods

som omfattade flera mantal t.ex. i Järbo socken men det var inte så vanligt. Antalet kyrkobönder och kyrkotorpare, vilka efter konfiskeringen av kyrkans jordinnehav underställdes staten, uppgick 1564 i Valbo härad till drygt 20%.

Under perioden 1540 -1600 fanns stora delar av den dalsländska frälsejorden inom och i anslutning till Valbodalen i socknarna Torp, Ödeborg och Färgelanda. Dessa tre socknar omfattade tillsammans 82,5 mantal och frälsets jordinnehav utgjorde 40% av dessa (33 mantal). Särskilt framträdande är Ödeborg socken där 55% av mantalen är frälsehemman. I dessa socknar fanns bl a säterierna Dagsholm, Stigen och Olsängen. Motsvarande mantal fördelade på skattehemman i dessa socknar var under denna period 39% och för kyrko- och prebendehemman 20%. Frälsets jordinnehav inom Torp, Ödeborg och Färgelanda kan jämföras med totala andelen mantal fördelade på frälsehemman för de socknar som idag motsvarar Färgelanda kommun vilket utgjorde 21% (43 mantal). Under 1600-talet expanderar det adliga jordägandet ytterligare, främst på bekostnad av de självägande bönderna.

Jordbruket i Dalsland under 1500- och 1600-talen dominerades av boskapsskötsel i kombination med stora ängsmarker för foderproduktion. Åkerbruket kan karaktäriseras som extensivt och var underordnat boskapsskötseln. Både i relation till skördesiffrorna och folkmängden så var boskapsstockarna två till tre gånger större än under det sena 1700-talet och framöver. Orsaken till detta finns att söka i de konsekvenser för jordbruk som den medeltida agrarkrisen medförde enligt ovan.

Den dominerande animalieproduktionen visar sig också genom att den vanligaste skattevaran var smör långt in på 1500-talet. Handeln med kor, oxar, smör, ost, talg, hudar och skinn var omfattande och de såldes till både norska och svenska bygder. Anders Lignell omtalar i sin beskrivning av grevskapet Dalsland den blomstrande boskapsskötseln under 1500-talet. Dalsland hyste då förträffliga betesmarker och en rik lövskog. Även hästavel florerade tidigt och Karl IX lät inrätta flera stuterier i Dalsland. Om gården Lerdals stom berättar gamla landskapshandlingar att gården rövades och brändes 1565 men endast fyra år senare erlägger prästens landsbo i smörskatt 2 pund, för årliga hästar 2 samt biskops – och kungahästar 2 pund. Det var dock boskapsskötseln som utgjorde allra viktigaste delen i jordbrukets ekonomiska bas under hela 1600-talet, för att under 1700-talets första hälft i vissa bygder ge vika för spannmålsproduktionen (Lignell 1851).

Åkerbruket var under 1500-talet föga utbrett men det rådde en god balans mellan åkerareal och tillgången på gödsel. Enligt Lignell var ensädet då vanligast i Valbo härad vilket innebar att åkern brukades varje år (Lignell 1851). Tack vare den stora tillgången på gödsel kunde bönderna då gödsla åkern ungefär vartannat år. I Dalsland var korn det dominerande sädesslaget, såsom det varit under medeltid, tillsammans med råg och havre. Men det var också vanligt att åkern inom ramen för ensädet, kunde vara indelad i flera särhägnade gärden, där ett flertal olika grödor odlades (Jansson 1998). I Valbo härad kom det under 1700-talet att bli vanligt med tre- och fyrsäde.

I räkenskaper som redovisar tiondet i Dalsland från 1558 ligger havrens andel på 5 - 6% och i de flesta häraderna dominerar kornet helt. För riket som helhet vid denna tidpunkt utgjorde havren mindre än 2%. Rågens andel av skörden i Dalsland 1558 var ungefär 15%. Då havre är härdig och klarar sämre jordar var den väl anpassad till Västsveriges fuktigare klimat vilket medförde att detta sädesslag kom att öka allt mer för att nå sin höjdpunkt under 1880-talet i Dalsland. Skördesiffrorna från Dalsland vid 1500-talets slututgjorde knappt 1% av landets samlade spannmålsproduktion (Edestam 1960).

I sitt lovtal över Dalsland hållet vid Uppsala universitet år 1632, beskriver prosten över Dals-

N
0 1 2 3 4 5 km
Lerdal
Råggärd
Järbo
Rännelanda
Högsäter
Färgelanda
Stigen
Ödeborg
Torp
Hemman tillkomna
ca 1550 - 1700
Källa: Ortnamnen i Älvsborgs län

land, Gunno B. Blutherus landskapets jordbruksförhållanden. Han tecknar en bild av Dalsland som en rik och välmående jordbruksbygd som präglas av en kombination av åkerbruk, boskapsskötsel och skogsbruk. Blutherus nämner att stora jordar av getter fanns och att fåraveln var vanligen bland allmogen men även svin och gäss förekom rikligt.
Under 1500-talet utgjorde humle tillsammans med salt en av Sveriges viktigaste importvaror. Det var befolkningens stora ölförbrukningen som gjorde humlen så betydelsefull. Gustav Vasa förordade därför att varje bonde själv skulle anlägga humlegård om cirka 100 –200 stänger per gård. Under 1600-talet hade detta slagit så väl ut att humleimporten upphörde. I början av 1800-talet hade humlen börjat förlora sin betydelsen men Lignell berättar att 1814 odlades humle på alla gårdar och *”att Dalskogs humle var känd över hela landet såsom av allra bästa sort, överträffande den från Vadsbo och andra ställen”* (Lignell 1814).

Skogsbruket spelade också en betydelsefull roll i Dalsland och gav flera viktiga biprodukter till jordbruket, bl.a. såldes skinn, hudar och virke/ved i ganska stora mängder. Jakt och fiske var också en viktig del i utnyttjandet av skogen men allt sedan medeltiden hade kronan begränsat jakträtterna och vissa djur fick inte jagas alls t.ex. fick inte älg jagas söder om Dalsland. Först år 1808 fick skattebönderna rätt att jaga på egen mark. En mycket betydande timmerutförsel under 1600-talet från Dalsland till Norge försökte kronan att få stopp på genom att ge Åmål stadsprivilegier år 1643.

Det fanns också flera kronoallmänningar och kronoparker med ekskog till skeppsvirke i Dalsland, exempelvis Kroppefjäll. Under 1570-talet hade kronan anspråk på skogen för bl a master. Kroppefjäll utgörs av ett stort sammanhängande bergs- och skogsområde som avgränsar Valbodalen från Dalboslätten och Vänerbygden. Fjället var ett stort utmarksområde som användes av bönderna på dess båda sidor, bl a mötes både socken- och häradsgräns här i en mittlinje på fjället. Området var långt in på 1800-talet en obefolkad fjällbygd. Kronans intresse för ekskogar ställde till problem för bönderna, då träden ansågs fördärva deras åkrar, ängar och betesmarker (Lignell 1851). Dessutom förekom svedjande, tjärbränning, kolmilor samt löv- och nävertäkt i skogarna.

Den beskrivna utvecklingen kan tyckas lugn och fredlig men Dalsland i egenskap av gränsbygd var vid flera tillfällen under 1500 – 1700-talen en krigsskådeplats. Detta medförde att bönderna i Dalsland tvingades se sina gårdar brända och skövlade och boskapen bortförd. Bl a tycks människorna i Lerdals socken ha drabbats hårt under dessa orostider. Om gården Bodane berättas det att den under nordiska sjuårskriget blev rövad och bränd år 1565. Men även under Gyldenlöwefejden drabbades gården och 1678 blev *”tvenne karlar ihjälslagna”* och året därpå återkom fienden och gården blev *”alldeles nedbränd med all åbos husgeråd”* (Lerdal - Vår hembygd). I samband med frederna tvingades bönderna betala lösen, vanligtvis i form av oxar. Men även det egna krigsfolkets ”gästande” tärde på befolkningens egna matförråd. Edestam skriver om Lerdals stom och de förhållanden som kunde råda för en bonde runt 1650. *”Under kriget vid samma tid led han svårt avbräck genom inkvartering av det egna krigsfolket och blev även utsatt för fientligt anfall, då han vid ett par tillfällen måste ta sin tillflykt till skogen.”* (Lerdal - Vår hembygd).

Från och med slutet på medeltiden och fram till tiden före den agrara revolutionens inledning genomgick kulturlandskapet ganska obetydliga förändringar. Människorna hade anpassat sig och skapat en trygg form för jordbruket som fungerade i förhållande till de resurser man hade att tillgå.

Agrara revolutionen

Jordbrukets förändringar under 1700- och 1800-talen brukar kallas ”den agrara revolutionen” och syftar på de odlingstekniska nyheter, hemmansklyvningar och skiften som introducerades. Den agrara revolutionen kom att innebära en total omvandling av landsbygden. Landskapet, den sociala strukturen, bebyggelsen, redskapen och kommunikationerna – allt förändrades.

Genom införande av nya och bättre jordbearbetningsredskap bl.a. järnplog med vändskiva av järn kunde nu de tunga lerjordarna plöjas upp. En omfattande nyodling inleddes. Moderna växtföljder och senare handelsgödsel ändrade både näringsbalanser, de traditionella markslagen och den rumsliga indelningen av landskapet. Bönderna kunde producera ett överskott som återinvesterades i jordbruket vilket skyndade på utvecklingen. Jordbrukets produktivitetsökning, folkökningen, ökad efterfrågan på fabrikstillverkade redskap, specialisering och kapitalbildning på landsbygden var faktorer som gynnade den framväxande industrin. De förbättrade kommunikationerna innebär att jordbrukets varor lättare och snabbare leveranser av varor både från och till jordbruket.

Runt 1800-talets första hälft är Dalsland en jordbruksbygd i omvandling mot ett storskaligare marknadsanpassat jordbruk. I Landshövdingarnas femårsberättelse för år 1828 berättas det att växelbruk hade införts på de större egendomarna och även ibland hos allmogen. I Dalsland utgjorde havren huvudutsädet men även höst- eller vårråg, höst- eller vårvete, korn och blandsäd odlades. Lin odlades mest till husbehov liksom humle. Potatis och kålrot odlades överallt i stor skala. Med hjälp av denna näringsrika knöl kunde två till tre gånger så många människor livnära sig per arealenhet, jämfört med om bara spannmål odlades. Potatisen blev en livsnödvändighet för torpare, backstugusittare och annat fattigfolk.

Skiftena är förmodligen den agrara revolutionens viktigaste uttryck. Med 1757 års förordning om storskifte påbörjas en rad jordreformer i syfte att sammanföra byarnas och gårdarnas många odlingslotter och långsmala tegar till färre och mer rationella brukningsenheter. År 1803 och 1827 förordnas om s.k. enskifte respektive laga skifte. Detta innebar att varje brukningsenhet i en by kom att bilda välavgränsade enheter utan ägoblandning. Samtidigt delades den samfällda utmarken upp på de olika gårdarna. I Dalsland medförde laga skifte att antalet hemman ökade under perioden 1810-1865 med cirka 60%.

Denna upplösning av den tidigare strukturen innebar att bysamhället gick under. Många gårdar flyttades till nybildade brukningsenheter vilka tillkom i samband med skiftesförrättningarna. I lantmäteriakterna från skiftena finns noggranna uppmätningar och beskrivningar av hur byarna såg ut innan skiftet och hur de sedan skulle komma att bli organiserade. Exempel på landskap präglade av denna omvandling hittar man i de centrala odlingsbygderna i Valboåns dalgång vid t.ex. Bandane och vid gårdarna runt Ödeborgs kyrka. Exempel på skiftesstrukturer där den gamla ängsmarken odlats upp till åker finns bl.a. vid Runnsäter och Gässbo men är genomgående för hela kommunen.

Dalsland kännetecknas av den stora ökningen av smågårdar under 1700- och 1800-talen. Under 1700-talet friköptes mycket kronojord av arrendatorerna. Efter 1809 blev all typ av jord tillgänglig för alla, även bönder, att köpa frälsejord. I mitten av 1800-talet ägdes hälften av jorden i Sverige av självägande bönder. Hemmansklyvningen började under 1700-talet men var mest framträdande t.o.m.1860-talet. De tidigaste hemmansklyvningarna ägde rum i de trakter där boskapsskötseln och skogsbruket dominerade, såsom i Vedbo härad, men det var i slättbygderna som klyvningen gick längst. Den största hemmansklyvningen skedde i de områden där skattejorden dominerade t.ex. i södra Valbobygden.

Den kraftiga expansionen av småjordbruken framtvingades av och möjliggjorde samtidigt en stor befolkningsökning. Folkmängden i Dalslands mer än fördubblades från år 1805 (ca 40.000) till 1865 (ca 80.000). Samtidigt ökade andelen hemmansdelar och det var de små brukningsdelarna som dominerade. Jämsides med hemmansklyvningen växte en stor torpar- och backstugegrupp fram och redan på 1830-talet fanns det fler obesuttna än självägande bönder i Dalsland. En bidragande orsak till att de obesuttnas skara kunde växa sig så stor var potatisodlingen som fick en allmän spridning runt 1770-talet bland allmogen. Denna befolkningsgrupp kom att bli en viktig källa till arbetskraft inom den framväxande industrin i slutet av 1800-talet.

En god bild av landskapet efter den agrara revolutionen ger 1890-talets ekonomiska karta. Där framgår den stora uppodlingsgraden vid århundradets slut och alla de torp och andra lägenheter som beboddes av de obesuttna, de som inte ägde någon egen jord.

För man in alla torpen på en karta över nuvarande Färgelanda kommun kan man se att det var framförallt i socknarna Ödeborg, Färgelanda och Högsäter som många torp och backstugor etablerades. I dessa socknar fanns det i slutet av 1800-talet närmare 200 backstugor som beboddes av människor som inte hade tillgång till ens en liten åkerlott men i bästa fall kunde föda åtminstone en gris och någon höna. I dessa socknar expanderade jordbruket kraftigt under 1800-talet och här hade man också bruk för mycket arbetskraft. Här fanns också en del skogsområden kvar och marker som kunde användas för de obesuttnas bebyggelse och underlätta deras överlevnad t ex tillgången på ved och bär.

Det är först nu som det även etableras en viss torpbebyggelse på Kroppefjäll. Den stora skogsbygden hade varit obebodd sedan bronsåldern men från denna period har vi en hel del gravar vilket visar att dessa bygder då var bebodda. Det är framförallt i socknarna Högsäter och Färgelandas delar av Kroppefjäll som mycket torp och backstugor etableras. Från Rådanesjön i söder och i ett stråk norrut runt sjöarna Nyckelvattnet och Ragnerudsjön togs många torp upp. På ”Järbofjället” (Järbo sockens del av Kroppefjäll) längs med vattendrag, tjärn och sjöar kom även en hel del torp att brytas upp.

En annan bidragande orsak som kom att påverka det dalsländska jordbrukets expansion var odlingen av havre som exportvara vilken tog fart under 1830-talet. I England var efterfrågan på havre stor, som foder till de många diligenshästarna i London, och man importerade från Västsverige. Stora arealer ängs- och betesmarker odlades upp. Detta medförde en markant tillbakagång för boskapsskötseln och då intensiteten i odlandet var extremt högt innebar detta att bristen på gödsel ofta var ett stort problem. Genom stora sjösänkningsprojekt och dränering av vattensjuka områden vann man tusentals av ny åkermark. Under 1860-talet var sjöregleringarna av Hillingsätersjön och Ellenösjön de mest omfattande. Störst betydelse fick havreodlingen i södra och norra Valbobygden. År 1880 utgjorde havren 80% av den totala spannmålsproduktionen i Dalsland. Under åren 1805-1900 kom den odlade marken att utökas från cirka 2300 ha till cirka 16000 ha i Valbo härad.

Den ensidiga och intensiva havreodlingen, nötboskapens minskning och den minskade kreatursgödslingen innebar en utarmning av åkermarken med minskade skördar. Från och med 1860-talet drabbades bönderna i Dalsland av missväxtsår speciellt 1867 och 1868 och under 1880-talet medförde den ökade konkurrensen att världsmarknadspriserna på spannmål sjönk. Havren som den viktigaste inkomstkällan hade förlorat sin roll. Vid 1800-talets slut berättas också från många håll i Dalsland om ödelagda havrejordar. Dessa jordar sågs som en slags långtids trädad åkerjord s.k. ”svältecker” i Valbobygden.

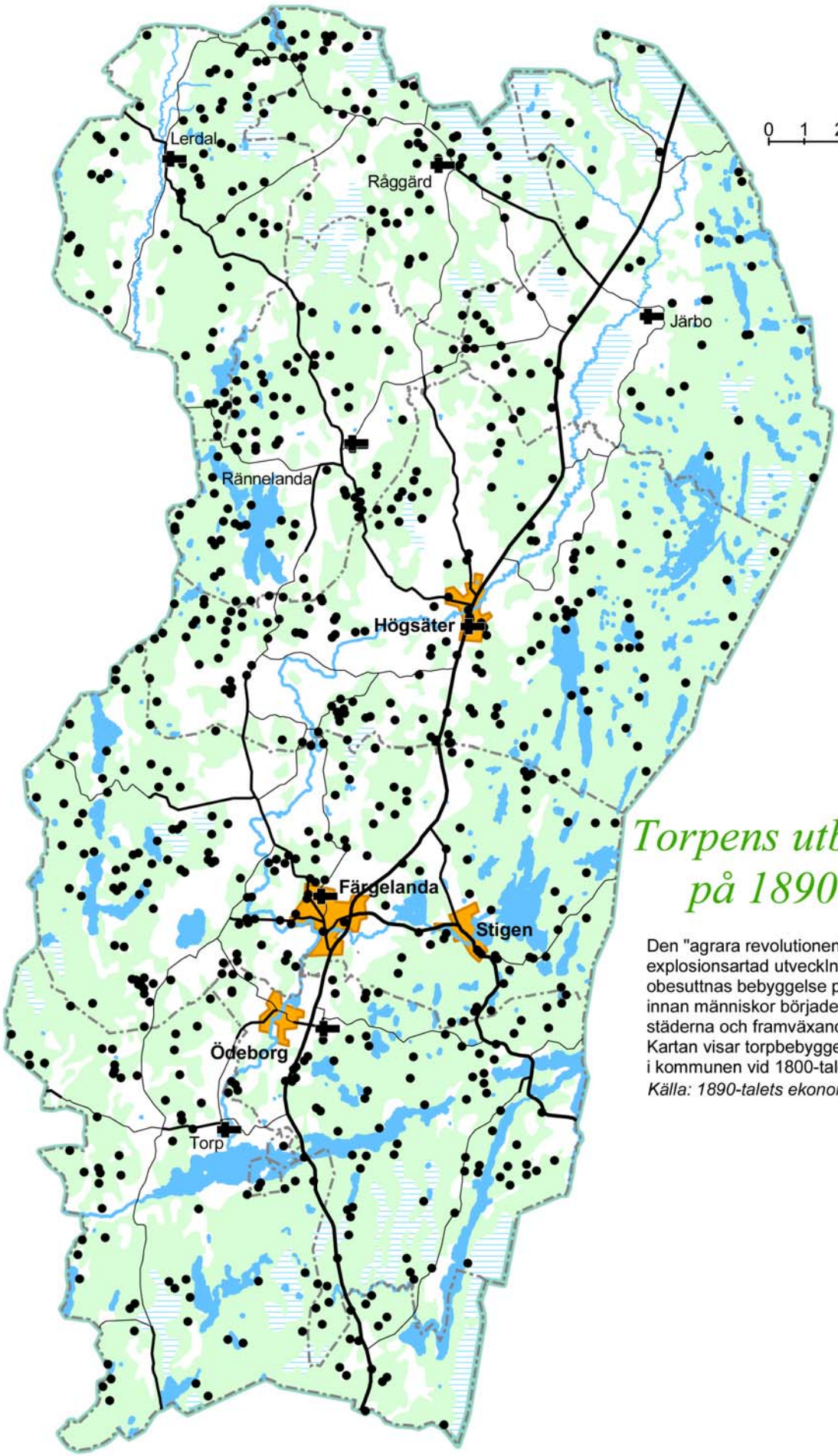

Torpens utbredning på 1890-talet

Den "agrara revolutionen" innebar explosionsartad utvecklning av de obesuttnas bebyggelse på landsbygden innan människor började flytta in till städerna och framväxande industrier. Kartan visar torpbebyggelsens utbredning i kommunen vid 1800-talets slut.

Källa: 1890-talets ekonomiska karta

Havreodlingen kom som inget annat att prägla det dalsländska jordbruket under större delen av 1800-talet. Den utgör därför en av de viktigaste kunskapskällorna för att man skall förstå omvandlingen av den småskaliga odlingsbygden till det kulturlandskap vi möter idag. Detta hindrar emellertid inte att stora områden fortfarande har en ålderdomlig prägel som återspeglar olikheterna inom det agrara kulturlandskapet. Vinnsäters bys lokalisering till en höjdrygg i landskapet ger en föreställning om byarnas karaktär före de stora skiftesreformerna.

En avfolkningsperiod påbörjades under 1870-1915 då en stor emigration till Amerika startar och befolkningsmängden i Dalsland minskade med cirka 30%. Under 1890-talet sker en övergång till ett mer rationellt jordbruk med ett ökat intresse för djurhållning. Växelbruk införs allmänt och foderväxter börjar odlas på åkern. Svårast att ställa om var det i de bygder som praktiserade ensäde eller odlingssystem med endast en liten trädesdel, såsom Valbobygden, då tillräckligt stora arealer för växelbruk saknades.

1900-talets industrialisering av jordbruket

Vid ingången av 1900-talet ökade animalieproduktionen och små mejerier anlades bl.a. i Valbodalen. De levererade smör och mjölk till tätorterna. Vid denna tid försvann många arbetstillfällen inom jordbruket för de obesuttna vilket resulterade i övergivna torp och backstugor. Det tycks som att delar av de dalsländska bygderna inte kunde hänga med i utvecklingen mot ett mer modernt jordbruk. Delar av norra Valbo var ännu ett utarmat jordbrukslandskap med magert bete och visträckta ljungbelupna åkerfält – den utsugna havrejorden. Särskilt ”gammalmodigt” var det i Lerdals socken, där gamla jordbruksmetoder, redskap, boskaps- och utsädessorter levde kvar länge.

Odlingsmaximum nåddes runt 1920- och 1930-talen. Därefter har en omfattande minskning av åkerareal skett, särskilt utanför slättbygderna. Under perioden 1920-1945 dominerade ett familjedrivet blandjordbruk med både djur och spannmålsproduktion på varje gård. Efter 1950-års rationaliserades jordbruket ytterligare genom motorisering med t.ex. traktorer och självgående skördetröskor, specialgrödor och kemiska produkter av olika slag. Under 1950- och 1960-talen genomgick jordbruket en enorm produktivitetsökning samtidigt som avfolkningen av landsbygden ökade dramatiskt.

Jordbruksmarken förändrades genom sammanslagning av mindre åkrar till större enheter för att anpassas till de allt större maskinerna. Landskapet bär på många håll stark prägel av mekaniseringen av jordbruket. Stora mängder odlingsrösen, grindstolpar och stenmurar togs bort. Skog planterades på de sämre åkermarkerna och gränserna mellan skog och öppen mark blev mer markerad. ”Bondens skönaste kulturprodukt”, ängen och hagmarkerna, fick träda tillbaka för skogen, åkermarken och vallodlingen.

Under 1970- och 1980-talen ökar användningen av konstgödsel och kemikaliska bekämpningsmedel. Industrisamhällets svenska jordbruk har idag blivit vetenskapligt, rationellt och högproducerande. Allt färre bönder producerar alltmer. Fortfarande dominerar familjejordbruket och specialiseringen har drivits långt. Många gårdar har gjort ett vägval och antingen satsat på djurhållning, mjölkproduktion eller ren spannmålsproduktion.
Kapitalinvesteringarna är stora och arbetet kräver allt större kunskaper också teoretiska sådana av bonden.

I slutet av 1990-talet ökade intresse för ett ekologiskt hållbart jordbruk allt mer och i samband med Sveriges anslutning till EU introduceras ”nygamla” produktionsområden i jordbruket. Nya områden är .ex. biologisk mångfald och värdefulla kulturmiljöer, där bonden har blivit en slags kultur- och naturvårdare. Genom att hålla de gamla ängs- och betesmarkerna öppna och underhålla de rester av ett äldre jordbruk som fortfarande finns kvar t.ex. gamla fägator återställs nu ett öppet och tilltalande jordbrukslandskap. Detta är en produkt som går att sälja men som inte ger någon hög ekonomisk avkastning. Köparen är nationen Sverige och produktionen sker för att bevara och synliggöra vårt kulturarv för framtida generationer.

Byggnadstraditioner

Allmogens bebyggelse

Allmogens utformning av sin bebyggelse har varit mycket konservativ. Få förändringar har anammats genom seklen. Bebyggelsen formades och begränsades av hantverkstradition, material, tekniskt kunnande, ekonomiska förutsättningar samt funktionella och sociala behov. Utöver den kulturella präglingens betydelse har till bebyggelsemiljöns utformning och lokalisering också bidragit faktorer som terräng, markbeskaffenhet och näringsinriktning. Grunden för det byggnadsskick vi ännu idag kan se spåren av, lades vid början av medeltiden, d v s ungefär vid 1000-talets början. Den största och viktigaste förändringen som skedde vid denna tid var timringsteknikens införande.

Genom materialvalet och byggnadstekniken åstadkoms mycket av boningshusens traditionella dimensionering ifråga om grundplaner och rumsdispositioner så som dessa återspeglas bl a i fasadernas symetriska fönstersättningar. Under 1700-talet blev det allt vanligare att brädfodra boningshusen. Genom den kraftiga, stående lockpanelen, det knappa takfallet, och de framskjutande knutarna, åstadkom man den tyngd och markerade materialverkan som är något av den äldre trähusbebyggelsens mest påfallande karaktärsdrag. Detta intryck förstärktes genom det från 1800-talet vanliga bruket att rödfärga husen. Förekomsten av ljusa oljefärger på fasaderna hörde då ännu till landskapets högreståndsinfluerade bebyggelse och var i allmänhet ett utryck för social status. De ljusa oljefärgerna har sitt ursprung som imitation av stenfasader. De kom att bli mer allmänt förekommande först från 1800-talets slut.

Den äldre jordbruksbebyggelsen i Dalsland tillhör det västsvenska traditionsområdet, som sträcker sig från det småländska höglandet upp mot de värmländska bygderna, och har även sin motsvarighet på andra sidan norska gränsen. Ett av huvuddragen inom detta område är den s k västsvenska gårdstypen, vilken kännetecknas av att man- och fägårdsbyggnaderna är mer eller mindre klart åtskilda. Grupperingen av byggnaderna har här ej, som på många andra håll i landet, medfört någon bestämd eller sluten gårdsanläggning utan byggnaderna har fått en friare placering, anpassade efter terrängen och byns övriga bebyggelse. Ofta utnyttjas vägen som gräns mellan man- och fägård. I Dalsland kan man på många håll se hur man utnyttjat topografin för att markera skillnaden mellan man- och fägård. Boningshusen återfinns på högsta punkten med ekonomibyggnaderna längre ner, närmare odlingsmarken.

Från tiden efter jordbrukets skiftesreformer vid 1800-talets mitt märks också en strävan till större regelbundenhet och symmetri bland de normalstora och expanderande gårdarna. Det har tidigare endast kännetecknat landskapets frälse- och kronogårdar. Efter förebilder från i första hand herrgårds- och säterimiljöer men också från större prästgårdar och militära boställen kompletterades ofta manbyggnaderna med flygelbyggnader, vanligtvis en eller ett par bodar och en lillstuga. Exempel från Färgelanda kommun är gårdarna Södra och Norra Kylsäter i Färgelanda socken och Stora Ödeborg i Ödeborgs socken.

Förutom de självägande bönderna med bondgårdar samlade i byar eller i ensamläge fanns på landsbygden också obesuttna vilka bodde på torpställen eller i backstugor på utmarkerna.

På torpen var bostadshuset ofta av en enkelstuga med en tillhörande mindre ladugård och några mindre uthus. Backstugorna hade i allmänhet ingen mark att bruka och bestod därför ofta av enbart bostadshusen, vedbod, jordkällare och avträde. Av 1800-talets många torpställen som funnits i Färgelanda kommun, liksom på många andra håll, återstår idag endast ett fåtal som bevarats i sin helhet. På många platser finns bara rester av bebyggelsen kvar och markerna är igenväxta. En hel del f d torpstugor används dock som fritidhus. Ett exempel på ett torpställe

med bevarat bostadshus, ladugård och öppen odlingsmark är Sandbacken i Rud, Rännelanda socken vilket också varit soldattorp. Dessa ingick i indelningsverkets organisation, som existerade 1682 –1901, och beboddes av indelta soldater för vars underhåll traktens bönder svarade.

Offentliga miljöer

De mest framträdande av landsbygdens äldre, offentliga miljöer var kyrkplatserna. Förutom kyrkorna finns eller har funnits en eller flera av följande byggnader; prästgård, skola, fattigstuga, klockargård, sockenmagasin och tiondebod. Kring flera av kommunens kyrkor finns denna typ av sockencentrum, ofta med prästgård och skolhus exemplifierade ockencentra bland de utvärderade kulturmiljöerna i del 3, bl a Råggärd, Högsäter och Färgelanda. Vid prästgården i Torp finns en äldre tiondebod bevarad. Förutom ”kyrkskolorna” som finns vid de flesta av kyrkorna finns inom kommunen flera andra äldre skolhus bevarade, bl a vid Steg norr om Rännelanda kyrka, Edstena i Högsäters socken och Pipens småskola, vid Pipeviken, Nyckelvattnet nordost om Stigen, Färgelanda socken.

Andra viktiga äldre offentliga miljöer var tingsplatserna med tingshus och där det ofta också fanns gästgiverier. Långt tillbaka i tiden fanns i Dalsland inga fasta tingsplatser. Tingen hölls på olika gårdar och i olika socknar. Valbo härads första permanenta tingshus uppfördes vid den s k Tingshuskullen vid Rösäter, Högsäter 1694. 1730 flyttades dock tingen härifrån för att efter 1765 permanentas till Tångelanda och det då nyuppförda tingshuset där, som var i bruk till omkring 1980. I Rösäter är tingshuset sedan länge borta men det i Tångelanda är bevarat. I en byggnad intill Tångelanda f d tingshus har också funnits gästgiveri.

Byggnadstyper

Enkelstugor och parstugor var de förhärskande byggnadstyperna bland allmogen fram till 1800-talets mitt då de efterhand kom att ersättas med bostadshus på dubbel bredd och korsformig grundplan i de s k västsvenska dubbelhusen. Kommer man sedan in på 1900-talets egnahems- och villabebyggelse har denna ofta korsformiga planlösningar motsvarande de västsvenska dubbelhusen.

Enkelstugor och parstugor

Antalet parstugor i förhållande till enkelstugor har varierat under seklen. Vi har inte tillgång till något historiskt material som kan säga oss hur förhållandena var i Dalsland. Vi får utgå från att Dalsland inte skiljde sig markant från riket i övrigt där enkelstugorna, med rötter tillbaka till medeltiden, varit den dominerande byggnadstypen av dessa två. Även parstugans bakgrund går troligen tillbaka till medeltiden men blev vanligare på 16- och 1700-talen.
Därefter förekom byggnadstypen i stort sett endast på större gårdar. Enkelstugor fick däremot en större spridning på 1700-talet, men framför allt i början av 1800-talet då även enkelstugor i två våningar blev vanliga. Detta är den s k ”Dalslandstugan” en byggnadstyp som mer än någon annan kommit att förknippas med Dalsland. Den började bli vanlig från 1800-talets början och dess förekomst överensstämmer med jordbrukets högkonjunktur i Dalsland ca 1800-1880.

Dalslandsstugan innebär en enkelstuga i två hela våningar. Byggnadstypen återfinns också i andra delar av landet men har i Dalsland fått en ovanligt stark och väl avgränsad utbredning. Troligt är att vissa äldre låga enkelstugorna påbyggts med en andra våning men som nybyggnad har Dalslandsstugan byggts i två våningar. Med tiden kom också planformen att delvis att

förändras. Dalslandsstugan förekommer i hela landskapet med en koncentration till vissa områden. I Färgelanda kommun finns en tydlig skillnad mellan norra och södra kommundelen. I de tre södra socknarna, Färgelanda, Ödeborg och Torp finns det få dalslandsstugor, i Ödeborg och Torp endast ett par exempel. I Högsäter, Ränelanda, Järbo och Råggärd finns däremot betydligt fler dalslandsstugor. I Lerdals socken är antalet däremot mer begränsat men med fler än i söder. Särskilt intressanta exempel på gårdar med dalslandsstugor är Vinnsäters hembygdsgård i Järbo, Gässbo i Rågggärds socken och Ön vid Härslätt i Ränne-landa socken.

Enkelstugans planform, och varianter av denna, var också mycket vanlig på de många torpen som uppfördes ff a under 1800-talet, då i en våning. I vissa fall försågs husen med en tillbyggnad vid gaveln för förvaring av ved och redskap. Även backstugorna var ofta av enkelstugetyp. Byggnadstypen har sitt ursprung som nedgrävda i en sluttning, så att endast en av gavlarna och övre delen av främre långväggen var synlig. Efterhand höjdes byggnaden med ett par på varandra hopfogade stockar och så småningom återstod av den ursprungliga byggnadstypen endast det nedsänkta golvet. Ett annan betydelse av ordet backe som också gett upphov till backstugorna är att husen var uppförda på en ”backe”, d v s utan odlingsbar jord.
Exempel på backstugebebyggelse i Färgelanda kommun är de få låga ryggåstugor som finns bevarade. På västsidan av det s k Ödeborgsfjället finns två ryggåstugor bevarade, Kroken och Kvarnbacken, varav den senare sköts av Södra Valbo hembygdsförening. Föreningen har hand om ryggåstugan Parken eller ”Teklas” i Torps socken. Ett annat exempel är ”Mor Lenas stuga” vid Kvarnemon, Käxbo i Lerdals socken.

Den s k parstugan karaktäriseras som byggnadstyp av två vanligtvis lika stora rum, med ett smalare mellanliggande parti bestående av förstuga och kammare. Planen har troligen uppkommit genom att man till en enkelstuga sammanfogat ännu en stuga, vid andra sidan av förstugan. Det rum som ej var vardagsstuga fick ofta benämningen anderstuga, och hade i sin tidigaste form funktionen av oeldat finrum och förrådsutrymme. Under 1800-talet kom det allt mer att utgöra renodlat finrum.

Kunskapen om parstugans utbredning i Dalsland och Färgelanda kommun är begränsad. Byggnadstypen kan ha varit vanligare under 1800-talet än vad som tidigare antagits. I kommunen finns flera parstugor bevarade, företrädesvis i Färgelanda och Högsäters socknar.

I området förekommer också en särskild variant där ena stugan är inredd som ett förvaringsytrymme med gluggar istället för fönster. Ett exempel är mangårdsbyggnaden vid Rösäters hembygdsgård, ditflyttad från den närbelägna gården Småhagarna. Byggnaden är enligt en inristning uppförd 1787. Vid Stenserud i Råggärds socken, nära sockengränsen till Ränne-landa finns också en sådan byggnad.

Bostadshus på dubbel bredd

Under inflytande av den ståndsmässiga bebyggelsen utvecklades under 1700-talet de s k dubbelradhusen och salsbyggnaderna med den fem- eller sexdelade planen. Den sexdelade planen har sitt ursprung från från Italien och Frankrike och kom vid 1600-talets mitt till Sverige som en bostadstyp för samhällets överskikt. Under 1700-talet kom plantypen att användas för officersboställen och prästgårdar och ungefär samtidigt med laga skiftena vid 1800-talets mitt blev byggnadstypen vanlig också på de större bondgårdarna. Exempel på f d militärboställen i Färgelanda kommun av denna typ är Ottersbyn i Torp socken och Önne i Järbo. Ett exempel bland prästgårdarna är Högsäters prästgård.
På de medelstora gårdarna blev det västsvenska dubbelhuset vanligt förekommande efter

skiftena från 1800-talets mitt och kom att uppföras i relativt stor omfattning fram till ca 1930. Den typiska grundformen kännetecknar hustypen hela tiden, dock med smärre varianter. Planformen är nästan kvadratisk med väggar i korsform som indelar den i fyra lika stora rum med skorstensstocken mitt i byggnaden. Byggnadstypen är vanlig i norra Halland, Västergötland, Dalsland och Bohuslän. Det västsvenska dubbelhuset är rikligt företrätt i Färgelanda kommun och på flera av husen från tiden kring 1900 finns intressanta snickeridetaljer, snickarglädje, möjligen med inflytande från Bohusläns.

1900-talet

Mycket av det ovan beskrivna byggnadstraditionerna har under 1900-talet upphört men finns bevarat i det äldre byggnadsbeståndet. Genom industrialismen, vars utveckling sköt fart i vårt land från 1800-talets slut kom efter hand det som vi uppfattar som det traditionella bondesamhället att försvinna. Samhällsutvecklingen har inneburit en omfattande urbanisering och inflyttning till tätorter och städer och huvuddelen av byggnadsbeståndet i Sverige är uppfört under tiden efter andra världskriget.

De traditionella byggnadstyperna har ersatts av en omfattande villa- och egnahemsbebyggelse och lägenheter i flerbostadshus. Efter hand har också stora delar av bebyggelsen förändrats i relativt stor omfattning genom ökade ekonomiska möjligheter och ökad materiell standard.

Åren efter 1900 uppstod i Sverige en egnahemsrörelse. Den föregicks av en strävan, dels från arbetarhåll, dels från företagare och statliga eller kommunala myndigheter att upplåta mark till mindre bostäder och jordbrukslägenheter samt att på olika vägar förmedla lån till jordköp och husbyggande. Stora statliga lån beviljades av riksdagen för att utbetalas fr o m 1905 som ett konkret resultat av den s k emigrationsutredningen. Huvuddelen av dessa kom att gå till mindre jordbruksfastigheter, småbruk.

Ordet ”egnahem” betyder ursprungligen mindre friliggande bostadslägenhet med eller utan åtföljande jord där boningshuset endast bebos av ägaren, vanligen arbetaren och hans familj. Ofta låg egnahemmen tillsammans på markområden vilka avstyckats från någon gård och delats upp i tomter. Från företagen sida understöddes ofta egnahemsbyggandet parallellt med byggandet av hyreslägenheter för sina anställda. För egnahemsbyggande valde man på många håll att upplåta mark från företagen och även att låna ut pengar.

I Färgelanda kommun finns egnahemsbebyggelse företrädd i de olika tätorterna. I industri- och bruksorterna Ödeborg och Stigen finns också tydliga exempel på bostadsbebyggelse kopplad till företagen, såväl egnahemsbebyggelse som flerbostadshus. Ett exempel på ett tidigt egnahem som småbruk är Sandvallen strax öster om Ödeborgs kyrka, vilket avstyckades från Brötegården på 1910-talet för en arbetarfamilj. Tidiga arbetarbostäder i flerfamiljshus är de s k stenhusen, eller stenbarackerna (1899) i Ödeborg. I Stigen finns flera mindre flerbostadshus i trä uppförda av industrin omkring 1950.

Egnahemsbyggandet kom efter hand att övergå i ett omfattande villabyggande, inklusive olika varianter som radhus och kedjehus. Planlösningar för villa- och egnahemsbyggelsen har i allmänhet haft sitt ursprung i den fyrdelade kvadratiska eller rektangulära planen, liknande de ovan nämnda västsvenska dubbelhusen. Med början från 1920-talet har sedan en stor mängd varianter av standardhus, ”Borohus”, ”Ekjöhus” m m uppförts både i tätorter och på landsbygden.

PLANLÖSNINGAR

Urvalet gör inget anspråk på att vara heltäckande utan visar endast huvuddrag hos boningshus från omkring 1600-talet fram till 1940-talet. Förutom de planformer som här visas finns en rad andra varianter av huvudtyperna och blandformer dem emellan.

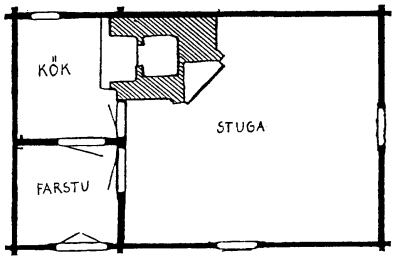

Enkelstuga. *Byggnadstypen är mycket gammal och har rötter i tillbaka i medeltiden. På många håll uppfördes husen i 1 eller 1½ våning. Från början av 1800-talet kom även tvåvånings enkelstugor att uppföras och även äldre envånings stugor att byggas på med en våning. I Dalsland blev enkelstugor i två våningar så vanliga att de kom att kallas ”Dalslandsstugor”. Exemplet ovan har en ålderdomlig placering av eldstaden utmed stugrummets bakre långvägg. Vid slutet av 1700-talet och under 1800-talets början flyttades spismuren till husets mitt i samband med att köksutrymmet fick en mer central betydelse i vardagslivet. Exemplet visar också s k götisk köksplacering. Ursprungligen skedde matlagning i själva stugan men efterhand kom den lilla kammaren på nedervåningen att i vissa fall omvandlas till ett särskilt kök. Denna variant blev vanlig i Götalands södra delar redan i slutet av medeltiden. Seden vandrade norrut och nådde södra Dalsland i början av 1800-talet. Dalsland är ett blandområde där båda varianterna av köksplacering förekommer.*

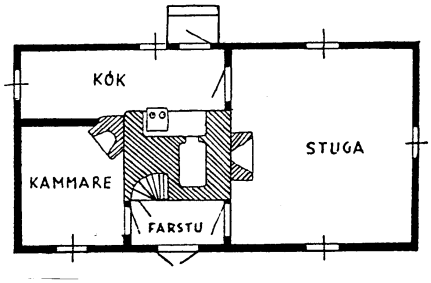

Enkelstuga med sidokammare och långkök. *Hustypen började uppföras i större omfattning under tidigt 1800-tal. Den uppfördes vanligtvis i 1 eller 1½ våning men förekommer även med två våningar. Byggnadstypen är en utveckling av enkelstugan vilken förlängts. Resultatet blir en separat kammare samt ett större kök. Förfarandet har troligtvis sin förklaring i utvecklingen av ett separat kök. Byggnader av denna typ har senare i stor utsträckning fått en utbyggnad utmed långväggen vid köket.*

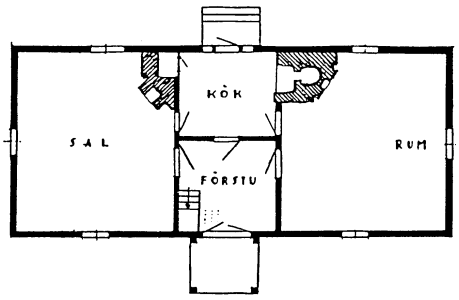

Parstuga. *Byggnadstypen var allmän redan på 1600-talet men har troligtvis förekommit betydligt längre tillbaka i tiden. Den var sannolikt mycket vanlig under 1600- och 1700-talen i hela landet och uppfördes fram till mitten av 1800-talet. I Dalsland trängde förmodligen den populära Dalslandsstugan (enkelstuga i två våningar) undan parstugan. Före 1800 uppfördes den vanligtvis i en våning men under 1800-talets första decennier började parstugor i 1½ och två våningar uppföras.*

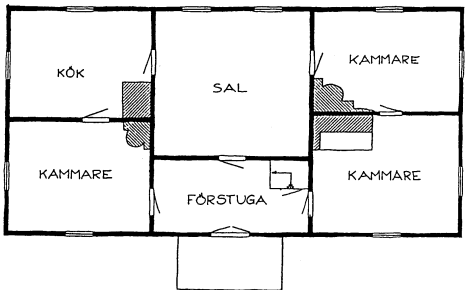

Salsbyggnad. *Byggnadstypen, som influerats av mer ståndsmässiga byggnader, blev vanlig i Sverige under 1600-talets sista decennier och uppfördes sedan fram till omkring 1920-talet. Den förekommer på herrgårdar, prästboställen och kaptensboställen samt från 1800-talets mitt även som mangårdsbyggnad på större bondgårdar. Hustypen uppfördes vanligtvis i 1½, 2 eller 2½ våningar.*

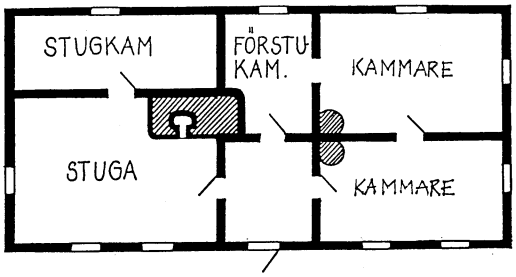

Dubbelradhus. *Byggnadstypen blev vanlig från 1850-talet och uppfördes sedan i olika varianter ända in på 1950-talet. Dubbelradhusen uppfördes under inflytande från mer ståndsmässiga byggnader med en planform som åstadkoms genom en uppradning av rummen på dubbla led åtskilda av en längsgående skiljevägg.*

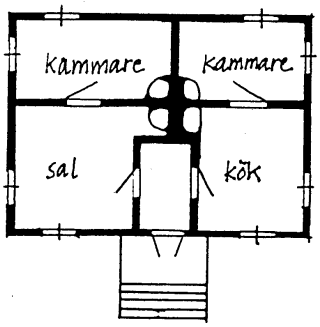

En variant av dubbelradhus har varit så dominerande i delar av västra Sverige att den även kommit att kallas ***Västsvenskt dubbelhus.*** *Denna hustyp har en korsformig plan som närmar sig kvadraten. Till sitt yttre karaktäriseras den av enkelhet och symmetri med parvisa fönster rytmiskt placerade i bottenvåningen samt ett större fönster i gavlarnas vindsplan.*

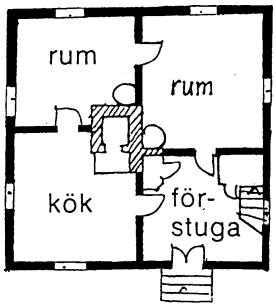

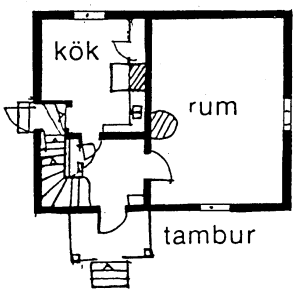

Villor/Egna hem. *Byggnadstypen blev vanlig förekommande i Sverige under perioden omkring 1920-1940 i utkanter/förorter till städer samt i stationssamhällen och mindre industrisamhällen. Den förekom även vid små jordbruk. Hustypen uppfördes vanligtvis i 1½ våning. Planlösningarna är exempel på två vanligt förekommande varianter.*

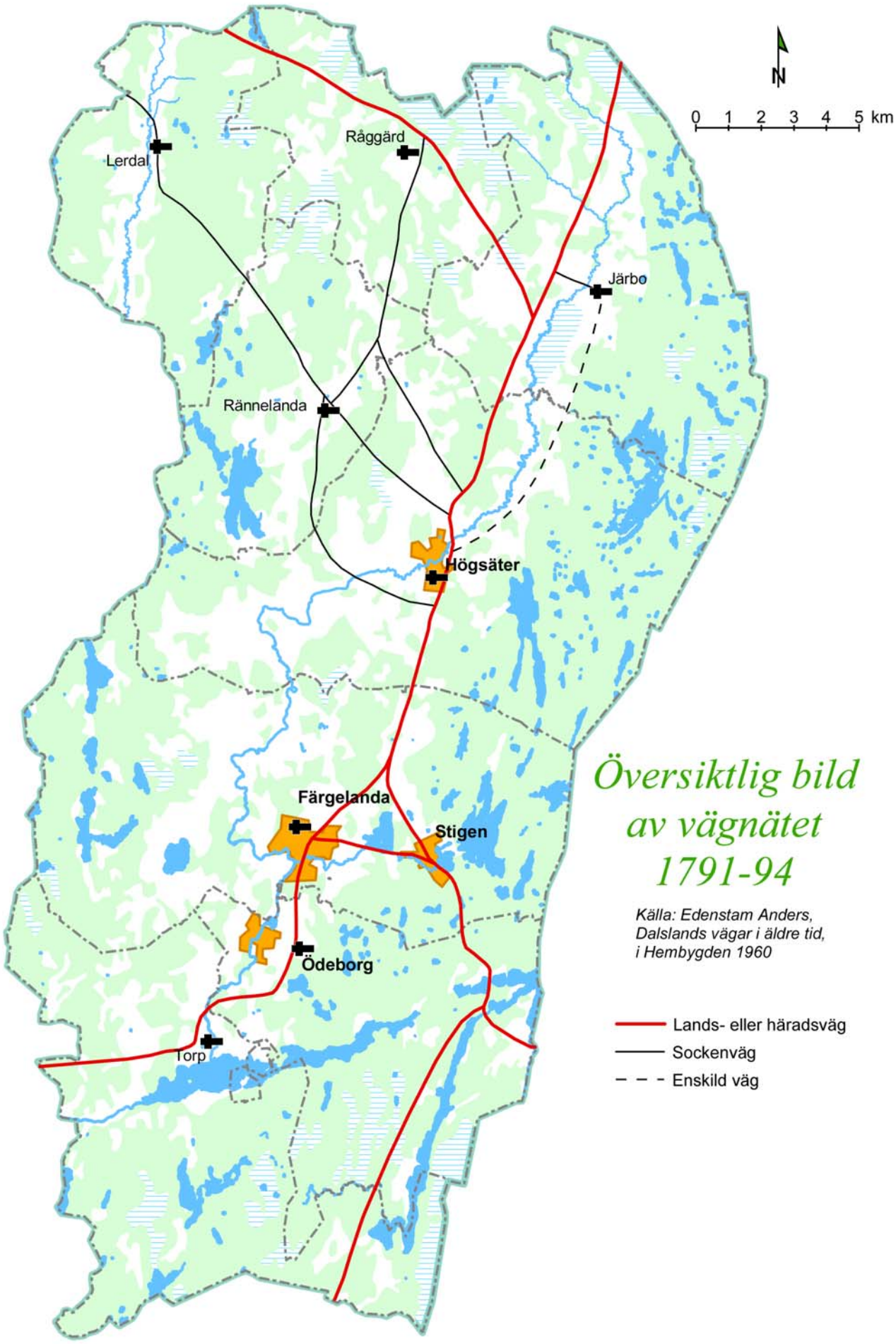
N
0 1 2 3 4 5 km
Lerdal
Råggärd
Järbo
Rännelanda
Högsäter
Färgelanda
Stigen
Ödeborg
Torp
Översiktlig bild av vägnätet 1791-94
Källa: Edenstam Anders, Dalslands vägar i äldre tid, i Hembygden 1960
Lands- eller häradsväg
Sockenväg
Enskild väg

Kommunikationer

En viktig del av kulturlandskapets struktur hänger samman med våra kommunikationsleder – vattendrag, stigar, lands- och järnvägar. Människans möjligheter att ta sig fram har en avgörande betydelse för kulturbygdens organisation och framväxt. Att kommunikationsstråken i allmänhet är lokaliserade till odlingsbygderna och de befolkningstäta områdena är Färgelanda kommun ett bra exempel på genom Valboåns dalgång.

Vattenvägar

Sedan äldsta tid och långt in i historisk tid har vattendragen varit de viktigaste kommunikationslederna, såväl sommar som vinter. För tyngre landtransporter hade särskilda vintervägar stor betydelse. De gick över frusna sjöar och mossar. I Dalsland framträder sjösystemen i norra delen av landskapet samt Vänerkusten som särskilt betydelsefulla för sjötransporter långt fram i tiden. I Färgelanda kommun har troligen bl a Valboån under förhistorisk tid varit en betydelsefull kommunikationsled liksom sjösystemen med Ellenösjön och Östersjön samt Långhalmen och Rådanesjön. Särskilda vinterleder har sannolikt också utnyttjats både under äldre och nyare tid. Timmerflottning har förkommit längs Östersjöns och Ellenösjöns sjösystem vidare västerut längs Valboån och Viksjön mot Munkedal. Även i Valboåns lopp norr om Ellenösjön har flottning förekommit. Uppgifter finns bl a om flottrännor vid Edstenafors och Ödeborg.

Vägar

På land tog man sig ursprungligen fram på gång- och ridstigar som följde lättframkomlig och väldränerad mark längs åsar. Lättast var det vintertid då marken var frusen. Spåren efter det äldsta landsvägsnätet är svårdaterade. Nutida vägar sammanfaller fortfarande med äldre sträckningar och överlagrar dessa. Ser man till vägnätet i stort innehåller det förhållandevis få helt nya vägar, utom i tättbebyggda områden. Större genomfartsleder följer i allmänhet ungefär samma sträckningar sedan lång tid. Förändringar rör sig ofta om nya sträckningar inom det befintliga vägnätet. Ofta kan man finna flera generationer av samma väg nära varandra. Väggenerationer åskådliggör tydligt förändrade vägbyggnadsmetoder och en allt mindre anpassning och underordning till rådande terrängförhållandena. Många vägar har sina rötter långt tillbaka i tiden.

Till våra äldsta vägminnen hör de s k hålvägarna. Det är gamla färdstråk som genom lång tids användande skurit sig ned i marken. I Färgelanda kommun finns exempel på hålvägar bl a kring den äldre vägen förbi Rösäter och Högsäters prästgård. Det rör sig om kortare sträckor i anslutning till senare vägar.

Om ret medeltida vägnätet är liksom det förhistoriska lite känt. Den äldsta kända landsvägen i Dalsland är den mellan Vänersborg och Åmål, motsvarande nuvarande riksväg 45. Att vägen ansågs vara en angelägenhet för hela landskapet framgår av det faktum att underhållet av vägen ålades hemman från samtliga socknar och härader i Dalsland fram till 1770-talet. Därefter befriades Valbo (nuvarande Färgelanda kommun) och Vedbo (n v Dals-Ed och Bengtsfors kommuner) härader från denna skyldighet.

Det äldsta mer utnyttjade färdstråket genom nuvarande Färgelanda kommun är sannolikt vägen över Stigen, längs Valbodalen och längs moränåsen som leder förbi Råggärd.

En färdsträckning som understryker Valbodalens centrala betydelse för området.

Från medeltiden finns uppgifter om pilgrimslederna som nyttjades för vallfärder under den katolska tiden. Några sådana passerade genom Dalsland mot Olav den heliges grav i Nidaros (Trondheim). De som kom från Bohuslän följde en pilgrimsstig som kan antas ha gått genom Valbo och Vedbo härader till Edsleskogsleden i Värmland och vidare längs Österdalen i Norge. Pilgrimerna följde troligen de stigar och vägar som fanns i de områden de passerade. Ett belägg för en medeltida vägsträckning är ortnamnet Stigen som finns belagt från 1382. det kan antas syfta på gammal ridstig och färdled, föregångare till den fortfarande använda vägen från Vänersborg via Stigen mot Högsäter och Ed.

Genom skriftliga källor och äldre kartor ges en betydligt tydligare bild av vägnätets utbredning från 1600-talet och framåt. De där beskrivna vägarna motsvarar till vissa delar det medeltida vägnätet. Att tala om vägar, som vi uppfattar begreppet, kan dock vara missvisande eftersom det ända in på 1700- talet i de flesta fall handlar om gång- och ridstigar. Flera skriftliga källor vittnar om vägarnas dåliga standard och underhåll.

Av kartor över Dalsland från denna tid är lantmätaren Kettil Claesson Felterus kartor mest kända. En detaljrik karta av betydande intresse omfattar Hallands, Göteborgs och Bohuslän, Älvsbogs och Skaraborgs län. Kartan anses vara gjord 1684 och visar de större vägarna, med bärighet för kanon- och trossvagnar. Förutom dessa bör det ha funnits ett finmaskigare nät av stigar och ”sämre vägar”. På kartan framgår den troligen äldre vägsträckningen från leder från Dykälla vid Frändefors förbi Rådanefors och Stigen mot Högsäter, förbi Järbo och Råggärd vidare mot Ödskölt och Steneby. Delar av vägsträckningen finns inom kulturmiljöerna vid Rösäter/Högsäters kyrka och Råggärds sockencenrum (se del 2). Sträckningen förbi Råggärd följer ett av de ändmoränstråk som passerar Dalsland i nordvästlig-sydostlig riktning och som delvis utgör en slags kulturgräns mellan landskapets norra och södra delar. På Felterus karta finns också en vägsträckning som leder från Uddevalla till Färgelanda, vilken passerar över Valboån mellan Viksjön och Ellenösjön.

Under frihetstiden börjar handel och hantverk att blomstra och nya krav ställdes på vägarna. I byggningabalken i 1734 års lag reglerades väghållningen både med avseende på vägarnas storlek och vem som var skyldig att underhålla vägarna. Lagen kom sedan att gälla fram till 1891 med vissa justeringar. I 1734 års lag föreskrevs att landsvägar skulle vara 10 alnar breda, d v s knappt 6 meter. Annan farbar väg till ting, kyrka och kvarn behövde endast vara 6 alnar bred, drygt 3 meter. I Dalsland kom Carl Gustaf Löwenhielm, häradshövding 1729-38, att påverka vägarnas utveckling i landskapet. För underhållet av de viktigare vägarna tilldelades varje hemman en bestämd sträcka. Denna låg dock inte alltid i anslutning till den egna gården. Principen kom sedan att leva kvar ända in på 1900-talet. Gränsen mellan gårdarnas väglotter markerades med särskilda stenar, s k väghållningsstenar, vilka finns medtagna i fornlämningsregistret. I Färgelanda kommun finns ca 20 bevarade väghållningsstenar registrerade. Under 1700-talet kom vägnätet i Dalsland att genomgå en ganska omfattande utveckling och ser man på kartor från 1700-talets slut och 1800-talet är likheterna ganska stora med dagens huvudvägar genom kommunen.

En skillnad jämfört med dagens huvudstråk genom Färgelanda kommun, länsväg 172, är dock bl a vägsträckningen söderut från Färgelanda. På en karta över vägnätet i Dalsland 1791-94 finns två huvudvägar markerade i söder. Den ena går förbi Ödeborgs och Torps kyrkor västerut. Den andra går från Färgelanda till Stigen och Rådanefors där den delar sig i en väg mot Frändefors och Dykälla och en väg rakt söderut längs sjön Långhalmens västra sida. Sträckningen söder om Ellenösjön via Ellenösundet tycks ha tillkommit från mitten av 1800-talet. Norr om sundet passerade vägen då Dagsholm, Ellenö, förbi Torps kyrka till Ödeborg.

I norra delen av kommunen finns, då som nu, en vägdelning sydväst om Järbo kyrka. Mot norr leder en föregångare till dagens väg 172 mot Ödskölt och mot nordväst går en äldre väggeneration mot Råggärds kyrka. Söder om nuvarande huvudvägen mellan 172:an och Råggärd. Efter Råggärd passerar vägen Starlanda, och vid Gillanda möts vägen från Gesäter kyrka vidare mot Rölanda och Ed.

I den gästgiveriförordning som utkom 1649 angavs att vägarna skulle mätas och att varje hel mil skulle utmärkas med milstolpar för de resande. Från 1730-talet utsattes även för varje halv- och fjärdedelsmil stolpar. I Dalsland användes huvudsakligen sten som material för milstolparna. Färgelanda kommun finns sju bevarade milstolpar registrerade i fornlämningsregistret. Gästgiverier inrättades med ungefär två mils mellanrum. Vid 1800-talets mitt fanns sådana vid: Rådaneberg (söder om Rådanefors), Dyrtorp (Färgelanda), Åntorp (vid Torp), Föhlen (mellan Stigen och Hjärsäter), Tångelanda, Stora Bön i Järbo, och Starlanda nordväst om Råggärd.

Under 1800-talet utvecklades vägnätet alltmer. Den industriella utvecklingen från 1800-talets senare hälft, och det stora transportbehov som detta förde med sig krävde förbättrade kommunikationer. Under 1800-talet sattes också vägväsendet under central kontroll. Tidigare hade denna uppgift handlagts lokalt genom s k vägmästare och senare av länsstyrelserna. Då statsbidrag började beviljas åt de allmänna vägarna under 1800-talet blev det nödvändigt att inrätta ett ämbetsverk för detta. I 1891 års lag infördes benämningen ”allmän väg”. Väghållningen blev med den nya lagen en kommunal angelägenhet. Vägunderhållet ålog som tidigare bönderna på gårdarna som ansvarade för att deras väglotter hölls i farbart skick, ett naturaunderhåll. Detta gällde i hela landet ända in på 1920-talet och avskaffades först 1943 genom en ny väglag.

Broar

Naturligt finns ett nära samband mellan broarnas och vägarnas historia. En av de äldsta kända broformerna är de s k kavelbroarna som består av trädstammar lagda tätt intill varandra för att överbrygga sankare partier. De första egentliga broarna förekom på platser där vattendragen var tillräckligt smala för att överbryggas. Till en början var det frågan om enkla stockar eller spångar. Enkla broar av stenhällar förekom också vid små spännvidder.

Först under 1700-talet började man i ökad omfattning bygga stenvalvbroar. Till viss del berodde detta på en ny kunglig förordning. Överintendent (chef för den statliga byggnadsverksamheten) Carl Hårleman fick befogenhet att granska alla ritningar till anläggningar som skulle uppföras för ”publici räkning”. Genom att Hårleman förordade välvda stenbroar fick allmogen ytterligare en tyngande plåga då stenvalvbroarna var svårare och mer kostsamma att bygga än träbalkbroar. Byggandet av valvbroar i sten ansågs dock vara en kulturgärning då de var både vackra och hållbara. En stor fördel var också att de genom flera valvslagningar tillät en betydligt större spännvidd än en balkbro. Önskemålet att spara skogarna från skövling betydde också mycket i sammanhanget. Övergången till valvbroar, som torde ha sin förebild redan hos de antika broarna, innebar ett stort steg framåt för brobyggandet i Sverige. Byggandet av stenvalvbroar var en konst som tog lång tid at lära, men efterhand blev broarna alltmer hållbara. Den lokal tillgången på sten avgjorde i stor utsträckning den färdiga brons karaktär. Ingen av de äldre stenvalvbroarna är den andra lik.

Då tekniken att borra och spränga i berg under 1800-talets senare del efterhand blev allt mer utvecklad och vanlig, blev broarna så småningom bättre och mer lika varandra med kvaderhuggna stenar och bättre passning mellan de olika stenblocken. 1900-talets stenvalvbroar är

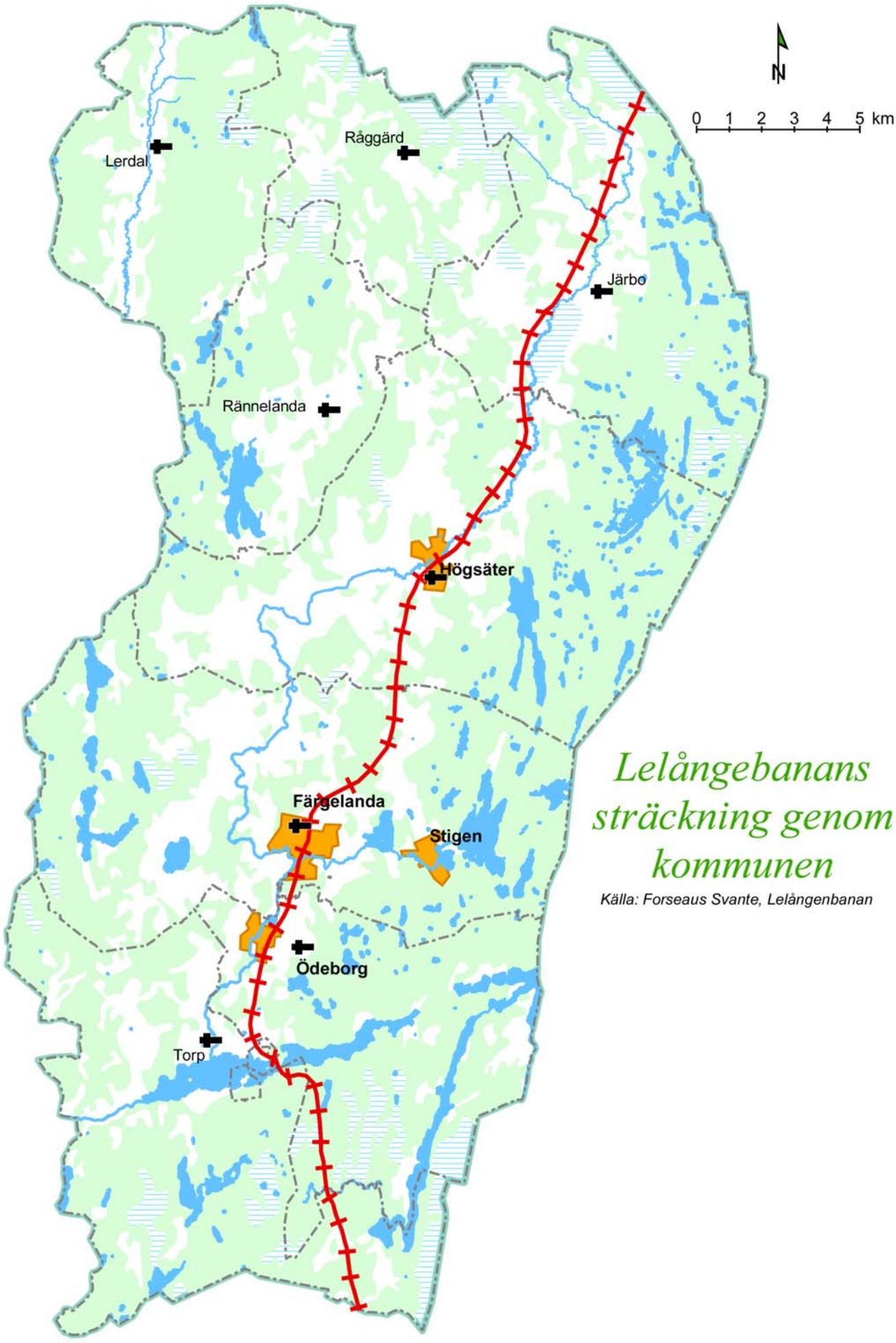

Lelångebanans sträckning genom kommunen

Källa: Forseaus Svante, Lelångenbanan

oftast standardmässigt utförda med segmentbåge och kilad sten. De känns igen på sitt mer ”arbetade” utseende jämfört med de äldre stenvalvbroarnas grövre karaktär.

Genom industrialismen, från 1800-talets senare del, har brobyggnadskonsten genomgått en omfattande teknisk utveckling. Från 1800-talet kom järn- och stålbalksbroar att efterhand konkurrera ut de äldre brotyperna av trä och sten. Under 1900-talet har sedan betong kommit att bli det förhärskande materialet vid brobyggande. På senare år har tyvärr många stenvalvbroar och andra äldre broar av kulturhistoriskt värde försvunnit och andra åter är rivningshotade. Orsaker är bl a den byggnadstekniska utvecklingen, trafikutvecklingen, kostnadsutvecklingen, ansvarsfrågan och slentriantänkande.

I Färgelanda kommun finns flera exempel på bevarade och värdefulla broar såväl stenvalvbroar som senare typer. En del av dess finns medtagna i den broinventering som utfördes 1977-78 av Regionmuseum Västra Götaland (då Älvborgs länsmuseum), ”Broar i Dalsland, En kulturhistorisk inventering 1977-78”. De då utvärderade broarna finns också redovisade i del 3 i denna rapport.

Järnvägar

För såväl väg- som järnvägstarfiken har Valbodalen utgjort den naturliga lokaliseringen i kommunen. Det var här som Lelångenbanan anlades och invigdes 1895.

1800-talets senare hälft och tiden kring sekelskiftet 1900 var de stora järnvägsbyggenas tid i Sverige. Vid sidan av de statliga stambanorna anlades ett stort antal järnvägar av privat bolag. Dessa järnvägar var ofta smalspåriga, många fick problem med lönsamheten och kom att förstatligas under 1940-talet och läggas ner på 1960-talet, det decennium då biltrafiken definitivt slog igenom i Sverige.

1879 invigdes två viktiga järnvägar genom Dalsland. Dels Bergslagernas järnväg (BJ) mellan Göteborg och Falun som passerade genom Dalsland längs Vänerkusten mellan Vänersborg och Åmål. Dels Fredrikshald-Sunnanå järnväg, som på den svenska sidan vanligen kallades Dalslands järnväg, vilket senare också blev den officiella beteckningen. Sträckningen genom Dalsland går från Kornsjö via Ed och Bäckefors till Mellerud och ursprungligen ut till Sunnanå hamn öster om Melleruds samhälle. Olika varianter av bansträckningar hade tidigare diskuterats men då dessa sträckningar blev fastlagda förstärktes tankarna på en järnväg för Dalslands inre och norra delar. Näringsidkare i Uddevalla såg gärna att handeln riktades mot deras hamn, och framförallt borde inte norska hamnar användas för dalslänningarnas produkter. Frågan diskuterades under 1870- och 80-talen och 1892 bildades Uddevalla-Lelångens Jernvägsaktiebolag (ULB) dominerat och lett av intressen från Uddevalla.

Lelångenbanan trafikerades 1895-1964 mellan Uddevalla och Bengtsfors, en sträcka på 89 kilometer. Järnvägen var smalspårig med spårvidden 891 mm. Detta var den vanligaste smalspårtypen i Sverige och kallades ”trefotabanor” då spårvidden motsvarade tre svenska fot. Lelångenbanan förstatligades 1940. Banans sträckning motsvarar i princip sträckningen av länsväg 172 genom Färgelanda kommun idag. Järnvägen fick här, liksom på många andra platser stor betydelse för samhällsutvecklingen. Påtagligast i kommunen är framväxten av stationssamhällena och tätorterna Färgelanda och Högsäter (se även tätorternas framväxt). Delar av järnvägen finns bevarade på flera platser i kommunen (se bl a kulturmiljön Torp, Ellenö, Ellenösundet i del 2). Förutom brofundament, banvallsträckningar, grindstolpar m m finns stationshusen vid Nättjebacka, Ellenö, Ödeborg, Högsäter och Skällsäter kvar. I Högsäter står också stationsmagasinet kvar. Vid Nättjebacka, Sundsbron och i Ödeborg finns om-

byggda f d banvaktstugor. Stationshusen är idag privatbostäder och mer eller mindre ombyggda. De har i allmänhet kvar delar av den speciella utformning som präglade banans stationshus. Vid de olika järnvägarna byggdes i allmänhet typritade stationshus av olika storlekar karaktäristiska för respektive bana. Kännetecknande för stationshusen längs Lelångenbanan är bl a de djupa takutsprången som även fungerade som perrongtak. Ritningarna till stationerna utfördes av arkitekt Eugen Thorburn, Göteborg 1892.

Industrialisering

Vattenkraft och god tillgång på skog som gav virke och bränsle räknas till de faktorer som haft en avgörande betydelse för den tidiga industriella utvecklingen. Därtill har bra transportmöjligheter varit en väsentlig lokaliseringsfaktor för industrin.

Den industriella utvecklingen i Färgelanda kommun kan lite grovt indelas i tre perioder. Äldst är järnhanteringen, dels en kortare verksamhet vid 1600-talets mitt och sedan från 1700-talets första hälft till 1800-talets senare hälft. Nästa period omfattar de industrier som etablerades i kommunen vid 1800-talets slut och kring sekelskiftet 1900 och som kommit att dominera under en stor del av 1900-talet. De mest framträdande är textilindustrin i Stigen, Ödeborgs bruk och sågverket i Färgelanda. Den tredje och senaste perioden, som inleddes på 1970-talet, domineras av bilkomponenttillverkning. Vid sidan av de här nämnda industrierna har också funnits ett antal mindre företag från 1800-talet och framåt, främst i tätorterna Färgelanda och Högsäter.

Järnhantering

Den tidiga dalsländska industrin dominerades av järnhanteringen. Malmtillgången har varit begränsad men däremot var tillgången till skog och vattenkraft god. För att hushålla med skogen i Bergslagsområdet kom därför Dalslands brukshantering att baseras på förädlig av tackjärn från Värmland och Bergslagen. Genom den stora åtgången av träkol vid järnbruken uppstod ett hårt tryck på skogarna. Av rädsla för att helt utarma Bergslagens skogstillgångar strävade därför statsmakterna under 1600-talet mot att förlägga stångjärnssmidet till andra delar av landet. Skogarna i Bergslagen skulle istället reserveras för gruvbrytning och framställning av tackjärn, som sedan transporterades till andra skogsområden för att där smidas till stångjärn. Stångjärnet, smidbart järn uthamrat till stänger, kunde därför exporteras till utlandet.

Dalslands järnbruksepok kom att vara i ca tvåhundra år. Efter en begränsad etablering av några få bruk på 1600-talet infördes under 1700-talet det s k manufaktursmidet d vs förädling av stångjärn till stål, spik, plåt mm, och flera nya bruk anlades. Efterfrågan av järn var under denna tid mycket låg. Dalsland som på 1740-talet producerade 700 ton/år hade 0,5% av världsmarknaden och Sverige som helhet stod för en tredjedel av världsproduktionen. Vid 1700-talets mitt hade den dalsländska bruksbygden sin största omfattning med ett 20-tal järnbruk. Vid 1800-talets början följde en svår kris för den svenska järnhanteringen orsakad av hårdnande konkurrens genom tekniska framsteg. Det nya engelska stenkolsjärnet blev både pris – och kvalitetsmässigt övermäktigt träkolsjärnet. Räddningen blev det s k Lancashiresmidet, infört först i landet på Bäckefors bruk av Carl Fredrik Waern, vilket tillsammans med näringsfrihetens införande gav den dalsländska brukshanteringen ännu en begränsad blomstringsperiod. Den s k bruksdöden, orsakad av nya tekniska metoder och strukturrationaliser-

ingar, innebar dock det definitiva slutet för den dalsländska järnhanteringen vid 1870- och 80-talen. Några av de gamla järnbruken kom sedan att övergå till pappersmassa- och papperstillverkning, vissa för att senare sluta som enbart vattenkraftverk.

Vid 1600-talets mitt gjordes några tidiga försök till gruvdrift för att skapa en bruksrörelse baserad på egna malmförekomster. I Valbo härad bearbetades under 1640- och 50-talen järnmalmsförekomster vid bl a gårdarna Jolsäter i Högsäters socken och Slättäng i Järbo. På båda ställen byggdes också masugnar upp för bearbetning av malmen. Brist på kapital och kunskap, dålig malmtillgång och krigshändelser innebar dock att båda att både gruvdrift och masugnar nedlades efter några år.

Under 1700-talet anlades tre järnbruk inom nuvarande Färgelanda kommun. De två bruken Öxnäs (öster om Tångelanda, vid Valboån) och Rådanefors kom att utgöra en del av Uddevallaborgaren och rådmannen Jöns Kocks brukskomplex Kållerö-Rådanefors-Öxnäs.
(Kollerö bruk låg vid Risån på gränsen mellan Västergötland och Bohuslän, mellan Vänersborg och Uddevalla). Det tredje, mindre bruket inom kommunens gränser var Bjuggfors bruk, i nordvästra delen av Färgelanda socken nära Bohusgränsen. Vid Sandviken finns här ett vattendrag mellan sjöarna Sandvikesjön och Strandsjön som nyttjades för ett järnmanufakturverk med tillverkning av knippjärn och spik. Produktionen var liten och lönsamheten blev dålig. Bruket existerade från 1760-talet till 1826. Efter nedläggningen försåldes och förflyttades rättigheterna och inventarierna för att skapa stommen till det nystartade Munkedals järnbruk.

Öxnäs bruk anlades omkring 1730 som det första dalsländska järnmanufakturverket och kom att tillverka bl a knippjärn, spik smidd plåt och stål. Försök gjordes även här att förse bruket med egna malmtillgångar. Brytning skedde förutom i den gamla Jolsätergruvan
bl a vid Stora Bön i Järbo, liksom på Håvestens ägor i Ödeborg. Myrmalm fanns i Järbo liksom sjömalm i Ragnerudssjön och Rådanesjön. Malmutvinningen upphörde dock efter några få år men bruket kom att leva vidare genom inköp av tackjärn från andra bruk.
Driften kunde hållas igång till 1867, de sista åren med enbart stångjärnssmide.

Ungefär samtidigt med Öxnäs och Kollerö startade Jöns Kock Rådanefors bruk vid ett vattenfall mellan Långhalmen och Rådanesjön i Ödeborgs socken vilket blev det mest livskraftiga och omfattande av 1700- och 1800-talens brukrörelser i kommunen.
Verksamheten gav här också upphov till en mindre samhällsbildning, vilket inte tycks ha varit fallet vid de andra bruken. Bruket startade sin produktion med ämnesjärn. Verksamheten kom sedan fram till nedläggningen 1895 att omfatta bl a lancashiresmide, gjuteri, tillverkning av järnvägsvagnar och hästskosöm. Liksom på många andra järnbruk kompletterades produktionen med såg och kvarn. I Rådanefors har också funnits tegelbruk.

Från den äldre järnbrukstiden i kommunen finns få byggnader kvar. Inga verksamhetsbyggnader finns bevarade men däremot de f d bruksherrgårdarna från bruken i Rådanefors (Rådanefors herrgård, ca 1800) och i Öxnäs (1785). Spår och ruiner efter verksamhetsbyggnader finns dock vid strömfåran mellan Långhalmen och Rådanesjön och vid Valboån vid Öxnäs. Grundrester finns också efter Bjuggfors bruk. Dessutom finns det upptaget i fornlämningsregistret förekomsten av gruvhål och slaggförekomster bl a vid Slättängen i Järbo och Ragnerudssjön.

Industrier från 1800-talets senare hälft och framåt

Liksom för 1700- och 1800-talets järnbruksrörelse i kommunen var även vattenkraften en betydelsefull faktor när textilindustrin etablerades i Stigen genom Stigens yllefabrik 1874 och när Ödeborgs bruk grundades 1898. På båda platserna blev industrin samhällsbildande och bruksorter växte fram. Stigen och Ödeborg är närmare beskrivna i del 2, kulturhistoriskt värdefulla miljöer då delar av samhällena utgör två utvärderade kulturmiljöer.

En viktig lokaliseringsfaktor för industrin från 1800-talets slut var utbyggnaden av järnvägsnätet. I Färgelanda kommun skedde detta genom tillkomsten av Lelångebanan 1895 (se kommunikationer). I anslutningen till järnvägen etablerades Ödeborgs bruk 1898 liksom Färgelanda sågverk 1906, vilka tillsammans med Stigens textilindustri varit de större industriföretagen i kommunen under en stor del av 1900-talet. Järnvägen betydde också mycket för etablerandet av en rad andra verksamheter, bl a de jordbruksanknytna industrierna, mejerier och slakterier.

1960-talet innebar på flera sätt en genomgripande förändring av industri- och samhällsstrukturen i landet. Bilismen slog igenom på allvar, järnvägar lades ner, vägnätet byggdes ut och bilindustrin expanderade. Flera av de tidigare stora industrigrenarna minskade också kraftigt. Utvecklingen är tydligt avläsbar i Färgelanda. 1964 lades Lelångebanan ner och ungefär samtidigt byggdes väg 172 ut med bl a ny sträckning genom Färgelanda och norrut till Hjärtsäter samt vid Ellenösundet där en nya bron byggdes. Verksamheten i Ödeborg och Stigen förändrades och sysselsättningen minskade. I Färgelanda lades mejeriet ner men sågverket levde vidare till 1990-talets början.

I Färgelanda och Bengtsfors uppfördes stora nya industrianläggningar för tillverkning av fordonskomponenter till bilindustrin. Bakgrunden var bl a regionalpolitiska skäl och de nya industrierna kom att ersätta traditionella bruken och annan verksamheter. I Bengtsfors uppfördes Volvo Dalslandsverken i mitten av 60-talet för tillverkning av bilsäten. Anläggningen kom sedan att byggas ut ett antal gånger för att i början av 1990-talet övertas av Lear Seating. I Färgelanda uppfördes 1970 ett industrihotell vid vägkorsningen som bildats vid den nya sträckningen av väg 172 genom samhället. Samma år flyttade Volvo in med tillverkning av plastdetaljer. Verksamhet har sedan dess växt i stor omfattning. Fabriken har blivit Färgelandas ojämförligt största industri. Underlevarantörsystemet svarar också, både i kommunen i övrigt liksom i Dalsland som helhet, för en stor andel av industriproduktionen.

Tätortsutveckling

Tätortsutbyggnaden i kommunen är en relativt sen företeelse. Det finns inga äldre större bybildningar. På 1890-talets ekonomiska karta framträder tydligt bilden av ett agrart präglat område. En bild som delvis kvarstår efter 1900-talets tätortsutbyggnad. Samhällena är få och små i jämförelse med många andra platser i landet.

Några faktorer har varit avgörande för den tätortsframväxt som ändå skett i kommunen. Förbättringen av kommunikationerna genom järnvägens tillkomst (Lelångenbanan 1895) kan nog sägas vara den mest framträdande. Både Färgelanda och Högsäter har växt fram som typiska stationssamhällen. Även i Ödeborg var järnvägen av stor betydelse för etablerandet av Ödeborgs bruk med tillhörande bruksbebyggelse. Med järnvägen följde kring stationerna etableringar av olika mindre verksamheter som industri, handel, hantverk och hotell.

Före järnvägens tillkomst saknades tätortsbebyggelse vid de blivande stationerna Färgelanda, Högsäter och Ödeborg. Typiskt är också att de nya tätorterna kom att växa fram vid sidan av de gamla bybildningarna vid kyrkorna, ett relativt vanligt fenomen. I Ödeborg växte det nya samhället fram ca en km väster om socknens gamla centrum vid kyrkan. Styrande var här också industrins lokalisering till Valboån vid Brattefors. I Färgelanda, som sedan gammalt varit ett kyrkligt centrum och huvudförsamling i sitt pastorat, kom stationssamhället också att växa fram en stycke från kyrkplatsen. Förutom järnvägen kan sågverket och folkhögskolan här sägas vara samhällsbildande faktorer, vilka båda etablerades 1905 intill stationen.

Stationssamhället Högsäter kom visserligen att växa fram ganska nära kyrkplatsen men områdets egentliga centrum var i flera avseenden Tångelanda, som också hade rollen som central plats för hela Valbo härad. Vid Tångelanda fanns tingshus, gästgiveri, affär, läkare och apotek, och vid Valboån i närheten, på gamla Öxnäs järnbruks ägor, fanns kvarn, såg och garveri. När järnvägen drogs fram anlades först en station vid Tångelanda och hållplats vid Högsäter. Efter några år, 1900, skiftades dock förhållandet till förmån för det växande stationssamhället. Även Järbo och Skällsäter kan sägas vara ett exempel på centrumförskjutning då en mindre bebyggelsesamling med bl a affärer och kvarn växte fram i vid stationen vid Skällsäter ca 1,5 km väster om Järbo kyrka.

En annan betydelsefull lokaliseringsfaktor för tätortsutbyggnad har naturligtvis också varit industrin. I kommunen är Stigen och Ödeborg typexempel på mindre bruksorter från 1900-talet. Industrins lokalisering har, som nämnts, också styrts av bl a tillgången till energi i form av vattenkraft. I Ödeborg bildar Valboån ett fall vid Brattefors och i Stigen finns vattenfall i Lillån vid dess utlopp från Nyckelvattnet mot Björvattnet. Utvecklingen i Stigen och Ödeborg finns närmare beskrivna i del 2 då delar av samhällena utgör utvärderade kulturmiljöer.

DEL 2

KULTURHISTORISKT VÄRDEFULLA MILJÖER

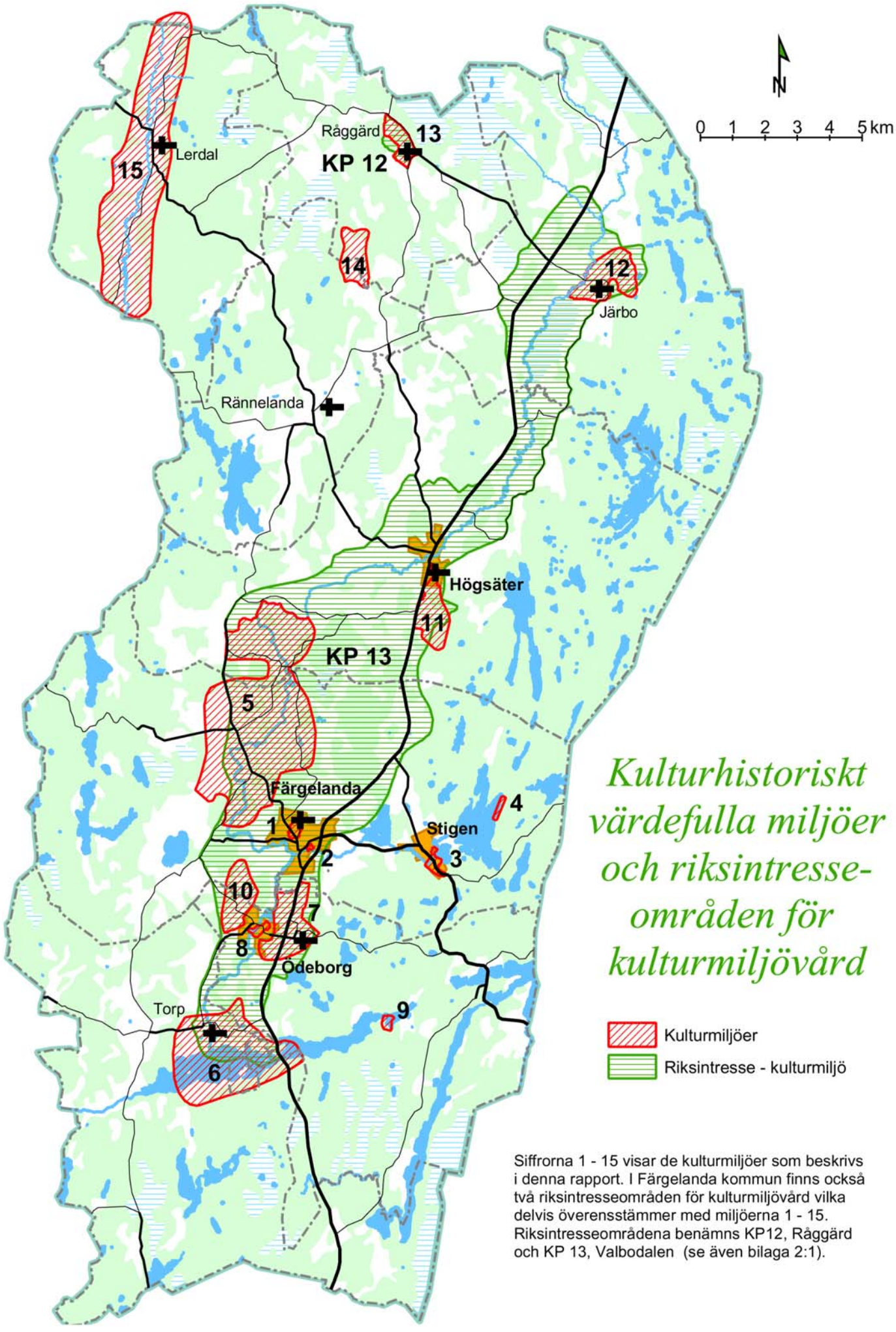

Siffrorna 1 - 15 visar de kulturmiljöer som beskrivs i denna rapport. I Färgelanda kommun finns också två riksintresseområden för kulturmiljövård vilka delvis överensstämmer med miljöerna 1 - 15. Riksintresseområdena benämns KP12, Råggärd och KP 13, Valbodalen (se även bilaga 2:1).

KULTURHISTORISKT VÄRDEFULLA MILJÖER

Sammanställning av värdefulla kulturmiljöer

Färgelanda kommun har tidigare bebyggelseinventerats och varit föremål för kulturhistoriskt inriktade utredningar. I samband med dessa har olika miljöer utvärderats som särskilt värdefulla. I flera fall bygger dessa utredningar på varandra och vissa områden har utpekats tidigare.

Utredningarna har något varierande infallsvinklar och beroende på det har tyngdpunkten varierat i de olika beskrivningarna och avgränsningarna av miljöerna. Vissa områden är komplexa och speglar flera olika företeelser och har en djup historisk dimension. Andra är mer entydiga och representerar en avgränsad företeelse.

Vid framtagandet av detta kulturmiljöprogram har miljöerna i tidigare program åter bedömts. Urvalet utgår från de förändringar som skett inom miljöerna och aktuella kriterier för bedömning av vad som anses kulturhistoriskt värdefullt. Vissa tidigare miljöer kvarstår, andra har utgått och i vissa fall har avgränsningarna förändrats. Om miljöerna har redovisats i tidigare rapporter finns detta angivet. Dessa miljöer har dock fått en ny numrering i anslutning till de nytillkomna miljöerna.

Inga särskilda rekommendationer har gjorts för de olika miljöerna. Sådana rekommendationer har en tendens att tappa aktualitet. Inför konkreta exploateringsåtgärder bör man överväga miljökonsekvensanalyser med fördjupade studier av det specifika området för att kunna göra en analys och rekommendationer som är kopplade till aktuella åtgärder. Det kan t ex vara en bebyggelseutredning, arkeologisk utredning eller analys av odlingslandskapet med hjälp av historiskt kartmaterial.

Förutom dessa generella rekommendationer föreslås i det särskilda handlingsprogrammet till kulturmiljöprogrammet vissa specifika åtgärder för några av de beskrivna kulturmiljöerna.

Sammantaget finns 15 miljöer redovisade i detta kulturmiljöprogram. Först följer en generell motivering för urvalskriterierna och sedan en beskrivning med motivering för varje miljö tillsammans med en kartbild. Miljöerna redovisas sockenvis utan inbördes gradering.

Enligt miljöbalken har kommunerna bl a ansvar för de s k *riksintresseområdena för kulturmiljövård*. Länsstyrelsens roll är att övervaka detta ff a vid kommunernas planarbeten. Beskrivningar av riksintressemiljöerna i Färgelanda kommun finns som bilaga i denna rapport. Beskrivningar av riksintressena finns också att tillgå via länsstyrelsens hemsida www.o.lst.se under rubriken ”kartskåp”. Textbeskrivningar finns på riksantikvarieämbetets hemsida www.raa.se, sökord ”riksintressen”.

Kulturhistoriskt värde, urvalskriterier

Kulturmiljövården brukar indelas in i tre huvudområden, arkeologi (fornlämningar), bebyggelse och odlingslandskap. Det kulturhistoriska värdet består flera faktorer som kan tillmätas ett område, en plats eller ett enskilt objekt. De kulturhistoriska värdena är i hög grad kvalitativa och därmed också ibland mer svårdefinierade än t ex rent ekonomiska eller tekniska.

Som grundläggande kulturhistoriska värden kan man se ***kunskaps- eller dokumentations-värden*** och ***upplevelsevärden***.

Kunskaps – eller dokumentationsvärden är de värden som gör att bebyggelsen, odlingslandskapet och fornlämningarna berättar något om historien och om sin tid. De kan t ex
Berätta om naturförutsättningar, samhällsförhållanden, näringsliv, sociala villkor, arbetsförhållanden, byggnads- eller bostadsskick, religionsutövning, estetiska ideal mm. Genom att bevara och vårda kulturmiljöerna ges en möjlighet att förstå vår historia.

Upplevelsevärden är de värden som skapar upplevelser hos betraktaren eller brukaren. Det kan t ex vara byggnaders arkitektoniska eller konstnärliga värden liksom en tilltalande landskapsbild. Till upplevelsevärdena hör också identitets- och symbolvärden.

Värden som förstärker de grundläggande kunskaps- och upplevelsevärdena är ***autenciteten*** (ursprungligheten) och det ***pedagogiska värdet***. Dessutom är ***sällsynthet*** och ***representativitet*** såväl nationellt, regionalt som lokalt av stor betydelse.

Kulturhistoriskt värde kan tillmätas såväl enstaka objekt som sammanhängande miljöer. En välbevarad helhetsmiljö har i allmänhet större kulturhistoriskt värde än t ex en enstaka byggnad som förlorat sitt ursprungliga sammanhang.

En beskrivning av begreppet ”K-märkt” finns i del 3. Som bilaga redovisas också en del av kulturmiljövårdens terminologi.

1. KRING FÄRGELANDA KYRKA, **Färgelanda socken** (se karta på nästa sida)

Beskrivning

Medeltida sockencentrum med kyrka, prästgård och skolbyggnader. Kyrkogård och parkliknande omgivningar. Tidstypisk villabebyggelse huvudsakligen från 1950- och 60-talen.

Före järnvägens, Lelångenbanans, tillkomst 1895 var Färgelanda främst ett kyrkligt centrum utan tätortsbebyggelse. Färgelanda kyrka (1870) är belägen på en höjd och är vida synlig i trakten. Dåvarande kyrkoherden, Johan Ferlin, var en betydande personlighet som var drivande för kyrkans tillkomst. Han bidrog också i stor utsträckning till att Färgelanda blev ett betydande schartauanskt fäste. Den tidigare, medeltida, kyrkobyggnaden var belägen på kyrkogården söder om kyrkan. Platsen är markerad med ett träkors. Intill kyrkan finns prästgården (1838, 1860-tal) och söder om kyrkogården är den tidigare (gamla) kyrkskolan (numera församlingshem) beläget. Intill denna finns den ombyggda ”nya kyrkskolan” samt ett välbevarat mindre flerbostadshus med lärarbostäder (båda ca 1930). Gamla kyrkskolan har en bevarad karaktär och ett historiskt värde som visar skolans tidigare nära koppling till kyrkan och som del av ett traditionellt sockencentrum med kyrka, prästgård och skola.

Väster om kyrkan breder ett större villaområde ut sig, bl a längs Ferlins väg. Kulturmiljön innefattar en avgränsad del av villaområdet, längs Hedekasvägen, Ferlins väg och Aspvägen. Vid den senare bildar gatan och husen en väl sammanhållen helhet och karaktäristisk gatubild.

Motiv

Central plats i bygdens historia med traditionellt sockencentrum. Kyrkans storlek och läge manifesterar också sin tids stora kyrkliga verksamhet kopplat till personhistoriken kring kyrkoherden Ferlin. Välbevarad prästgård med bevarad funktion som bostad och expedition.

Den enskilda villornas ursprunglig karaktär är välbevarad och deras ursprunglig utformning bevarad i varierande grad. En av de äldsta villorna är utvärderad som kulturhistoriskt värdefull i övrigt tillmäts fastigheterna inom miljöavgränsningen som helhet, ej som enskilda objekt, ett kulturhistoriskt värde, representativt för sin tid och bebyggelsekategori. Bevarandevärt är därför villabebyggelsens helhetsbild och karaktär.

Utvärderad i tidigare rapporter

- *Kulturhistorisk utredning 11, Färgelanda kommun, Älvsborgs Läns Museiförening 1975:*
Kyrkan och prästgården utvärderade som enskilda fastigheter.

Riksintresse

Ingår i riksintresse för kulturmiljövården, KP 13, Valbodalen.

Färge-
landa
Skola
1
16
25
(R)
Ms
Skola
Sporthall
Skola
Backen
Folkhö
skola
Kulturmiljö nr 1
Kring Färgelanda kyrka,
Färgelanda socken
Utvärderade fastigheter markerade med siffror som återfinns i de sockenvisa tabellerna i del 3. R på kartan markerar registrerade fornmämningar enligt fornlämningsregistret, (R) markerar att det är en boplats utan synlig avgränsning.
Skala: 1:5 000
0
50
100
200 meter

2. DALSLANDS FOLKHÖGSKOLA, **Färgelanda socken** (se karta på nästa sida)

Beskrivning

Folkhögskola med byggnader av olika ålder (1920-talet till 1990-talet) med parkområde intill Lillån (biflöde till Valboån). Folkhögskolan är centralt belägen i Färgelanda samhälle.

Dalslands folkhögskola startade 1905 i det då framväxande stationssamhället Färgelanda. Före Lelångenbanans tillkomst 1895 var Färgelanda främst ett kyrkligt centrum utan tätortsbebyggelse. Allmänt är folkhögskolor ”en nordisk skolform för vuxna som tillkom vid mitten av 1800-talet för att väcka nationalmedvetenhet och stärka den medborgerliga bildningen i breda folklager” (Nationalencyklopedin). Den första folkhögskolan i Sverige startade 1868 och de många folkhögskolor som sedan tillkommit har betytt mycket för folkbildningen och demokratiarbetet i landet.

I Dalsland finns planer på en folkhögskola dokumenterade från 1881 då frågan diskuterades på ett möte i Mellerud. 1905 bildades en folkhögskoleförening som tillsammans med landstinget och hushållningssällskapet kom att bli skolans ursprungliga huvudmän. Från början hade Mellerud ansets som en självklar plats för skolan men eftersom de ledande männen var från Valbo härad beslöt man att skolan skulle förläggas till Färgelanda de första fem åren och därefter skulle man ta upp frågan på nytt. Skolan kom dock att bli kvar i Färgelanda. Nuvarande huvudman är Västra Götalandsregionen.

1905 startade skolan sin verksamhet i det s k bankhuset, en större träbyggnad vid Centrumvägen intill bibliotekshuset. ”Bankhuset” är uppfört omkring sekelskiftet 1900 och en av de få byggnader som finns kvar av Färgelandas äldre stationssamhällesbebyggelse.
1906 byggde folkhögskolan ett eget hus på platsen där biblioteket finns idag. Byggnaden användes från 1950 som realskola och revs 1970. Folkhögskolan har efterhand utvidgat sin verksamhet och innefattar numera ett 10-tal byggnader, uppförda från 1920-talet till 1990-talet i ett parkområde intill Lillån, öster om de ursprungliga byggnaderna intill Centrumvägen. Flera av folkhögskolans byggnader har efterhand delvis förändrats men sammantaget tillmäts bebyggelsen kulturhistoriska värden. Av enskilda byggnader framträder den f d rektorsbostaden samt de s k gamla och nya Nunnebo som mer ursprungligt välbevarade.

Kulturmiljön innefattar folkhögskolans fastighet (Färgelanda Prästgård 1:43) samt ”bankhuset” (på Färgelanda Prästgård 1:65). Huset är idag ett affärs- och bostadshus som delvis byggts om men väsentliga delar av dess ursprungliga karaktär och utformning är bevarad. Byggnaden tillmäts ett särskilt värde som en del av folkhögskolans och stationssamhällets historia.

Motiv

Väl sammanhållen bebyggelsemiljö med viktiga social- och lokalhistoriska värden. Dalslands folkhögskola är och har varit en betydelsefull institution för Färgelanda och som funnits här i stort sett under hela samhällets historia. Folkhögskolan är också betydelsefull ur ett dalsländskt perspektiv och socialhistoriskt då folkhögskolorna har varit viktiga bildningsinstitutioner i Sverige sedan slutet av 1800-talet.

Konf.anl.
26
Folkhög-
skola
Lillån
Färgelanda
Kulturmiljö nr 2
Dalslands folkhögskola,
Färgelanda socken
Utvärderade fastigheter markerade med siffror som återfinns i de sockenvisa tabellerna i del 3. R på kartan markerar registrerade fornmämningar enligt fornlämningsregistret, (R) markerar att det är en boplats utan synlig avgränsning.
Skala: 1:4 000
0
50
100
200 meter

Utvärderad i tidigare rapporter

Ej tidigare utvärderad.

Riksintresse

Ingår i riksintresse för kulturmiljövården, KP 13, Valbodalen.

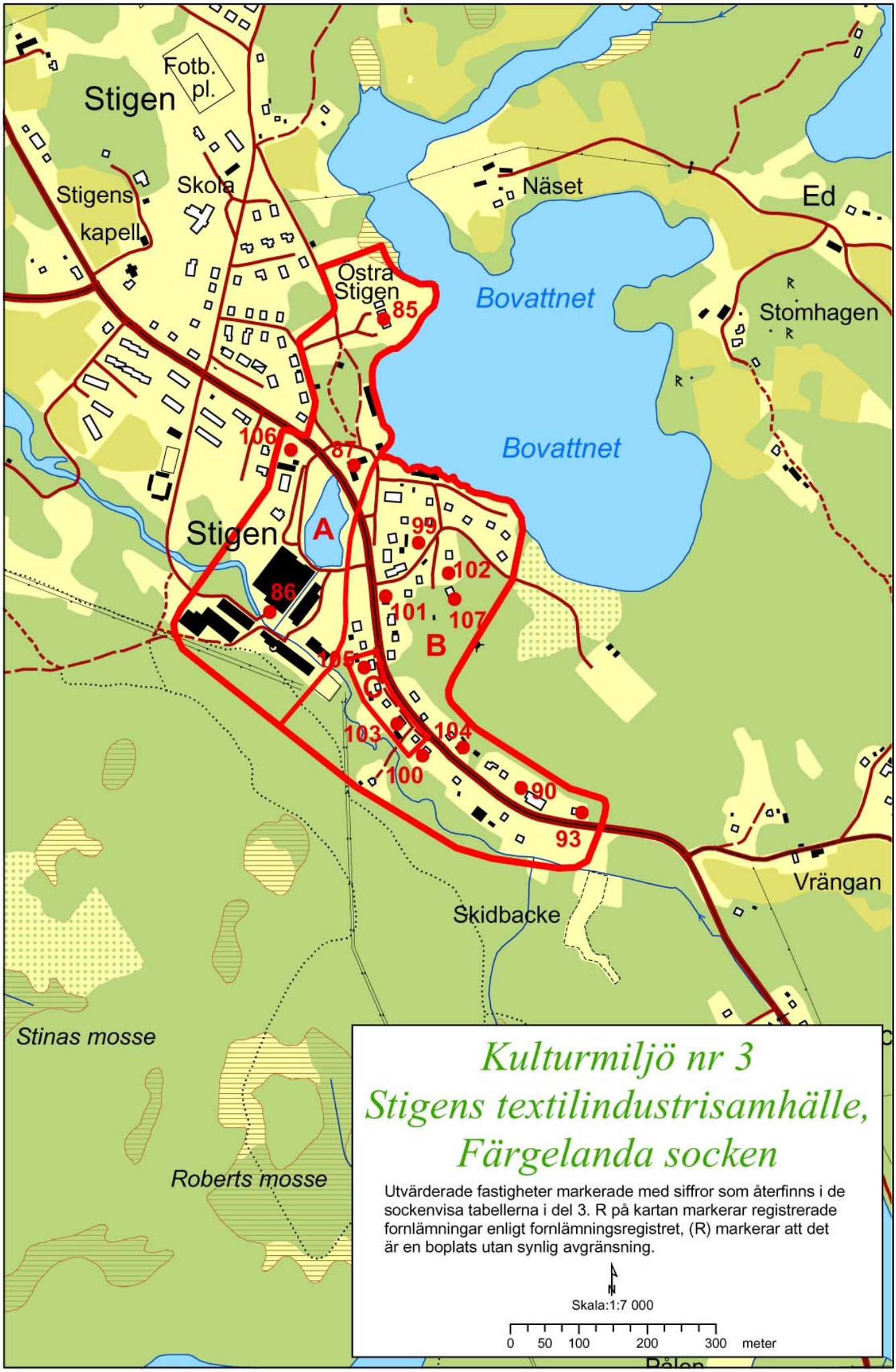
Stigen
Fotb. pl.
Stigens kapell
Skola
Näset
Ed
Östra Stigen
85
Bovattnet
Stomhagen
Bovattnet
106
87
Stigen
A
99
102
86
101
107
B
105
G
103
104
100
90
93
Vrångan
Skidbacke
Stinas mosse
Roberts mosse
Kulturmiljö nr 3
Stigens textilindustrisamhälle, Färgelanda socken
Utvärderade fastigheter markerade med siffror som återfinns i de sockenvisa tabellerna i del 3. R på kartan markerar registrerade fornlämningar enligt fornlämningsregistret, (R) markerar att det är en boplats utan synlig avgränsning.
Skala:1:7 000
0 50 100 200 300 meter

3. STIGENS TEXTILINDUSTRISAMHÄLLE, **Färgelanda socken**

Beskrivning

Industri- och bostadsbebyggelse i mindre f d bruksort (textilindustri). Industri- och kraftverksbyggnader från 1900-talets första hälft. Herrgårdsbyggnad från 1800-talet. Bostadsbebyggelse med mindre flerbostadshus och egna hem huvudsakligen från perioden 1920-60.

Textilindustrin i Stigen utvecklades under andra hälften av 1800-talet. Kring de fall Lillån bildar vid sitt utlopp från Bovattnet och vidare mot Björvattnet väster om Stigen fanns redan på 1600-talet sågar, mjölkvarnar och stampar (äldre typ av anläggning för krossning och sönderdelning av material, stampverk hade stor betydelse för den tidiga industrialiseringen). Två större gårdar har under lång tid dominerat området, Östra Stigen och Västra Stigen. Under 1800-talet omnämns vadmalsstamp, benstamp, färgeri- och väveriverksamheter vid Östra och Västra Stigen.

Som på många andra platser utvecklades också textilindustrin i Stigen genom s k förlagssystem. Principerna med förlagssystem bygger på att t ex sömmerskor och vävare förses med material och utför sina arbeten i hemmen. Vid övergången till industri utförs sedan motsvarande arbete med maskiner i särskilda fabrikslokaler. Magnus och Maria Andersson på Östra stigen, ”herrgården”, startade förlagsverksamhet i slutet av 1850-talet bl a med spinning och sömnad. ”Maria på Stigen” är känd för sitt stora engagemang och kunnande inom många områden, bl a var hon en skicklig väverska och mönsterritare.

1874 etablerades Stigens yllefabrik under namnet firma Magnus Andersson. Förutom förlagsverksamheten byggdes först ladugården om till spinneri men 1879 uppfördes en särskild spinneribyggnad med färgeri på fabrikens nuvarande plats. Intill vattenfallet nedanför dammen fanns då också ett tegelbruk. Efterhand som verksamheten växte utökades fabriksbebyggelsen och tegelbruket försvann omkring sekelskiftet 1900. 1889 ändrades företagets namn till Firma Stigens Yllefabrik, Västra Stigen inköptes och makarna Andersson överlät fabriken ett år senare till sina söner Hjalmar och Valdemar, direktör respektive disponent. 1895 omvandlades företaget till aktiebolag. Företaget var fram till 1928 i familjen Anderssons ägo. Östra och Västra Stigen kom under 1920-talet i annan privat ägo.

Företagets verksamhet kom under 1900-talet att präglas av både upp- och nedgångar. 1930 tvingades man att slå igen och ca 150 personer blev arbetslösa. Driften återupptogs dock i mindre skala av den nybildade Svenska Yllekoncernen, en sammanslutning av mindre textilföretag med syftet att rädda svensk ylleindustri och med huvudort i Borås. 1940-talet innebar en rejäl expansion och antalet anställda steg till närmare 500. Framgångarna fortsatte även på 1950-talet.

På 60-talet började problemen för svensk tekoindustri, vilket också kom att påverka utvecklingen i Stigen. 1966 sammanslogs Kilsunds AB och Svenska yllekoncernen AB till Saxylle-Kilsund med spinning koncentrerad till Stigen och vävning, beredning och administration till Borås. 1970 övergick fabriken i Stigen i Statsföretags och Eisers ägo varpå en tredjedel av de 245 anställda blev arbetslösa. 1977 blev Eiser ägare till hela den statliga s k tekogruppen och 1981 överfördes bl a fabriken i Stigen till statliga Procordia. Efter flera statliga och kommunala försök, att rädda industrin i Stigen, bl a genom investeringar i nya byggnader, lades den ner 1987 och ca 125 personer blev arbetslösa. Efter nedläggningen har flera mindre verksamheter bedrivits i industrilokalerna, som också delvis stått tomma.

Ur ett Dalslandsperspektiv är Stigen landskapets enda exempel på en ort där textilindustrin fick ett betydande genomslag och blev samhällsbildande. Stigens 1900-talshistoria överensstämmer med många andra mindre bruksorter där ”bolaget” dominerat samhällslivet på de flesta plan och förutom fabriksbyggnader, magasin och kraftverk b l a uppfört ett flertal bostadshus. Liksom på många andra platser avvecklade industrin stora delar av sitt bostadsinnehav åren runt 1970. I Stigen sålde Saxylle-Kilsund i slutet av 1960-talet företagets bostäder till kommunen som sedan sålde vidare till privatpersoner.

Den utpekade kulturmiljön innefattar samhällets sydöstra del och kan indelas i tre särskilt framträdande områden.

* Delområde A utgörs huvudsakligen av själva fabriksområdet med industribyggnader och magasin dels från tiden omkring sekelskiftet 1900 och dels 1940-talet, båda expansiva perioder för företaget. Rakt igenom fabriksområdet rinner Lillåns vatten. Vid åns utlopp ur Bovattnet, norr om fabriken finns en välbevarad äldre kraftverksanläggning från 1910-talet. Mellan kraftverket och fabriken finns den karaktäristiska s k fabriksdammen. Norr om fabriksområdet är Östra Stigen, ”herrgården” belägen på en höjd intill Bovattnet. Av den ursprungliga gårdsanläggningen återstår huvudbyggnaden och söder om den en del av det f d stallet, numera ombyggt till fabriksbyggnad. Själva herrgårdsbyggnaden är uppförd under 1820-talet och har senast genomgått en omfattande renovering på 1970-talet men har bevarat väsentliga delar av dess ursprungliga karaktär. Östra Stigen ägs och förvaltas sedan 1983 av en stiftelse. Delområde A innefattar också tre fastigheter väster om fabriksdammen som hört samman med företaget. Den sydligaste (Stigen 6:2) är en f d direktörsbostad och den nordligaste (Stigen 7:35) har bl a varit kamrersbostad. Mellan dessa fanns tidigare en byggnad med arbetarbostäder.

* Delområde B innefattar huvudsakligen tidstypisk bostadsbebyggelse från perioden kring 1940-talet. En expansiv period i Stigen då företaget uppförde flera mindre flerbostadshus på höjden öster om fabriken och Vänersborgsvägen. Här finns också tre egna hem från samma tid samt ett äldre bostadshus. Intill sjökanten finns en f d tvättstuga, uppfört av företaget för anställda men även för övrig allmänhet.

* Delområde C utgörs av en rad med fem fastigheter, ursprungligen arbetarbostäder uppförda av företaget omkring 1920. Bebyggelsen längs Vänerborgsvägens södra del utgör en karaktäristisk bebyggelsemiljö och gatubild med husrader på båda sidor om vägen. Terrängen sluttar relativt kraftigt ned mot en bäckravin väster om vägen. Fastigheterna inom delområde C är belägna nedanför vägen i denna sluttning. Två av byggnaderna är lika varandra och innehöll ursprungligen en lägenhet om två rum och kök på varje våningsplan. De andra tre är också lika varandra och innehöll ursprungligen en lägenhet om ett rum och kök på varje plan. I övrigt är bebyggelsen längs den del av Vänersborgsvägen som ligger inom kulturmiljön som helhet av lite varierande utformning varav några fastigheter utvärderats som kulturhistoriskt värdefulla enskilda objekt.

Motiv

Sammanhållen helhet av 1900-talsbebyggelse, industri- och bostadsbyggnader, som speglar ett mindre industrisamhälles utveckling. Huvuddelen av bebyggelsen är i väsentliga delar välbevarad och är uppförd under perioden när textilindustrin expanderade och dominerade samhällsutvecklingen i Stigen. Industri- och socialhistoriska värden.

Karaktäristisk gatubild och bebyggelsemiljö längs Vänersborgsvägen.

Utvärderad i tidigare rapporter

- *Kulturhistorisk utredning 11, Färgelanda kommun, Älvsborgs Läns Museiförening 1975:* Fabriksområdet och några enskilda fastigheter utvärderade.

Riksintresse

Ingår ej i riksintresse för kulturmiljövården.

Ödegården
Seland
Pipeviken
11
Pipen
Bockön
Pipetorpet
Vallmoön
Fagersand
Nyckelvattnet
Gräsdalen
Frammareudde
Kulturmiljö nr 4
Sommarstugor och gårdsbebygglese vid Pipen, Nyckelvattnet, Färgelanda socken
Utvärderade fastigheter markerade med siffror som återfinns i de sockenvisa tabellerna i del 3. R på kartan markerar registrerade fornlämningar enligt fornlämningsregistret, (R) markerar att det är en boplats utan synlig avgränsning.
Skala:1:7 000
0 50 100 200 300 meter

4. SOMMARSTUGOR OCH GÅRDSBEBYGGELSE VID PIPEN, NYCKELVATTNET, **Färgelanda socken**

Beskrivning

Karaktäristisk och tidstypiskt sommarstugebebyggelse intill äldre gård vid Pipeviken, Nyckelvattnet i Kroppefjällsområdet.

Kroppefjäll är en stor platå, ca en mil bred och två mil lång som avskiljer jordbruksbygderna på Dalboslätten i öster och i Valbodalen i väster. Fjället sträcker sig över flera kommungränser och ungefär halva dess yta finns inom Färgelanda kommun. Längs Kroppefjälls östra och västra sidor finns markanta branter men mot norr och söder planar platån ut. Kroppefjällsområdet domineras av skog, sjöar och små dalgångar i nord-sydlig riktning. Uppe på själva fjället har funnits en del bosättningar, bl a torpbebyggelse på 1800-talet och in på 1900-talet, varav det mesta idag är borta. Den kvarvarande glesa bebyggelsen domineras av fritidshus, antingen f d torp eller senare tillkomna sommarstugor och är i huvudsak belägen i områdets utkanter där även viss bebyggelsen för permanentboende finns.

Nyckelvattnet är en av de större sjöarna och belägen i sydvästra kanten av Kroppefjällsområdet. I sjöns nordöstra del finns Pipeviken och gården Pipen med välbevarad gårdsbebyggelse från 1800-talets senare del och 1900-talets början. Pipen har ursprungligen legat under gården Ed längre söderut vid sjön västra sida. Till Pipen har hört Pipetorpet, ca 500 m söder om gården. Pipens gårdsbebyggelse är numera avstyckad och brukas som fritidsfastighet.

Intill och söder om gården, längs stranden, finns en rad med sex sommarstugor på tomter avstyckade från Pipens marker. Stugorna, från 1960-talet, är tidstypiskt relativt enkelt utformade. Tillkomsten speglar företeelsen med fritidsbostäder, att sommarstugor började bli mer allmänt förekommande från 1940-talet och framåt. Ofta avstyckades tomter från gårdar på mark som hade liten betydelse för jordbruket.

Kulturmiljön utgörs av gården Pipen och raden med sommarstugor längs sjön. Det är en sammanhållen bebyggelsegrupp samtidigt som de enskilda byggnaderna är individuellt uppbyggda på naturtomter intill vattnet. Vissa mindre ombyggnader har skett men stugorna har i stort välbevarad och ursprunglig utformning och karaktär. Stugornas ursprungliga funktion, som enbart sommarboende, är också bevarad. Ingen av sommarstugorna är utvärderade som enskilda kulturhistoriskt värdefull fastigheter men de har betydelse för miljöns kulturhistoriska värde som helhet.

Motiv

Välbevarad och sammanhållen tidstypisk sommarstugebebyggelse, representativ för sin tid och byggnadskategori. Miljön speglar en viktig del av efterkrigstiden då sommarstugor blev en allmän företeelse. Representativt också för sommarstugebebyggelsen inom Kroppefjällsområdet.

Utvärderad i tidigare rapporter

Ej tidigare utvärderad miljö eller enskilda objekt.

Riksintresse

Ingår inte i riksintresse för kulturmiljövården.

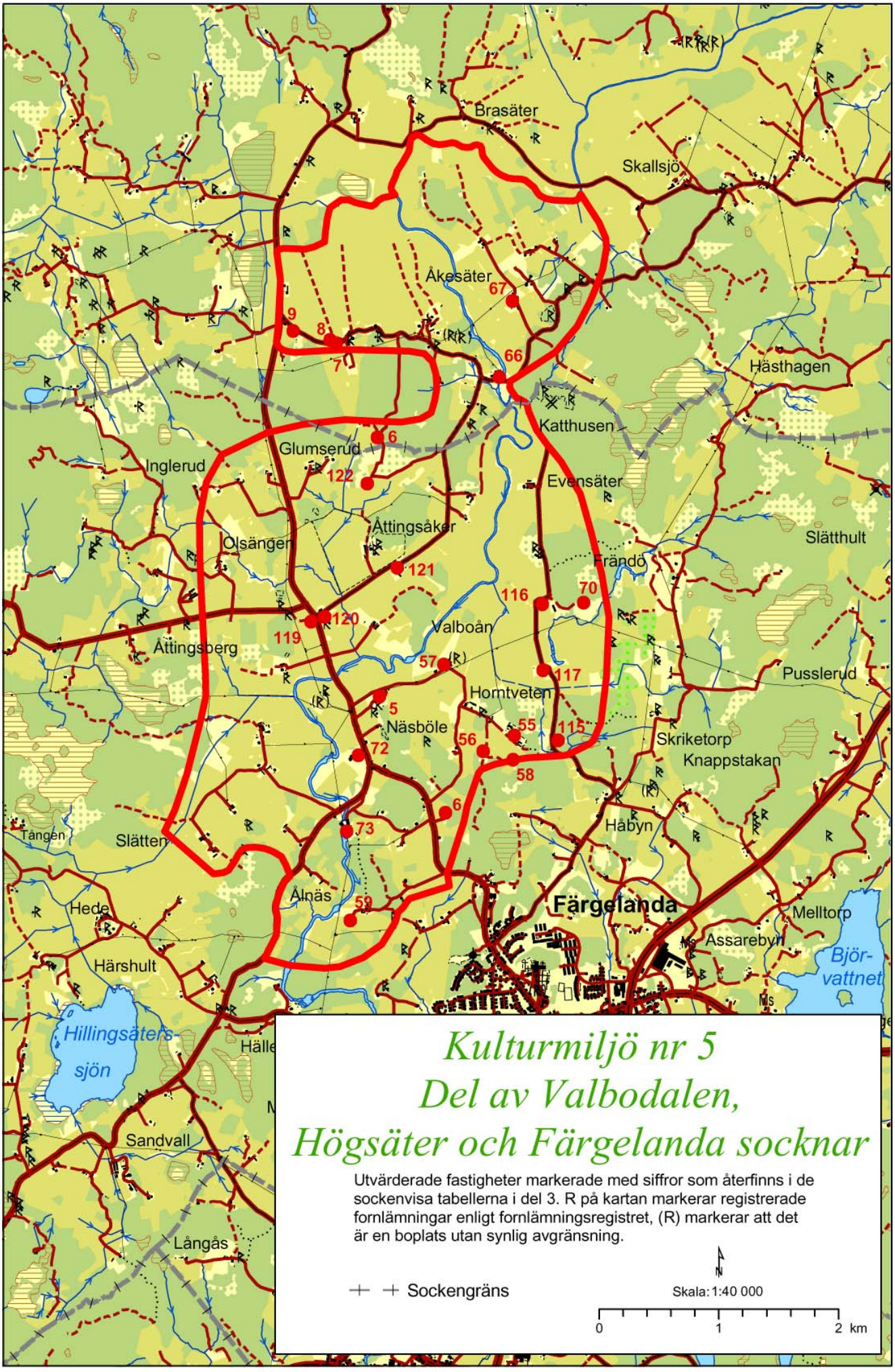
Brasäter
Skallsjö
Åkesäter
67
9
8
7
66
Hästhagen
Katthusen
6
Glumserud
Inglerud
122
Evensäter
Åttingsåker
Olsängen
Slätthult
Frändö
121
116
70
120
119
Valboån
Åttingsberg
57
117
Pusslerud
Horntveten
5
Näsböle
55
115
56
72
Skriketorp
Knappstakan
58
6
Håbyn
Tången
Slätten
73
Ålnäs
59
Färgelanda
Hede
Melltorp
Assarebyn
Härshult
Björ-
vattnet
Hillingsäters-
sjön
Sandvall
Långås
Kulturmiljö nr 5
Del av Valbodalen,
Högsäter och Färgelanda socknar
Utvärderade fastigheter markerade med siffror som återfinns i de sockenvisa tabellerna i del 3. R på kartan markerar registrerade fornlämningar enligt fornlämningsregistret, (R) markerar att det är en boplats utan synlig avgränsning.
Sockengräns
Skala: 1:40 000
0
1
2 km

5. DEL AV VALBODALEN, Färgelanda och Högsäters socknar

Beskrivning

Stor och sammansatt miljö med fornlämningar och bebyggelsevärden i ett delvis böljande och kuperat odlingslandskap kring Valboån. Miljön avgränsas i norr av Valboåns krök sydost om Hede och följer därefter dalgången utefter ån och landsvägen för att avslutas i söder vid gårdarna Ålnäs och Ödegården.

Området har goda naturliga förutsättningar för jordbruk och är beläget i Valboåns dalgång, med dess delvis böljande och kuperade odlingslandskap. Kommunikationsstråken och bebyggelsen i Färgelanda kommun är koncentrerade till Valbodalen. Här finns de flesta kyrkorna, tätorterna och huvuddelen av jordbruksbebyggelsen. Gårdarna, som i allmänhet består av större brukningsenheter är ofta placerade i krönlägen, vilket ger landskapet en karaktäristisk prägel. På samma platser finns ofta fornlämningar från järnåldern, vilket antyder att gårdslägena kan ha en mycket lång kontinuitet. Av särskilt intresse är det ofta upprepade sambandet mellan gravfält och ortnamn med ändelsen –säter, en ortnamntyp som i Valbodalen har sin mest frekventa utbredning, här med betydelsen ”säte”, ”plats”, ”ställe” och inte som i vissa andra områden fäbod.

Inom kulturmiljön finns spår från många olika tidsperioder vilka visar på människans långvariga nyttjande av marken i dalgången. Landskapsbilden är tilltalande med ett kulturlandskap kring Valboån som hålls öppet genom odling och bete. Carl von Linné reste genom Dalsland på 1700-talet och berättade att andelen åkermark i förhållande till slåtterängar och gemensamma stora betesmarker var liten. Detta ser vi inte så mycket spår av idag då man under 1800-talets stora havreexpansion plöjde upp ängsmarkerna till åkermark. Gårdarna i området består ofta av större brukningsenheter och är väl spridda i landskapet, bybildningar är ovanliga. Gårdarna bildar ofta en sammanhängande bebyggelse med huskropparna vanligtvis placerade i en öppen fyrkant kring en rektangulär gårdsplan eller i vinkel mot varandra. Gårdsplanen inramas ofta av gamla lövträd eller ett stort vårdträd nära boningshuset.

Fornlämningsbilden är ganska jämnt spridd inom miljön och domineras av lämningar från järnåldern. Det är framförallt järnåldersgravar, både ensamliggande och samlade i stora fält som det vid Källarkullen (nära Åkesäter och Högen), vilket består av ett 30-tal högar och skeppsformiga stensättningar. Andra förhistoriska perioder såsom sten- och bronsålder är också representerade inom miljön i form av boplatsindikationer, gravrösen och skålgropslokaler.

I den södra delen av miljön ligger Ödegården och torpet Grönhult. Söder om Ödegården, beläget på en kulle, finns ett småskaligt odlingslandskap, upplappat med små tegar, betesmarker och ängar. Kullarna mellan åkrarna är bevuxna med gran, björk, al och enbuskar samt en hel del ek. Öppna, betade raviner löper från landsvägen som sluttar ned mot Valboån. På den motsatta sidan ligger gården Ålnäs på ett krön invid Valboån. Mangårdsbyggnaden är en välbevarad äldre parstuga.

I det böljande odlingslandskapet vid Bandene bedrivs ett aktivt jordbruk med vallodling och spannmålsodling. Åkerlandskapet avgränsas i väster av skogsklädda berg, åkerholmar och slingrande vägar löper mellan gårdarna i krönlägen. Samma bebyggelselägen kan man se på skifteskartor från tiden 1700/1800. Då, liksom nu, fanns en mångfald av byggnader och gårdsenheter i området. I dag möter man ett uppdikat landskap som skapades då ängsmarker

odlades upp under havreexpansionen på 1800-talet. Årenarna runt Valboån är öppna och välhävdade. I sydväst finns vid Slätten två gårdar på ett mjukt krönläge. Bandane nämns skriftligt första gången 1378 i ett medeltida diplom. Enligt jordeboken 1540 bestod Bandane av två gårdar (skattehemman) om vardera ett mantal vilka var ovanligt stora hemman för bygden vid denna tid.

Landskapsbilden mellan Näsböle och Åttingsåker präglas av gårdarnas imponerande krönlägen och den slingrande Valboån som håller samman landskapet och gårdsbebyggelsen. Fram till 1828 låg gården Näsböle där Valboån gör en skarp krök litet längre norr om gårdens nuvarnade läge platsen benämns ”Näsböle gamla tomt”. Här finns några gravar från järnåldern men idag inga spår av den gamla bebyggelsen. Även Årbol, Horntveten, Bärböle, Bäckerböle och Olsängen är gårdar med monumentala lägen där den visuella kontakten mellan gårdarna och Valboån är påtaglig. Samtliga gårdar finns upptagna i den äldre jordeboken från 1540 och samtliga utom Horntveten och Näsböle var då frälsehemman. Vid Olsängen finns fossil åkermark.

Till kulturmiljöns centrala område hör också gårdarna Evensäter och Norra och Södra Kylsäter. Landskapet präglas av ett modernt jordbruk med fullåkerskaraktär. Här finns inga rester kvar av ängs- och betesmarker då dessa odlades upp under 1800-talet. Norra Kylsäter har enligt den äldre jordeboken varit kyrkohemman och Södra Kylsäter benämns som säteri (sätesgård) och frälsehemman. Norra Kylsäter omges idag av gamla askar. Den visuella kontakten mellan gårdarna, över landskapet är påtaglig.

Inom kulturmiljön finns flera gårdar som tillmäts ett särskilt kulturhistoriskt värde. De har imponerande lägen och gårdsbyggnader med påkostad utformning. Bebyggelsemönstret är från tiden efter jordbrukets skiftesreformer vid 1800-talets mitt. Bebyggelsen på normalstora och expanderande gårdar förändrades då mot större regelbundenhet och symmetri, något som tidigare varit begränsat till frälse- och kronogårdar. Efter förebilder från i första hand herrgårds- och säterimiljöer men också från större prästgårdar och militära boställen kompletterades ofta manbyggnaderna med flygelbyggnader, vanligtvis en eller ett par bodar och en lillstuga. Bland mangårdsbyggnaderna i området förekommer såväl parstugor i två våningar som s k salsbyggnader. Exempel på denna typ av mer representativ gårdsbebyggelse är bl a Näsböle och gårdarna Norra och Södra Kylsäter. Till de senare hör också välbevarad torpbebyggelse (Kroken och Lugnet).

Gårdslägena efter vägen från Västra Edstena över Norra Edstena till Edstenafors har en annan karaktär jämfört med gårdarna i krönlägen. Gårdarna ligger i sluttningen på norra sidan av en bergshöjd. Här finns blockrika betesmarker som sluttar i nordlig rikting ut mot de stora åkermarkerna. Norra Edstena har nästan en bykaraktär p.g.a. de många ekonomibyggnaderna runt gårdarna. I slutet av 1700-talet började bönderna i Norra Edstena bryta upp små åkertegar i de stora ängsmarkerna norr om byn. På skifteskartor kan man också se att en stor samfälld mosse helt uppodlades under 1800-talet.

Vid Edstenafors och Valboån finns en stenvalvsbro från 1830-talet som tillsammans med intilliggande kvarnbyggnad är av industri- och kommunikationshistoriskt intresse. Bron är utvärderad som kulturhistoriskt värdefull i länsmuseets broinventering (1978).

Vägen från Edstenafors mot Högsäter går uppe på ett höjdparti/moränås. Här fanns det enligt 1890-talets ekonomiska karta många små torp och backstugor under 1800-talet. Vid en av dessa platser ”Domhalla” fanns det då både ett torp och en backstuga. Av detta återstår idag endast några byggnadsgrunder, en jordkällare och ett område med välvda, avlånga åkertegar. Vägen passerar Åkesäter och Högen som ligger på kullar nedanför och väster om denna

höjdrygg. Kring Åkesäter och Högen finns fornlämningar, gårdsbebyggelse och öppet odlingslandskap i en bygd som delvis har karaktären av skogsbygd. Vid Åkesäter finns också en välbevarad dalslandsstuga.

Motiv

Lång agrarhistorisk kontinuitet. Tilltalande och öppet kulturlandskap kring Valboån med levande jordbruk. Stor mängd fornlämningar med dominans från järnåldern. Karaktäristiska bebyggelselägen med lång kontinuitet. Välbevarad och representativ gårdsbebyggelse.

Utvärderad i tidigare rapporter

- *Kulturhistorisk utredning 11, Färgelanda kommun, Älvsborgs Läns Museiförening 1975:*
Området kring Åkesäter och Högen utvärderad som kulturhistoriskt värdefull miljö.
Flera av gårdarna inom kulturmiljön utvärderade som kulturhistoriskt värdefulla enskilda fastigheter.

- *Program för kulturminnesvård, Färgelanda kommun, Länsstyrelsen i Älvsborgs län 1986:*
Området kring Åkesäter och Högen utvärderad som kulturhistoriskt värdefull miljö.

- *Värdefulla odlingslandskap i Älvsborgs län, Länsstyrelsen i Älvsborgs län, rapport 1994: 5:*
Miljön överensstämmer delvis med område 07-05.

- *Ängs- och hagmarksinventeringen i Färgelanda kommun, Länsstyrelsen i Älvsborgs län, rapport 1993:3.*

- *Broar i Dalsland, en kulturhistorisk inventering 1977-78, Älvsborgs länsmuseiförening 1978:*
Stenvalvbron (bro nr P 1086-1) vid Edstenafors utvärderad i grupp 1A.

Riksintresse

Miljön ingår delvis i riksintresse för kulturmiljövården, KP 13 Valbodalen samt delområdet KP 13:4.

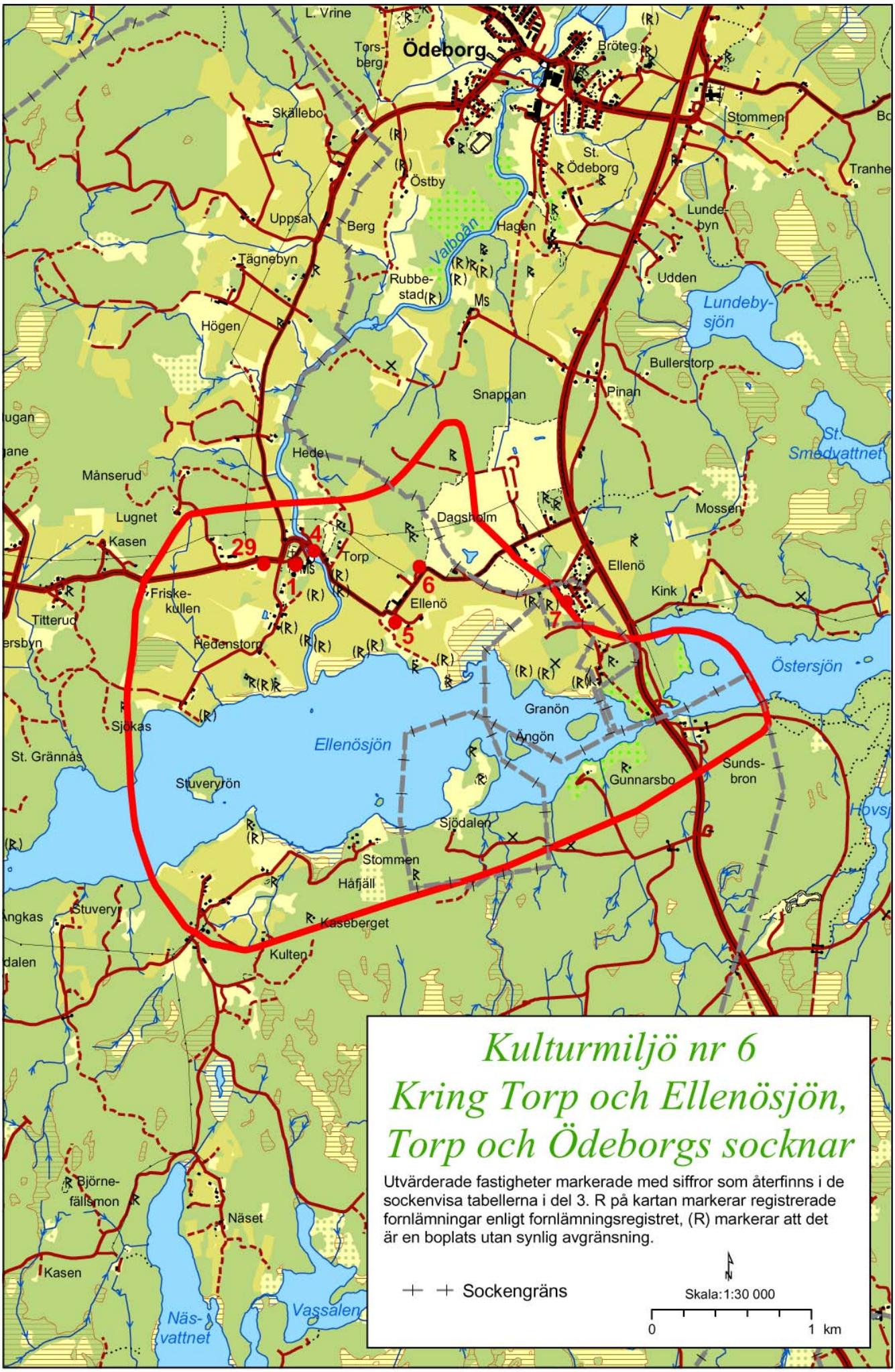

Kulturmiljö nr 6
Kring Torp och Ellenösjön, Torp och Ödeborgs socknar

Utvärderade fastigheter markerade med siffror som återfinns i de sockenvisa tabellerna i del 3. R på kartan markerar registrerade fornlämningar enligt fornlämningsregistret, (R) markerar att det är en boplats utan synlig avgränsning.

Sockengräns

Skala:1:30 000

0 1 km

6. KRING TORP OCH ELLENÖSJÖN, **Torps och Ödeborgs socknar**

Beskrivning

Stor och sammansatt miljö med fornlämningar, odlingslandskaps- och bebyggelsevärden. Miljön innefattar större delen av Ellenösjön med intilliggande områden norr, söder och öster om sjön. I avgränsningen ingår en del av Valboån och dess utlopp i Ellenösjön, området kring Torps kyrka och Ellenö gård, södra stranden av sjön med Stuveryr samt Ellenösundet. Koncentration av fornlämningar, främst stenåldersboplatser, längs Ellenösjöns norra strandkant. Spåren efter ett för Dalsland storskaligt herrgårdslandskap i norr och i söder ett småskaligt utmarkslandskap med övergivna torpmiljöer. Kommunikationshistoriskt intressant område vid Ellenösundet med olika broar, väggenerationer och del av den nedlagda Lelångenbanan.

Ellenösjön ligger i en öst-västlig dalgång genom vilken Valboån rinner till västerut mot havet och Munkedal vid Saltkällefjorden. Genom Ellenösundet förenas Ellenösjön med Östersjön som utgör dalgångens fortsättning österut. De båda sjöarna utgör en del av det större havssund som för ca 10 000 år sedan sträckte sig från nuvarande Munkedal in mot Vänern. På nordsidan passerar också Valboån nära Torps kyrka och har sitt utlopp i sjön ca 800 m söder om kyrkan vid det s k Åoset ett äldre namn på åmynning. Kyrkplatsens ålder är osäker, den nuvarande kyrkan är uppförd på 1750-talet och har eventuellt haft en medeltida föregångare på samma plats. Strax väster om kyrkan finns prästgården med en välbevarad äldre tiondebod.

Fornlämningsbilden i området är sammansatt och domineras av flintfynd av äldre och yngre stenålderskaraktär, längs Ellenösjöns norra strandkant. De äldsta inslagen härstammar troligen från tiden då sjösystemet hade förbindelse med västerhavet för ca 9000 år sedan. Även bronsåldern kan anas i området och ett dominant inslag i området är Dalslands näst största gravröse, den s k jättegraven, belägen ca en km norr om Ellenö gård. Ytterligare ett röse från bronsåldern ligger strax söder om Ellenösjön. Järnåldern är också rikt representerad i området med framförallt gravlämningar som finns både intill stenålderslämningarna och utanför dessa i lite mer högländ terräng

På norra sidan av sjön vid Valboåns mynning, runt storgårdarna Ellenö och Dagholm (numera konferensanläggning och golfbana), och längs med dalen vid Hedenstorp öppnar sig ett storskaligt odlingslandskap med stora sammanhängande åkermarker som brukas ända ned till sjön. Områdena längs med sjöstranden utgörs idag av välbetade och öppna strandängar med höga naturvärden. På de torrare backarna ovanför strandängarna finns vackra blandlövhagar med bl.a. stora ekar och det är på och kring dessa kullar som boplatser och gravar är belägna.

På södra sidan av sjön höjer sig branta berg och mellan dessa finns områden med ett småskaligt, öppet odlingslandskap med välbetade betesmarker. Idag är det främst runt Stuveryr som ett aktivt jordbruk finns kvar. Enligt *Ortnamnen i Älvsborgs län* betyder namnet stugan (stuva, stova) på en röjning i skogen och 1540 fanns här enligt den äldre jordeboken ett skattehemman. I området finns stenåldersboplatser samt gravar från bronsåldern, s k rösen. I detta skogiga, höglänta område fanns det under 1800-talet en mängd torp som etablerades på utmarken. Idag är det endast namnen på kartan som minner om denna torpbebyggelse. Men man kan fortfarande finna spår efter åkerlappar, jordkällare och ett stort vårdträd på platsen för torpen

Vid platsen för Åseruds gamla tomt, en udde som sticker ut i sjön, finns ett välbevarat och tilltalande odlingslandskap. Åserud nämns skriftligt i jordeboken från 1696 och var då ett ej skattelagt frälsetorp på Dagsholms ägor. Torpet övergick i början av 1700-talet till en gård om 1/8 mantal. Den siste arrendatorn flyttade härifrån 1887. Enligt ekonomiska kartan från 1890–talet fanns här en gård med en mosaik av små åkertegar, slåtterängar och lövskog. Idag kan man i det välbetade området, vilket även har höga naturvärden, se spåren efter gårdens bebyggelse och markanvändning. Spår av gamla stengärdesgårdar, husgrunder, odlingsrösen och gamla åkertegar finns fortfarande kvar.

Ellenö gård är den största av de få herrgårdsanläggningarna i Färgelanda kommun. Vid 1500-talets mitt fanns betydande delar av den dalsländska frälsejorden (adelns jordinnehav) i anslutning till Valbodalen och då främst i socknarna, Färgelanda, Torp och Ödeborg. Efter hand kom merparten av frälsejorden att övertas av självägande bönder. Ellenö, eller Elne (äldre stavning), är omnämnt åtminstone sedan 1400-talet har ägts av flera kända adelsläkter, en period t o m av kung Karl XIV Johan. Huvudbyggnaden (1806) är belägen i ett krönläge med ekonomibyggnaderna samlade i sluttningen norr om denna. Gården omges vackra gamla lövträd och av uppodlad åkermark med raka vägsträckningar orienterade mot huvudbyggnaden. Ellenö gård historia är innehållsrik, alltifrån en eventuell tidig medeltida föregångare, en gårds- eller försvarsanläggning på Husön vid stranden söder om dagens gårdsanläggning. Vid sekelskiftet 1900 fanns här, förutom ett stort jordbruk, lanthushållsskola, mejeri, tegelbruk, och en kvarn vid fallet strax norr om kyrkan. På platsen kvarstår fortfarande i drift ett mindre vattenkraftverk, sannolikt från 1900-talets början.

Vid Ellenösundet sluttar bergssidorna på flera ställen brant ner mot vattnet och ger en karaktäristisk inramning till den natursköna platsen. Det smala sundet har troligen sedan lång tid utgjort ett naturligt läge för kommunikation över de långsträckta sjöarna. Över sundet leder dagens huvudväg genom Färgelanda kommun och västra Dalsland, väg 172, på en bågbro av betong från 1965. Intill den moderna vägen slingrar sig den äldre landsvägen, bl a med vägräcken uppburna av stenpollare, längs branterna på båda sidor om sundet och över en lägre äldre fackverksbro av nitade plåtbalkar från 1887. Som större landsväg tycks dock denna sträckning vara relativt sent tillkommen, från mitten av 1800-talet. Huvudvägarna från Valbodalen söderut mot Bohuslän och Uddevalla var tidigare vägen via Torps kyrka till Valbo-Ryr och västerut till Munkedal samt vägen söderut från Rådanefors längs sjön Långhalmens västra sida. De båda landsvägsbroarna broarna tillmäts ett särskilt kulturhistoriskt värde och den äldre är utvärderad i länsmuseets broinventering (1978).

Vid sundet finns också stora fundament efter en järnvägsbro. Uddevalla – Lelångenbanan (ULB) trafikerades 1895-1964 mellan Uddevalla och Bengtsfors. Det var en smalspårig (891 mm), ursprungligen privatbana, som förstatligades 1940. Banans sträckning motsvarar ungefär väg 172, centralt genom det område som idag är Färgelanda kommun. Järnvägen fick, liksom på många andra platser stor betydelse för samhällsutvecklingen (se även avsnitten kommunikationer, industrialisering och tätortsutveckling i del 1).

Banvallen efter Lelångenbanan finns bevarad på flera sträckor i kommunen. Vid Ellenösundet finns intressanta banvallssträckningar på båda sidor av vattnet. På sydsidan finns bl a några bergskärningar och på nordsidan stängselstolpar längs banvallen. Bl a för att hålla betande djur borta var järnvägarna tidigare inhägnade med staket och grindar. Där den gamla landsvägen och järnvägen möttes finns en f d banvaktstuga, nu privatbostad. Platsen vid Ellenösundet benämns också Sundsbron och en skylt med detta namn finns bevarad på huset. Ursprungligen skötte varje banvakt en sträcka av ca 5 km av järnvägen, en vanlig norm vid enskilda järnvägar i Sverige. Längs Lelångenbanans 89 km fanns således 18 banvaktstugor uppförda efter typritningar, liksom stationshusen. I anslutning till den avgränsade kulturmil-

jön, ca en km norr om Ellenösundet finns Ellenö f d stationshus bevarat, även detta privatbostad idag.

En betydelsefull del av godstrafiken vid Ellenö utgjordes av massaved som tippades i vattnet från sundsbron för att flottas till Munkedals bruk. Spår efter flottning över Östersjön och Ellenösjön finns bl a i form av en enkel kajanläggning vid Östersjöns östra ände, nära gården Blåhakerud. Vid Ellenösundet, öster om dagens vägbro, finns ett betongfundament för tippning av timmer ned i sjön. Ungefär vid denna plats var också föregångaren till 1887 års landsvägsbro belägen, en tullbro av trä och på sundets norra sida fanns en brovaktarstuga.

Motiv

Geologiskt intressant område med tilltalande landskapsbild, naturvärden och stort historiskt innehåll från tidiga stenåldersbosättningar till modern tid. Koncentration av fornlämningar, kyrkplats, ,framträdande herrgårdsanläggning samt kommunikationspunkt med ett flertal komponenter som åskådliggör utvecklingen av väg- och järnvägsanläggande, inklusive brobyggande. Innehållsrikt odlingslandskap med stora kontraster; i norr finns spåren av ett magnifikt herrgårdsjordbruk, vilket är ovanligt i kommunen, och i söder ett småskaligt jordbruk med spåren efter 1800-talets torpetablering på de stora utmarksområdena.

Utvärderad i tidigare rapporter

- *Kulturhistorisk utredning 11, Färgelanda kommun, Älvsborgs Läns Museiförening 1975:*
Ellenö herrgård, kyrkan och tiondeboden på prästgården utvärderade som enskilda objekt.

- *Värdefulla odlingslandskap i Älvsborgs län, Länsstyrelsen i Älvsborgs län, rapport 1994: 5:*
Miljön överensstämmer delvis med område 07-07.

- *Ängs- och hagmarksinventeringen i Färgelanda kommun, Länsstyrelsen i Älvsborgs län, rapport 1993:3*

- *Broar i Dalsland, en kulturhistorisk inventering 1977-78, Älvsborgs länsmuseiförening 1978:*
Den äldre landsvägsbron (bro nr 18-77) vid Ellenösundet utvärderad i grupp 1B.

Riksintresse

Miljön ingår delvis i riksintresse för kulturmiljövården, KP 13 Valbodalen och delområdet KP 13:8.

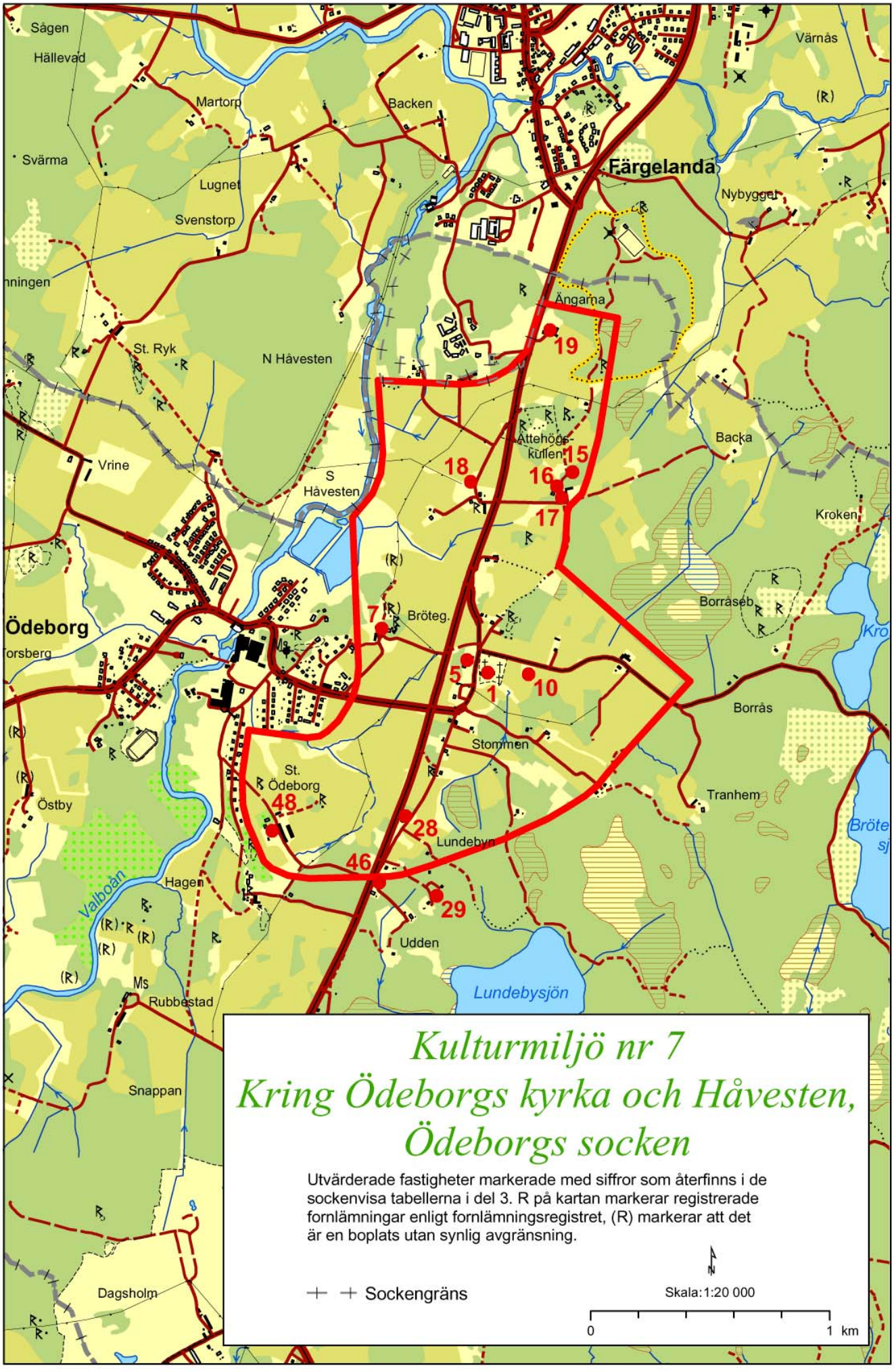
Sågen
Hällevad
Martorp
Backen
Värnås
(R)
Svärma
Lugnet
Svenstorp
Färgelanda
Nybygget
Ängarna
St. Ryk
N Håvesten
19
Åttehögskullen
15
16
18
17
Backa
Vrine
S Håvesten
Kroken
Ödeborg
Bröteg.
7
Borråseb
5
1
10
Borrås
Stommen
St. Ödeborg
48
Östby
Tranhem
28
Lundebyn
46
Hagen
Valboån
29
Udden
Lundebysjön
Rubbestad
Snappan
Dagsholm
Kulturmiljö nr 7
Kring Ödeborgs kyrka och Håvesten, Ödeborgs socken
Utvärderade fastigheter markerade med siffror som återfinns i de sockenvisa tabellerna i del 3. R på kartan markerar registrerade fornlämningar enligt fornlämningsregistret, (R) markerar att det är en boplats utan synlig avgränsning.
Sockengräns
Skala: 1:20 000
0
1 km

7. KRING ÖDEBORGS KYRKA OCH HÅVESTEN, **Ödeborgs socken**

Beskrivning

Kulturmiljö med fornlämningar, medeltida kyrkplats med kyrka och f d skolhus, odlingslandskap med jordbruksbebyggelse. Miljön innehåller viktiga delar av Valbodalens långa bebyggelsehistoria och är ett av dalgångens centrala områden.

Området har goda naturliga förutsättningar för jordbruk och är beläget i Valboåns dalgång, med dess delvis böljande och kuperade odlingslandskap. Kommunikationsstråken och bebyggelsen i Färgelanda kommun är koncentrerade till Valbodalen. Här finns de flesta kyrkorna, tätorterna och huvuddelen av jordbruksbebyggelsen. Gårdarna, som i allmänhet består av större brukningsenheter är ofta placerade i krönlägen, vilket ger landskapet en karaktäristisk prägel. På samma platser finns ofta fornlämningar från järnåldern, vilket antyder att gårdslägena kan ha en mycket lång kontinuitet.

Området som utgör den här beskrivna kulturmiljön är ett kuperat och öppet odlingslandskap som avgränsas av Valboån i väster och ett större skogsområde i öster. Det är representativt för Valbodalen och domineras av Ödeborgs kyrka och Håvestens gravfält. I norr är odlingslandskapet präglat av 1800-talets moderniserade jordbruk och här har de gamla ängsmarkerna dikats ut. Mellan norra Håvesten och Brötegården öppnar sig ett åkerlandskap där öppna diken dominerar. Insprängt mellan gårdskullar och åkermarken finns raviner och torrbackar vilka utgör tilltalande inslag i det böljande odlingslandskapet. Det är ofta på dessa platser som fornlämningarna ligger.

Den gamla landsvägen löper mellan husen på kullen där gårdarna i Håvesten är belägna. Runt gårdarna finns äldre grova lövträd bl.a. en mycket gammal vidkronig ek vid en damm i öster. En hålvägliknande stig leder nedåt, mot Valboån, i västlig riktning mellan gårdarna. I söder avslutas området av Brötegårdens och Stora Ödeborgs framträdande gårdsbebyggelse i krönlägen. Idag präglas landskapet här av ett modernt jordbruk. Gårdstomterna omges och inramas av vackra gamla lövträd och vägar slingrar sig fram i landskapet. Ursprungligen låg gårdarna Stommen, Brötegården och Ödeborg samlade runt kyrkan i en lös byform, Ödeborgs by, men har flyttats ut under slutet av 1600-talet.

Ödeborgs kyrka har medeltida delar, enligt vissa uppgifter från 1200-talet. Senare tillbyggnader är bl a koret och den östligaste delen från 1699 och tornet från 1773. Vid den traditionella kyrkplatsen finns bl a en f d skolbyggnad från 1880-talet som även inrymt lärarbostad. Vägen mellan kyrkan och den f d skolbyggnaden är en äldre sträckning av huvudvägen genom området och föregångare till nuvarande länsväg 172. Den äldre landsvägen leder på ett karaktäristiskt sätt längs krönet på en moränås. Söderut längs vägen finns jordbruksbebyggelse med åkermarken i de soliga västsluttningarna ned mot Valboåns dalgång. Boningshusen avdelas från ekonomibyggnaderna av den gamla vägen och gårdarna inramas ofta av vackra gamla ekar. Öster om kyrkan vidgar sig ett småskaligt landskap som vetter mot skogsbygden i socknens östra del.

Fornlämningarna i området är huvudsakligen samlade i gravfält. Det vid Håvesten, Ättehögskullen, är ett av kommunens större och innehåller högar, stensättningar, resta stenar och domarringar. ”Ättehögskullen” är på 1890-talets ekonomiska karta markerad som granskog. Här finns rester av en åkerteg vilken även finns redovisad på 1890-tals kartan. I norr och

väster finns rester av en stengärdesgård och sluttningen är på sina ställen i väster svagt terrasserad. Intill Brötegården finns hällristningar och förhistoriska boplatser.

Av välbevarad gårdsbebyggelsen inom området märks särskilt gården Ängarna i norra delen av området samt Brötegården och Stora Ödeborg i söder. De senare är belägna i för Valbodalen karaktäristiska krönlägen. På Brötegården finns ett mindre gårdsmuseum med föremål från gården och bygden. Gårdarna vid Håvesten, Brötegården, Stommen (vid kyrkan) och Stora Ödeborg är belagda sedan 1500-talet och belyser områdets kontinuerliga bebyggelsehistoria.

Motiv

Miljön representerar viktiga delar av Valbodalens långa bebyggelsekontinuitet och är ett av dalgångens centrala områden vilket innefattar en flertusenårig kontinuitet av odlande i Valboåns dalgång. Samtidigt har moderniseringen av jordbruket under framför allt 1800-talet satt sina avtryck i markanvändningen och bebyggelsen. Den långa bebyggelsehistorien avspeglas i miljön genom närheten mellan fornlämningarna, den medeltida kyrkplatsen och gårdsbebyggelsen. Den visuella kontakten mellan bebyggelse, kyrka, fornlämningar, vägsträckningar och odlad mark är viktig.

Utvärderad i tidigare rapporter

- *Kulturhistorisk utredning 11, Färgelanda kommun, Älvsborgs Läns Museiförening 1975:*
Motsvarande miljö men med delvis förändrad avgränsning.

- *Program för kulturminnesvård, Färgelanda kommun, Länsstyrelsen i Älvsborgs län 1986:*
Motsvarande miljö men med delvis förändrad avgränsning.

Riksintresse

Ingår i riksintresse för kulturmiljövården, KP 13 Valbodalen. Del av miljön utgör delområdet KP 13:2.

8. ÖDEBORGS BRUKSSAMHÄLLE OCH MUSEIKULLEN MED FORNSALEN, **Ödeborgs socken**

Beskrivning

Karaktäristisk bruksortsbebyggelse med industribyggnader, f d disponentvilla och f d arbetarbostäder. F d järnvägsstation med typutförande för Lelågenbanan.

Museikullen med järnåldersgravfält, Ödeborgs fornsal, minnessten och utkikstorn.

Vid Bratteforsen vid Valboån har vattenkraften utnyttjats sedan lång tid bl a för sågar och kvarnar. Vid fallet grundades Ödeborgs bruk 1898. Ursprungligen var det två skilda industriföretag, ett spikbruk och ett tegelbruk. De båda sammanslogs 1911 och fick spikbrukets namn, Ödeborgs Bruks Aktiebolag. Spikbruket har varit den dominerande verksamheten i Ödeborg. 1965 lades tegelbruket ned och 1968 övertogs Ödeborgs bruk av den konkurrerande spiktillverkaren Gunnebo. Spiktillverkningen i Ödeborg lades sedan ner och istället startades stängseltillverkning här, en verksamhet som fortfarande pågår.

Förutsättningarna för industrietableringen i Ödeborg är vattenkraften, transportmöjligheterna (Lelångenbanan 1895-1964), tillgången på arbetskraft samt den tull (bl a på spik) som infördes mellan unionsländerna Sverige och Norge 1897. Den norska spikfabriken Christiana Spigerverk A/S ville inte släppa sin svenska marknad utan beslöt att bygga en spikfabrik i Sverige. I ledningen för det norska företaget fanns då bl a svensken Victor Andersson, med starka band till Färgelandatrakten, som blev Ödeborgs bruks grundare.

Ödeborg är i många stycken ett typiskt brukssamhälle vilket tydligt avspeglas i bebyggelsemiljön. Själva industriområdet är beläget centralt i samhället med fabriksbyggnader av varierande ålder, huvudsakligen i tegel. Den äldsta industribyggnaden (ca 1900) finns intill vattenfallet. Alldeles norr om industribyggnaderna finns också det f d brukskontoret och direkt öster om industriområdet finns Lelångenbanans f d stationshus bevarat. Stationshusen utmed banan gavs, liksom längs andra linjer, en typutformning efter ritningar, i detta fall, av arkitekt Eugen Thorburn, Göteborg. Längs Lelångenbanan känns de f d stationshusen igen f f a genom sina kraftiga takutsprång. Av kommunikationshistoriskt intresse är också betongvalvbron över Valboån norr om industriområdet. Bron är uppförd omkring 1933 och utvärderad i länsmuseets broinventering (1978). Öster om bron och brukskontoret finns mangårdsbyggnaden till gården Brattefors, på vars marker Ödeborgs bruk anlades.

Väster om industriområdet, på en mindre höjd och omgiven av en park finns den karaktäristiska f d disponentvillan (1910-tal). Intill finns en garagebyggnad som använts bl a för disponentens tjänstebil och en tennisplan. Norr om industrin finns en rad med fyra typiska f d arbetarbostäder ”stenbarackerna” (1899), ursprungligen med fyra lägenheter om 1 rum och kök vardera. De putsade ”stenbarackerna” är delvis ombyggda men har bevarat väsentliga delar av sin karaktär och utgör ett viktigt och väl exponerat inslag i Ödeborg. Öster om ”stenbarackerna” finns ”träbaracken” även den ett äldre flerbostadshus, med arbetarbostäder och tillhörande uthus, uppfört av bruket omkring sekelskiftet 1900.

Nordost om industriområdet finns museikullen, en markant höjd med ett järnåldersgravfält och den märkliga byggnaden Ödeborgs fornsal (1913). På kullen finns också ett litet utsiktstorn och en minnessten (1924) över brukets grundare Victor Andersson. Ödeborgs fornsal är ett välbevarat nationalromantiskt hembygdsmuseum av särskilt museihistoriskt intresse.

Södra
(R)
Brattefors
Skola
(R)
R
Ödeborgs fornsal
Bröteg
R
Hemb.museum
2
Ms
41
4
Metallind.
Ödeborg
3
Renings-
verk
Idr.plats
rop
Kulturmiljö nr 8
Ödeborgs brukssamhälle med museikullen och fornsalen, Ödeborgs socken
Utvärderade fastigheter markerade med siffror som återfinns i de sockenvisa tabellerna i del 3. R på kartan markerar registrerade fornlämningar enligt fornlämningsregistret, (R) markerar att det är en boplats utan synlig avgränsning.
Sockengräns
Skala: 1:7 000
0 50 100 200 300 meter
Valboån
Skidbacke

Fornsalen ägs av Södra Valbo hembygdsförening, som grundades 1906 i samband med tillkomsten av Dalslands folkhögskola i Färgelanda. Föreningen var tänkt att omfatta hela Dalsland och dess museum skulle följaktligen bli ett Dalslands museum. Konkurrensen med Åmål och dess fornminnesförening satte snart stopp för planerna. Man hann dock samla in betydande mängder med föremål från hela Dalsland. Fornsalen kan sägas vara ett museum över museum, så som man tänkte sig dem under Arthur Hazelius (Skansens grundare) tid.

Motiv

Sammanhållen helhet med viktiga delar som speglar ett typiskt brukssamhälle samlade kring Valboån och fallet vid Brattefors, industri, f d järnvägsstation och olika kategorier bostäder. Till detta kommer museikullen med järnåldersgravfältet och fornsalen av museihistoriskt intresse, och som ger en god bild av den tidiga hembygdsrörelsen och tidens nationalromantiska strömmingar.

Utvärderad i tidigare rapporter

- *Kulturhistorisk utredning 11, Färgelanda kommun, Älvsborgs Läns Museiförening 1975:*
Fabriksområdet, disponentvillan och fornsalen utvärderade som enskilda objekt men ej miljön som helhet.

- *Broar i Dalsland, en kulturhistorisk inventering 1977-78, Älvsborgs länsmuseiförening 1978:*
Betongvalvbron (br nr P 1077-1) över Valboån norr om industriområdet utvärderad i grupp 1B.

Riksintresse

Ingår i riksintresse för kulturmiljövården, KP 13 Valbodalen. ”Museikullen” med fornsalen och järnåldersgravfältet utgör delområdet KP 13:1.

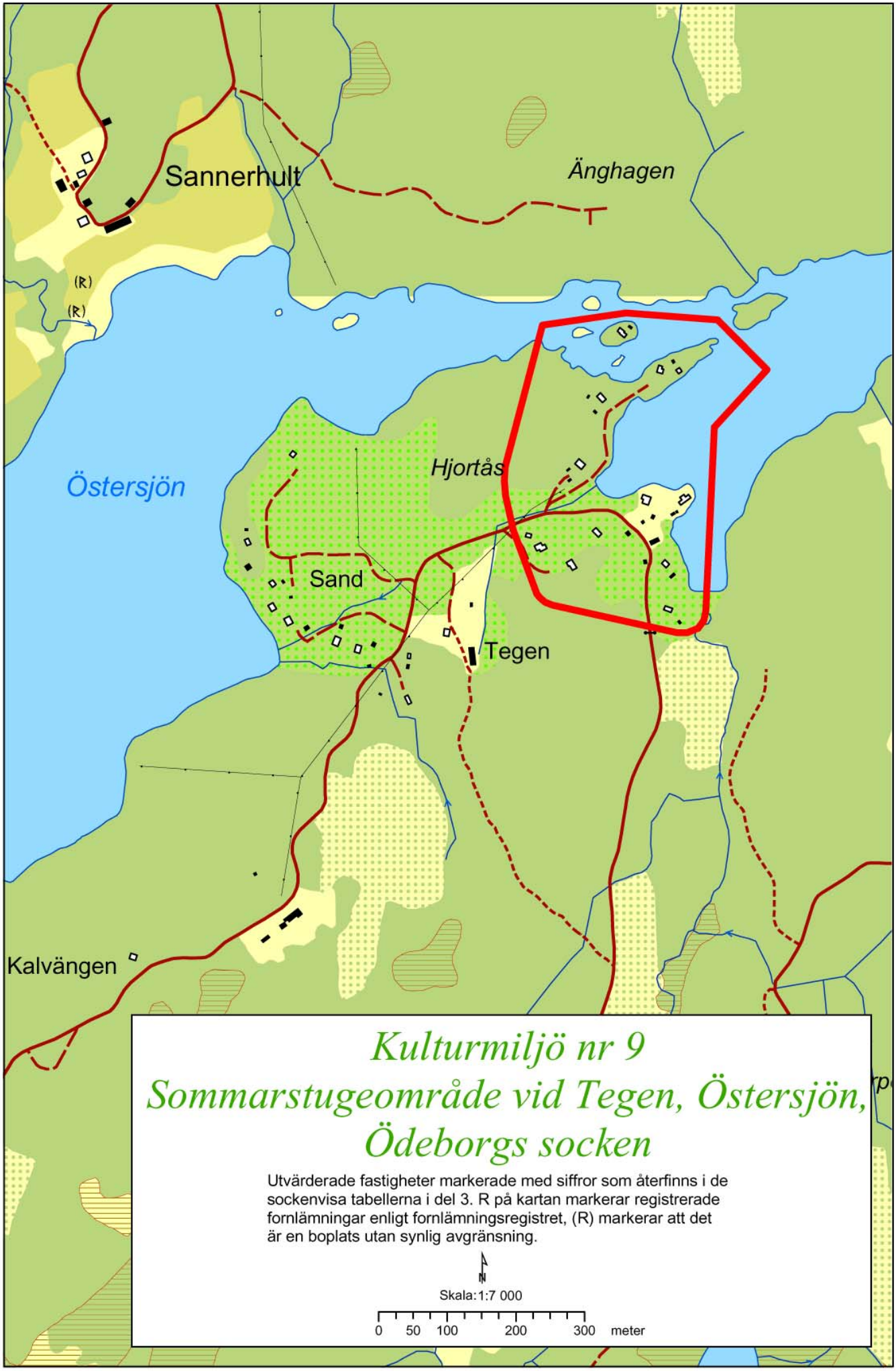

Kulturmiljö nr 9
Sommarstugeområde vid Tegen, Östersjön, Ödeborgs socken

Utvärderade fastigheter markerade med siffror som återfinns i de sockenvisa tabellerna i del 3. R på kartan markerar registrerade fornlämningar enligt fornlämningsregistret, (R) markerar att det är en boplats utan synlig avgränsning.

Skala: 1:7 000

0 50 100 200 300 meter

9. SOMMARSTUGEOMRÅDE VID TEGEN, ÖSTERSJÖN, **Ödeborgs socken**

Beskrivning

Väl sammanhållen sommarstugebebyggelse med landskapsvärden vid Östersjöns södra strand.

Ellenösjön och Östersjön, förenade genom Ellenösundet är två långsmala sjöar som sträcker sig i en öst-västlig dalgång. Områdena kring Östersjön domineras av stora skogmarker med branta partier mot sjön. Där terrängen är flackare mot vattnet finns några avgränsade mindre odlingsområden med gårdsbebyggelse.

På en halvö längs sjöns södra sida finns ett antal sommarstugor, uppförda huvudsakligen under 1950- och 60-talen. Några av stugorna har på senare år övergått till permanentboende. Terrängen är relativt kraftigt kuperad och halvön domineras av en bergshöjd, Hjortås. Söder om berget finns gården Tegen från vars marker stugtomter avstyckats intill berget och vattnet.

Kulturmiljön utgörs av bebyggelsen öster och sydost om berget. Strandlinjen är delvis flikig och husen är samlade kring en vik med en båtbrygga. En av stugorna är belägen på en liten ö och en av dem på ett smalt näs. Det är en väl sammanhållen bebyggelsegrupp samtidigt som de enskilda husen har lägen väl anpassade till topografin. De är uppförda huvudsakligen 1955-65 i en likartad typisk sportstugestil med vildmarksromantiserande drag. Stommarna, som inte hat någon fasadbeklädnad består av mörka halvstockar. På de flesta hus finns snickeridetaljer som är välbevarade, vilket de flesta byggnaders är i övrigt också. Ingen av sommarstugorna är utvärderade som enskilda kulturhistoriskt värdefulla fastigheter men de har som helhet ett stort värde.

Motiv

Välbevarad och väl sammanhållen s k sportstugebyggelse. Bebyggelsekategori som speglar en viktig del av efterkrigstiden då sommarstugor blev en allmän företeelse. Området tillmäts också ett särskilt upplevelsevärde genom naturförutsättningarna samt byggnadernas enhetliga utformning och placering i landskapet.

Utvärderad i tidigare rapporter

Ej tidigare utvärderad miljö eller enskilda objekt.

Riksintresse

Ingår inte i riksintresse för kulturmiljövården.

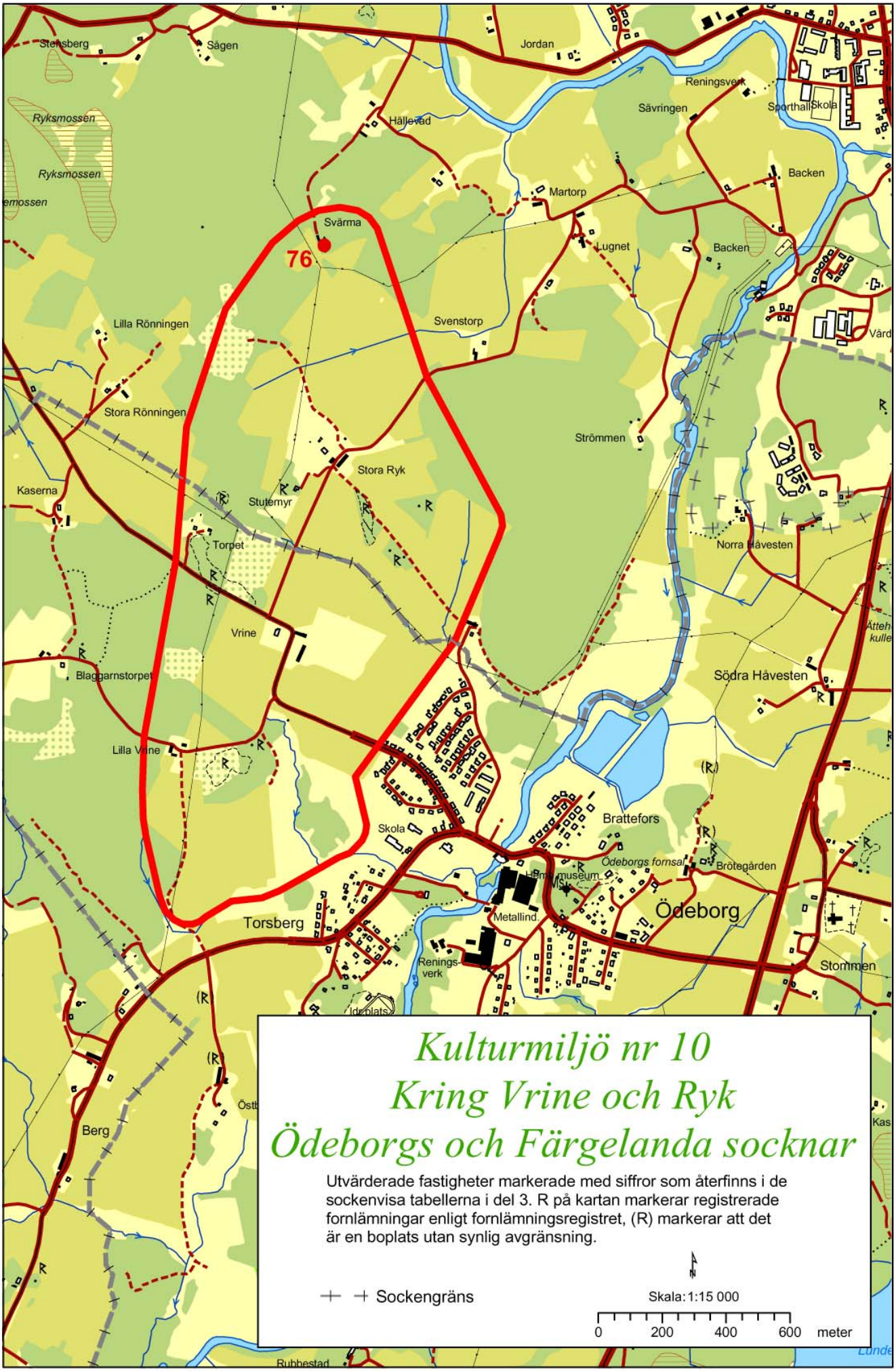
Stensberg
Sågen
Jordan
Reningsverk
Sävringen
Sporthall
Skola
Ryksmossen
Ryksmossen
Hällevad
Backen
Martorp
Svärma
76
Lugnet
Backen
Lilla Rönningen
Svenstorp
Vård
Stora Rönningen
Strömmen
Stora Ryk
Kaserna
Stutemyr
Torpet
Norra Håvesten
Vrine
Blaggarnstorpet
Södra Håvesten
Lilla Vrine
Brattefors
Skola
Ödeborgs fornsal
Brötegården
Ödeborg
Torsberg
Metallind.
Renings-
verk
Stommen
Berg
Kulturmiljö nr 10
Kring Vrine och Ryk
Ödeborgs och Färgelanda socknar
Utvärderade fastigheter markerade med siffror som återfinns i de sockenvisa tabellerna i del 3. R på kartan markerar registrerade fornlämningar enligt fornlämningsregistret, (R) markerar att det är en boplats utan synlig avgränsning.
Sockengräns
Skala: 1:15 000
0
200
400
600
meter

10. KRING VRINE OCH RYK, **Ödeborgs och Färgelanda socknar**

Beskrivning

Kulturmiljö med fornlämningar från olika tidsperioder med tyngdpunkt på järnåldern. Odlingslandskap med gårdsbebyggelse.

Området har goda naturliga förutsättningar för jordbruk och är beläget i Valboåns dalgång, med dess delvis böljande och kuperade odlingslandskap. Kommunikationsstråken och bebyggelsen i Färgelanda kommun är koncentrerade till Valbodalen. Här finns de flesta kyrkorna, tätorterna och huvuddelen av jordbruksbebyggelsen. Gårdarna, som i allmänhet består av större brukningsenheter är ofta placerade i krönlägen, vilket ger landskapet en karaktäristisk prägel. På samma platser finns ofta fornlämningar från järnåldern, vilket antyder att gårdslägena kan ha en mycket lång kontinuitet.

Strax väster om Ödeborg ligger gårdarna Vrine, Ryk och Lilla Vrine (vars mark numera ligger under Östby söder om miljön) på en åssträckning med åkermark och flacka skogbeklädda mindre bergs- och moränhöjder. Odlingslandskapet präglas av ett öppet böljande åkerlandskap som avdelas av åkerholmar, diken och vägar. Gårdarnana har framträdande lägen på svaga förhöjningar, ofta vackert inramade av stora lövträd.
Inom kulturmiljön finns fornlämningar och bebyggelse som pekar på en kontinuitet ända från stenåldern till nutid. Av särskilt intresse är också att inom ett område av 5 km kring gårdarna finns flera ortnamn som av arkeologer och historiker anses betydelsefulla i ett förhistoriskt sammanhang. Namnen är Tägnebyn, Uppsal, Vrine, Torsberg och Huseby. Tägn- i Tägnebyn anses t ex betyda krigare i kunglig tjänst. Vrine tror man är ett s k vinnamn betecknande en ängsmark , kanske en helig sådan. Enligt ortnamnsforskaren Rosell kan namnet också ha ett samband med verbet vrida och skulle då betyda att Valboån vrider sig här (avståndet till ån är ca en km från gården Vrine). Ortnamnet Ryk syftar eventuellt på de höjder som finns vid gårdarna Stora och Lilla Ryk.

Vid Vrine och Ryk finns fornlämningar från såväl sten-, brons- och järnålder i form av ett flertal upphittade stenåldersyxor, två skålgropslokaler, flera ensamliggande stensättningar samt fyra stora järnåldersgravfält. Ett av gravfälten är med sina 85 synbara gravar, varav flera är upp till 30 meter långa, Dalslands största. Gravfälten beskriver på ett åskådligt sätt områdets betydelse under järnåldern. Att denna betydelse kvarstod under vikingatiden visas av en stor silverskatt som påträffades 1936 på gården Stora Ryk. Silverskatten, vilken är en av Västsveriges största, grävdes ned på 900-talet och innehöll bland annat arabiska mynt, hängsmycken, kedjor, pärlor och spännen.

Längst i sydost, inom den här avgränsade kulturmiljön, finns en större, delvis öppen
öppen betesmark som sluttar mot söder. Här växer blommor som är beroende
av öppna solbelysta marker t.ex. slåttergubbe och jungfrulin. De är spår från den tid då
här togs hö som vinterfoder till kreaturen. På 1890-talets ekonomiska karta är området runt ravinerna och bäcken markerad som slåtteräng. Enligt denna karta så fanns det då endast en backstuga här. Båda gårdarna Vrine och Ryk ligger på svaga upphöjningar i det omgivande åkerlandskapet och de omges av vackra gamla lövträd. Vägarna som leder fram till Vrine och Ryk är raka och skär igenom landskapet och skapar en nästan herrgårdslikande inramning till gårdarna. Vid Vrine delar vägen gården i en fähus- och en mangårdsdel. Vid Ryk finns det, längs med den norra sluttningen av gårdstunet, en öppen och välhävdad betesmark med höga naturvärden. Här finns det rikligt med slåttergubbe och även den mer ovanliga kattfoten. I området har det funnits många torp och backstugor.

Motiv

Fornlämningar av stor betydelse. Inom området finns fornlämningar som pekar på en bebyggelsekontinuitet ända från stenåldern till nutid och som visar på områdets centrala betydelse under kanske i första hand järnåldern. Betydelsefulla odlingslandskapsvärden.

Utvärderad i tidigare rapporter

Ängs- och hagmarker i Färgelanda kommun, Länsstyrelsen i Älvsborgs län, rapport 1993:3

Riksintresse

Ingår i riksintresse för kulturmiljövården, KP 13, Valbodalen. Miljön överensstämmer delvis med delområde KP 13:10, Vrine.

11. RÖSÄTER, HÖGSÄTERS KYRKA OCH PRÄSTGÅRD, **Högsäters socken**

Beskrivning

Kulturmiljö med fornlämningar, tingsplats, medeltida vägsträckning och kyrkplats, kyrka och prästgård, hembygdsgård, odlingslandskap med jordbruksbebyggelse. Miljön innefattar viktiga delar av Valbodalens långa bebyggelsekontinuitet och är en del av dalgångens centrala områden.

Området har goda naturliga förutsättningar för jordbruk och är beläget i Valboåns dalgång, med dess delvis böljande och kuperade odlingslandskap. Kommunikationsstråken och bebyggelsen i Färgelanda kommun är koncentrerade till Valbodalen. Här finns de flesta kyrkorna, tätorterna och huvuddelen av jordbruksbebyggelsen. Gårdarna, som i allmänhet består av större brukningsenheter är ofta placerade i krönlägen, vilket ger landskapet en karaktäristisk prägel. På samma platser finns ofta fornlämningar från järnåldern, vilket antyder att gårdslägena kan ha en mycket lång kontinuitet. Av särskilt intresse är det ofta upprepade sambandet mellan gravfält och ortnamn med ändelsen –säter, en ortnamnstyp som i Valbodalen har sin mest frekventa utbredning, här med betydelsen ”säte”, ”plats”, ”ställe” och inte som i vissa andra områden fäbod.

Området kring Högsäter och Rösäter gränsar mot Kroppefjäll, som är Valbodalens avgränsning i öster. Längs fjällets västra sida ligger en rad grusbildningar som tillsammans bildar den s k Valboåsen. Längs åsen, genom den här beskrivna kulturmiljön, leder en vägsträckning, troligen med medeltida ursprung. Vägen är en del av Dalslands äldre vägnät och enligt uppgift har vägen också utgjort pilgrimsled. Karaktäristiskt är vägens läge i förhållande till dagens huvudled genom västra Dalsland, väg 172, som går parallellt ca 500 m västerut i en dalsänka. Äldre vägar och bebyggelselägen är i allmänhet belägna på torr, väl dränerad högländ mark.

Fornlämningarna inom området består framför allt av gravar med en stor koncentration från järnåldern. Lämningarna ligger dels samlade i två gravfältet ett vid den sk Tingskullen och ett vid Högsäters kyrka, det senare en liten rest av ett mycket större gravfält som kraftigt beskurits av de olika kyrkbyggnationerna på höjden. Gravfälten beskriver också på ett åskådligt sätt områdets betydelse under järnåldern. Därutöver finns enstaka ensamliggande gravar från järnåldern. Delar av bronsålderns gravskick finns också väl representerad inom miljön (vid Emausberget i söder) i form av framför allt rösen i krönlägen. Även hällristningar från bronsåldern vid hembygdsgården norr om Rösäter i form av skålgropar som är inknackade i sten finns inom miljön.

Huvuddelen av åkermarken ligger längs åsens västra sluttningar. Vid Rösäter i söder har man en imponerande utsikt över dalgången. De gamla ängsmarkerna utgjordes fram till 1800-talet av de fuktiga områdena längs åarna och de torra backarna utefter åsen. Åsen och landskapet åt öster mot Kroppefjäll var förr utmarker. De äldsta gårdarna placerades på åsens soliga västsida och den yngre bebyggelsen t.ex. torpen låg på åsens krön eller på de östra sluttningarna. I områdets södra del och i öster mot gården Höjden breder ett öppet åkerlandskap ut sig, indelat endast av raka, öppna diken ut sig. Under 1800-talet kom stora delar av Gudhemsmossen att dikas ut och uppodlas till åker på bekostnad av de gamla slåtterängarna.

Utmed åsens krön längs den gamla vägen och i sluttningarna mot sydost fanns det under 1800-talet många torp och backstugor. På 1890-tals kartan möter vi namn som Röda Grind och Kleven. Vid gården Höjden fanns också flera torpställen. Spåren efter denna torpbebyg-

Solbergsmossen
Leråh
Valboån
Reningsverk
Högsäter
Skörpan
Byggningen
Hedenekullen
Församlingshem
Servicehus
Hallväg
1
20
Haget
Bäckedalen
Skogvaktartorpet
Otterud
Hembygdsgård
42
Ljungbacken
Bergen
Småhagarna
Kraftsäter
Mörtekullen
Tingskullen
Rösäter
Västeräng
Grindslid
Höjdemossen
Höjden
Gudhemsmossen
Emausberget
Skjutbana
Nedre Gudhem
Emaus
Kalvemyren
Käxhult
Käxhulte-tjärnet
Hästekas
Nytorp
Bodalen
Kulturmiljö nr 11
Rösäter, Högsäters kyrka och prästgård, Högsäters socken
Utvärderade fastigheter markerade med siffror som återfinns i de sockenvisa tabellerna i del 3. R på kartan markerar registrerade fornlämningar enligt fornlämningsregistret, (R) markerar att det är en boplats utan synlig avgränsning.
Sockengräns
Skala:1:15 000
0
500 meter

gelse kan vi fortfarande hitta idag på en torr enbacke. Här kan finnas en nedrasad jordkällare, byggnadsgrunder och gamla grova lövträd som kanske en gång planterades som ett vårdträd.

Centralt i miljön är den s k Tingskullen vid Rösäter belägen. Där finns ett stort järnåldersgravfält med ett 30-tal högar samt ett kvadratiskt och ett rektangulärt röse, vilket är mindre vanligt. Marken är välbetad och har idag karaktären av ljunghed vilken har stora naturvärden med en mängd ”rara” växter t.ex. slåttergubbe, jungfrulin och blodrot. Dessa växter är en rest från ett slåtterängsbruk och är beroende av att landskapet hålls öppet. Platsens namn är kopplat till dess tidigare funktion som tingsplats. Långt tillbaka i tiden fanns i Dalsland inga fasta tingsplatser. Tingen hölls då på olika gårdar och i olika socknar. Valbo härads första permanenta tingshus uppfördes vid Rösäter 1694. 1730 flyttades dock tingen härifrån för att efter 1765 permanentas till Tångelanda norr om Högsäter och det då nyuppförda tingshuset där, som var i bruk till omkring 1980. I Rösäter var det sedan länge rivna tingshuset beläget intill det stora gravfältet. Odlingslandskapet runt Rösäter är öppet och kring gårdarna kan man fortfarande se spåren efter äldre bebyggelselägen genom stenterrasser och rader av gamla lövträd som omgärdade byggnaden.

Ca 500 m nordväst om Tingskullen finns Högsäters hembygdsgård med flera ditflyttade äldre byggnader. Hembygdsgården tillkom 1953 då mangårdsbyggnaden från den närbelägna gården Småhagarna flyttades hit. Samtidigt bildades Norra Valbo hembygdsförening. Byggnaden är enligt en inristning uppförd 1787, en parstuga av en intressant typ som förekommer i Dalsland. Till skillnad från de vanligare parstugorna är ena halvan av huset magasin och huset har bara en murstock. Under årens lopp har fler byggnader flyttats hit, bl a en unik loftbod från Fjällsäter vid kanten av Kroppefjäll, ca 5 km nordost om Rösäter. På en av loftbodens stockar finns årtalet 1692 inristat. Odlingslandskapet runt hembygdsgården och Småhagarna är tilltalande med små öppna kullar med enstaka grova ekar vilka är rester från de gamla ängs- och hagmarkerna. Småhagarna ligger karaktäristiskt uppdraget mot åsens sluttningar och från gårdsplanen slingrar sig i en liten väg norrut mot prästgården.

Kulturmiljöns norra del innefattar Högsäter kyrka och prästgård med det intilliggande tidigare prästgårdsjordbruket. Kyrkplatsen är belägen i ett höjdläge längs Valboåsen. Kyrkan är uppförd 1902 av tegel i nygotisk stil efter ritningar av arkitekt A C Peterson, vilken bl a ritat många kyrkor i Västsverige. Genom kyrkans storlek och läge utgör den ett tydligt landmärke och har kallats ”katedralen på Dal”. Dess medeltida föregångare var en av Dalslands äldsta och mer märkliga medeltidskyrkor. När kyrkan revs 1908 bevarades dess sakristia (från 1732) och är inredd till gravkapell. Utanför den nuvarande kyrkogårdsmuren finns en mindre rest kvar av ett stort gravfält, vilket borttagits i samband med kyrkans och kyrkogårdens anläggning. Fynden antyder en datering till yngre järnålder vilket talar för en kontinuitet mellan den medeltida kyrkplatsen och en äldre förhistorisk bebyggelse. På kyrkans plats fanns tidigare en stor gravhög som haft en medvetet dominerande placering i omgivningen.

Ca 500 m söder om platsen för medeltidskyrkan, är Högsäters prästgård belägen. Från kyrkogården leder en spikrak vägsträckning fram till grusplanen med rundel framför prästgårdens huvudbyggnad. Intill prästgårdstomten finns en bit av en s k hålväg, sannolikt en äldre vägdragning mellan kyrkan och prästbostället. Öster om prästgården finns en allé i väst-östlig riktning som markerar prästgårdens orientering mot den äldre landsvägsträckningen öster om prästgården. Nuvarande huvudbyggnaden är från 1839. Prästgården skall dock enligt uppgift ha legat på nuvarande plats sedan 1500-talet. Intill huvudbyggnaden, som fortfarande är kyrkoherdebostad och pastorsexpedition, finns en flygelbyggnad. I sluttningen alldeles söder om prästgården ligger det tidigare prästgårdsjordbruket som tydligt illustrerar prästgårdens tidigare roll även som jordbruk. Prästen som jordbrukare med en del av sin lön i natura var ett fenomen som upphörde först i början av 1900-talet.

Motiv

Miljön representerar viktiga delar av Valbodalens långa bebyggelse- och odlingshistoriska kontinuitet i ett av dalgångens centrala delar och sockencentum. Områdets långa bebyggelsehistoria och betydelse avspeglas genom de äldre gravfälten, den medeltida kyrkoplatsen, vägsträckningen, tingsplatsen, gårdsbebyggelsen vid bl a Rösäter och torpen längs med åsen. De olika vägsträckningar som hållit samman bebyggelsen och odlingslandskapet är av stor betydelse, t ex hålvägen från kyrkan till prästboställets bondgård och den medeltida vägen. Miljön innefattar också en framträdande och levande kyrkomiljö med intressant kyrkobyggnadshistoria och en prästgård i funktion med det tidigare prästgårdsjordbruket i nära anslutning.

Utvärderad i tidigare rapporter

- *Kulturhistorisk utredning 11, Färgelanda kommun, Älvsborgs Läns Museiförening 1975:*
Del av miljön utgör miljön ”Kulturområdet vid Rösäter”. Av idag intressanta bebyggelse inom miljön utvärderades då kyrkan, prästgården och hembygdsgården som kulturhistoriskt värdefulla.

- *Program för kulturminnesvård, Färgelanda kommun, Länsstyrelsen i Älvsborgs län 1986:*
Del av miljön utgör miljön ”Kulturområdet vid Rösäter”.

- *Ängs- och hagmarker i Färgelanda kommun, Länsstyrelsen i Älvsborgs län, rapport 1993:3*

- *Värdefulla odlingslandskap i Älvsborgs län, Länsstyrelsen i Älvsborgs län, rapport 1994: 5:*
Gravfälten vid kyrkan och tingskullen utpekade som fornvårdsobjekt med anknytning till odlingslandskapet.

Riksintresse

Ingår i riksintresse för kulturmiljövården, KP 13, Valbodalen. Del av miljön utgör delområdet KP 13:5.

12. JÄRBO KYRKA, RUNNSÄTER OCH VINNSÄTER, **Järbo socken**

Beskrivning

Kulturmiljö med samlad bebyggelse vid kyrka av medeltida ursprung. Välbevarad äldre gårdsbebyggelse, karaktäristiska bebyggelselägen i ett för Valbodalen representativt odlingslandskap med stora sammanhängande åkermarker, öppna diken och slingrande brukningsvägar som förbinder gårdarna.

Området har goda naturliga förutsättningar för jordbruk och är beläget i Valboåns dalgång, med dess delvis böljande och kuperade odlingslandskap. Kommunikationsstråken och bebyggelsen i Färgelanda kommun är koncentrerade till Valbodalen. Här finns de flesta kyrkorna, tätorterna och huvuddelen av jordbruksbebyggelsen. Gårdarna, som i allmänhet består av större brukningsenheter är ofta placerade i krönlägen, vilket ger landskapet en karaktäristisk prägel. På samma platser finns ofta fornlämningar från järnåldern, vilket antyder att gårdslägena kan ha en mycket lång kontinuitet. Av särskilt intresse är det ofta upprepade sambandet mellan gravfält och ortnamn med ändelsen –säter, en ortnamntyp som i Valbodalen har sin mest frekventa utbredning, här med betydelsen ”säte”, ”plats”, ”ställe” och inte som i vissa andra områden fäbod.

Järbo kyrka har medeltida ursprung med nuvarande utformning från 1731 och 1924 då sakristia och torn tillkom. Kyrkan är belägen på en höjdrygg i ett öppet odlingslandskap. Området karaktäriseras av mötet mellan Valbodalens öppna jordbrukslandskap och Kroppefjäll, som här brant tornar upp sig ca en km öster om kyrkan. Genom området leder mindre vägar som följer landskapets topografi.

Intill kyrkan finns Runnsäters by vilken utgör en äldre bymiljö och som ger en föreställning om jordbruksbyarnas karaktär före de stora omskiftningarna under 1800-talet. Bebyggelseläget är identiskt med läget som visas på storskifteskartan från 1784 med gårdarna som ligger på ömse sidor om vägen. Runnsäter finns skriftligt omnämnt redan 1334 och är ett av de äldsta beläggen på medeltida bebyggelse i Järbo socken. I storskifteshandlingarna från 1784 beskrivs platsens lämplighet för byggnader; *”Bykullen är jämn och bekväm till åbyggnader”*. Här skall också ha funnits ett gravfält från järnåldern som idag är borta. Vid sekelskifte togs en av gravarna bort på begäran av ägaren då han ansåg att det spökade i graven.

Byns ängsmarker låg 1784 i stora sammanhängande fält sydväst om bykullen men enligt lagaskifteskartan från 1849 hade stora delar av dessa slåtterängar uppodlats till havreåker. 1890-talets ekonomiska karta visar att det då endast var de lägre markerna kring Valboån som fortfarande nyttjades som slåtteräng. Utmarkerna utgjordes bl a av delar av Kroppefjäll, som kallades Järbofjället.

Längs vägen söder om kyrkan, nedanför Runnsäterskullen finns också delvis välbevarad äldre bebyggelse med radbykaraktär. Gårdarna omges ofta av gamla lövträd och väster om gårdstunen öppnar sig ett tilltalande odlingslandskap. År 1784 fanns här ingen bebyggelse men lagaskifteskartan från 1849 utvisar hus vid berget på fastigheten som idag betecknas Runnsäter 1:30.

Ca 500 m norr om kyrkan finns bebyggelse med det intressanta namnet Stommen, en vanlig beteckning på den jord som utgjort prästgård. Enligt uppgift upphörde Järbo Stom att vara prästgård eventuellt redan vid reformationen på 1500-talet.

Kulturmiljö nr 12
Järbo kyrka, Runnsäter och Vinnsäter, Järbo socken

Utvärderade fastigheter markerade med siffror som återfinns i de sockenvisa tabellerna i del 3. R på kartan markerar registrerade fornlämningar enligt fornlämningsregistret, (R) markerar att det är en boplats utan synlig avgränsning.

Skala: 1:20 000

0 1 km

Ca 600 m nordost om kyrkan finns Vinnsäter, där bebyggelsen består av två gårdar också karaktäristiskt belägna på en höjdrygg. Vinnsäter 1:33 (närmast kyrkbyn) är en mycket välbevarad 1800-talsgård. Förutom mangårdsbyggnaden, en typisk s k Dalslandsstuga (enkelstuga i två våningar) finns flera ekonomibyggnader. Gården är numera hembygdsgård. Inslaget av grova gamla askar och frukträd runt byggnaderna är en betydelsefull miljöfaktor.
Gårdarna omges av ett öppet odlingslanskap som genomkorsar av åar, diken, vägar och spridda åkerholmar. Åkerholmarna utgör en rest av de gamla ängsmarkerna men även runt åarna fanns det rika fuktiga slåtterängar.

Enligt *Ortnamnen i Älvsborgs län* betyder namnet Vinnsäter gården med blåsigt läge. 1540 fanns här ett skattehemman. Vid tiden för storskiftet 1781 fanns här tre gårdar med många ekonomibyggnader vilket skapade en tät bebyggelse. Åkermarkerna låg runt bykullen och var ovanligt stora i förhållande till ängsmarken. På åkern fanns många åkerholmar, stenar och odlingsrösen enligt kartan. I skifteshandlingarna beskrivs åkern runt bykullen som *”bygierdet, kornjord med rösen och skiär”*. En fägata i norr ledde ut boskapen på bete åt nordväst. Många av dessa rösen fanns fortfarande kvar på åkermarken runt bykullen såsom den redovisas på lagaskifteskartan från 1839. Nästan all ängsmark var då uppodlad och det var endast på de torra hällarna som ängsmarken fanns kvar. Enligt kartan verkar det också som om den tyngre lerjorden hade dikats.

Den uppodling som kom att ta fart under 1800-talet, då all mark togs i anspråk för att odla havre, har lämnat tydliga spår i landskapet, då t.ex. mossar dikades ut och slåtterängar plöjdes upp till ny åkermark. Man kan fortfarande skapa sig en bild av hur landskapet såg ut före dessa förändringar genom bebyggelsens karaktäristiska lägen, vägarna som förbinder gårdarna och de vackra gamla lövträden inom miljön.

Motiv

Central plats och område med lång kontinuitet för bygdens historia. Kyrka med medeltida ursprung och karaktäristisk äldre samlad gårdsbebyggelse i höjdlägen med omgivande öppet och tilltalande odlingslandskap representativt för Valbodalen. Den ovanligt välbevarade äldre gårdsmiljön på Vinnsäter 1:33.

Utvärderad i tidigare rapporter

- *Kulturhistorisk utredning 11, Färgelanda kommun, Älvsborgs Läns Museiförening 1975:*
Kyrkan, Vinnsäter 1:33 och ytterligare en fastighet utvärderade som enskilda objekt.

- *Program för kulturminnesvård, Färgelanda kommun, Länsstyrelsen i Älvsborgs län 1986:*
Del av miljön utvärderad. Utvidgad avgränsning i denna rapport.

- *Värdefulla odlingslandskap i Älvsborgs län, Länsstyrelsen i Älvsborgs län, rapport 1994: 5:*
Kyrkan och Vinnsäter 1:33 utpekade som särskilt värdefulla objekt i odlingslandskapet.

Riksintresse

Ingår i riksintresse för kulturmiljövården, KP 13, Valbodalen. Miljön innefattar delområdet KP 13:9, Järbo kyrka m m.

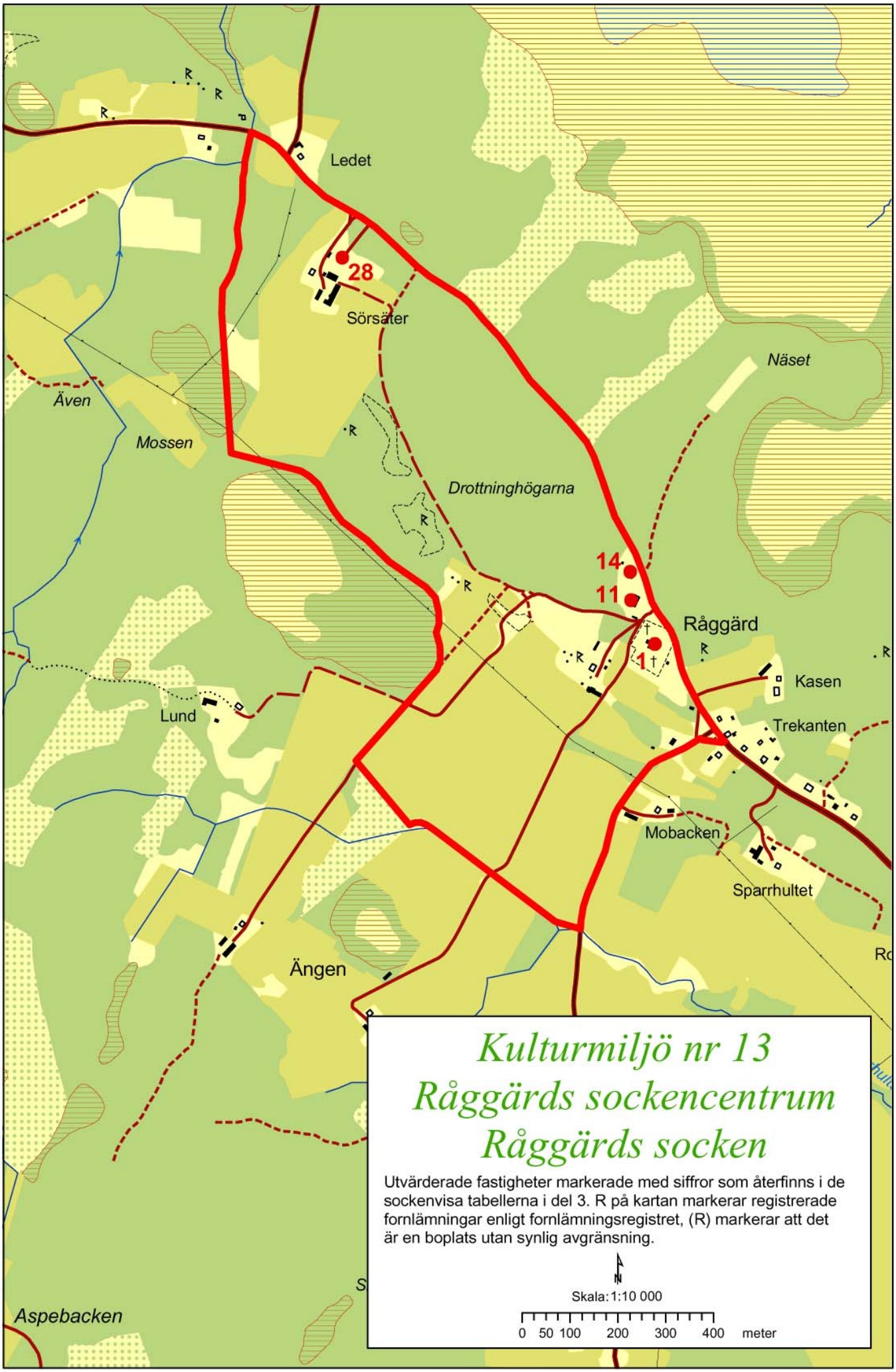
Ledet
28
Sörsäter
Näset
Även
Mossen
Drottninghögarna
14
11
Råggärd
1
Kasen
Lund
Trekanten
Mobacken
Sparrhultet
Ängen
Aspebacken
Kulturmiljö nr 13
Råggärds sockencentrum
Råggärds socken
Utvärderade fastigheter markerade med siffror som återfinns i de sockenvisa tabellerna i del 3. R på kartan markerar registrerade fornlämningar enligt fornlämningsregistret, (R) markerar att det är en boplats utan synlig avgränsning.
Skala: 1:10 000
0 50 100 200 300 400 meter

13. RÅGGÄRDS SOCKENCENTRUM, **Råggärds socken**

Beskrivning

Kulturmiljö med fornlämningar, traditionellt sockencentrum och en äldre väg beläget på en moränås i varierad skogs- och odlingsbygd.

Moränåsen genom Råggärd utgör en del av ett större ändmoränstråk som sträcker sig över Dalsland i sydostlig-nordvästlig riktning. Vid området kring Råggärds kyrka avgränsas moränåsen i nordost av den stora Öjemossen och i sydväst av en i huvudsak uppodlad dalgång. Vägen som leder längs åsen är en del av Dalslands äldre vägnät och .kan följas i kartmaterialet tillbaka till 1600-talet. Utmed vägen finns gravfält, kyrka, f d skola och f d prästgård. Från kyrkan och upp mot Sörsäter leder den gamla vägsträckningen förbi gravfälten. Längs vägen finns också byggnadsgrunder, en jordkällare och små igenväxande åkertegar som spår efter försvunna torp. Öster om den gamla vägen går dagens landsvägsträckning, vilken utgör kulturmiljöns avgränsning mot nordost.

Gravfälten nordväst om kyrkan utgör ett särskilt intressant fornlämningsområde. Det är tre gravfält med ett 40-tal högar, varav flera monumentala. Gravfälten är med sitt mycket likartade fornlämningsbestånd ett av länets märkligare fornlämningsområde. På en laga skifteskarta från 1846 framgår att området vid gravarna utgjordes av ängsmark. Lantmätaren har här ritat in några runda cirklar som eventuellt betecknar gravarna. I anslutning till gravarna liksom finns fortfarande små rester efter de gamla ängsmarkerna.

Råggärds kyrka är av trä och uppförd på 1730-talet. Kyrkplatsen är dock sannolikt medeltida men uppgifter om tidigare kyrkor på platsen är osäkra. Intill kyrkan finns den gamla skolan (1880-tal) samt en byggnad som ursprungligen inrymt lärarbostäder (ca 1950). Skolan är numera nedlagd men brukas som gemensamhetslokal av bl a Råggärds byalag och hembygdsförening. De f d lärarbostäderna är privatägda.

Ca en kilometer nordost om kyrkan och skolan ligger det tidigare komministerbostället Sörsäter. Gården är omnämnd första gången i jordeboken 1546 som kyrkotomt. Den nuvarande huvudbyggnaden (1880-talet) är en timrad s k salsbyggnad, karaktäristisk för 1800-talets prästboställen. Söder om f d prästgården finns den tidigare arrendatorsbostaden, Sörsäter 1:1, med ekonomibyggnader och ett öppet odlingslandskap som i väster avgränsas av en bäckravin. En stenterrasserad väg leder till gården som omges av gamla grova lövträd. Det f d prästgårdsjordbruket visar på det tidigare sambandet mellan prästgård och jordbruk. Prästen som jordbrukare, med en del av sin lön i natura, var något som upphörde först i början av 1900-talet.

I kulturmiljöns södra del finns ett odlingslandskap som ger ett öppet och välhävdat intryck med gårdar uppdragna på åsen eller på mjuka höjdpartier i dalgången och som består av många olika ekonomibyggnader t.ex. ladugårdar, smedja, och jordkällare. Området genomkorsas av brukningsvägar och stigar vilka förbinder gårdar och gamla torp med varandra. I sluttningarna ned mot en bäck finns åkermark såsom den antagligen gjort under flera tusen år.

Enligt storskifteskartan från 1797 för kyrkohemmanet Råggärd Stom fanns två gårdar, vilka utgjorde ett mantal. Gårdarna låg intill varandra, strax sydväst om kyrkan, på ömse sidor om en mindre väg. Båda gårdarna finns på laga skifteskartan från 1846, men idag finns bara den

ena av dem kvar. Åkermarken låg runt gårdarna och nedanför fanns stora slåtterängar på de lägre partierna mot bäcken.

Under 1800-talet kom ängsmarkerna i dalgången utmed bäcken att odlas upp till åker. Utefter åsens höjd och litet neddraget i sluttningen finns fortfarande små rester efter de gamla ängsmarkerna kvar intill gravfälten nordväst om kyrkan. Torplämningarna i området har också ett agrarhistoriskt intresse och berättar om den tid under 1700- och 1800-talen då befolkningen på landsbygden var mycket stor och trycket efter ny mark ökade.

Motiv

Miljön representerar en lång bebyggelsekontinuitet där kombinationen av fornlämningarna, odlingslandskap, den historiska bebyggelsen och den gamla vägen på moränryggen är av stor betydelse för förståelsen av det historiska sambandet mellan förhistorisk och historisk tid.

Fornlämningar av särskilt intresse och traditionellt sockencentrum på landsbygden med kyrka, f d prästgård med jordbruk, f d skola och lärarbostäder.

Odlingslandskapets största värde ligger i sambanden mellan bebyggelse och åkermark samt deras anpassning till den omgivande terrängen. Detta är en struktur som har lång historisk kontinuitet och har ett stort pedagogiskt värde. På moränåsen, utefter dess sluttningar och på den sanka marken längs med dalgången har åker-, ängs- och betesmarker anpassats till den naturliga nivelleringen i landskapet.

Utvärderad i tidigare rapporter

- *Kulturhistorisk utredning 11, Färgelanda kommun, Älvsborgs Läns Museiförening 1975.*

- *Program för kulturminnesvård, Färgelanda kommun, Länsstyrelsen i Älvsborgs län 1986.*

- Värdefulla odlingslandskap i Älvsborgs län, Länsstyrelsen i Älvsborgs län, rapport 1994: 5: Gravfälten utpekade som fornvårdsobjekt med anknytning till odlingslandskapet.

Riksintresse

Del av miljön utgör riksintresset för kulturmiljövården, KP 12, Råggärd.

14. DALGÅNGEN VID GÄSSBO, **Råggärds och Rännelanda socknar**

Beskrivning

Kulturmiljö med värdefullt odlingslandskap och gårdsbebyggelse i en mindre dalgång.

Kulturmiljön innefattar norra delen av en uppodlad mindre dalgång omgiven av skogsmark. Här finns ett variationsrikt odlingslandskap, med för regionen ganska små åkrar, enbuskrika hagmarker och äldre bebyggelse. Dalgången genomflyts av en bäck i sydlig riktning och dalen är delad i två socknar, i söder Rännelanda och i norr Råggärd. På ömse sidor av dalgången finns två vägar varav den ena leder fram till Gässbo och den andra slutar vid gården Ängen. Gårdsbebyggelsen i området ligger utefter dalens sidor i väster och öster i övergången mellan åker och bergsluttningen.

I öster, vid Ängen, finns några välhävdade enebackar i en sluttning från skogen ned mot åkrarna. Runt öppna hällmarker finns en flora med höga naturvärden vilken är en rest av de ängsmarker som en gång fanns här. Här finns spår efter äldre åkrar och ca 500 m norr om gården en fornlämning, en hög med en hällkistliknande svacka i mitten.

Gårdarna vid Anhem ligger på en liten höjd med ekonomibyggnaderna spridda runt kullen vilka omges av välbetade betesmarker. Vägen genomkorsar Anhem och slingrar sig vidare norrut. Väster om vägen finns en liten kulle med hällmarker. Här växer bl.a. kattfot tjärblomster och slåttergubbe. Kring hällmarkskullarna slingrar sig ibland äldre, smala åkerlappar och här ser man också små odlingsrösen. Gården Anhem nämns skriftligt första gången 1642 och benämns då ”en tomt- skatte” och låg under gården Bäckenäs. På 1890-talets ekonomiska karta kallas platsen Ånim och här fanns då två gårdar.

Vid Gässbo finns en av kommunens bäst bevarade Dalslandsgårdar, Gässbo 1:2. Gården rymmer ett flertal byggnader och är delad i en man- och fägård. Terrängen är kuperad och mangården ligger på ett mindre höjd med en strid bäck nedanför. Huvudbyggnaden är en traditionell Dalslandsstuga, d v s enkelstuga i två våningar vilken flankeras av två flygelbyggnader, lillstuga och magasin. Något lägre är fägården, med bl a ladugård och svinhus belägen. På gården i övrigt märks bl a några vackra grova ekar. Gässbo nämns skriftligt första gången i en jordebok från år 1560 och benämns då som ett skattetorp som senare överförs till ½ hemman. Namnet kan ha sitt ursprung i mansnamnet Gäver och den senare leden –bo betyder bostad eller gård, alltså Gävers gård. Troligen är etableringen av Gässbo ett resultat av den av Gustav Vasa uppmuntrade nyetableringen av jordbruk i skogsområdena i Dalsland.

Då storskifte förrättades år 1789 fanns tre gårdar i Gässbo, vilka låg samlade där dagens gårdsbebyggelse på Gässbo 1:2 är belägen. Åkermarken låg i sluttningen runt byn samt på ömse sidor om vägen genom dalen. Runt omkring åkern fanns stora ängsmarker och på utmarken hade två ängslyckor röjts fram. Dessa var instängslade så att den fritt betande kreaturen inte skulle komma in på ängen. Under de knappt 70 år som förflöt fram till laga skifte år 1858 kan man se att även Gässbo hade påverkats kraftigt av den agrara revolutionen. Nästan all ängsmark hade uppodlats och det var endast på de torra hällmarkerna som ängen fanns kvar.
På 1890-talets ekonomiska karta finns förutom dagens bebyggelse ytterligare en gård i norra delen av dalgången men av denna ser vi idag inget annat spår än några husgrunder på en liten kulle. Denna gård finns också med på laga skifteskartan från 1858 men inte på storskifteskartan från 1789. Antagligen fick en av gårdarna i byn flytta ut i samband med storskiftet.

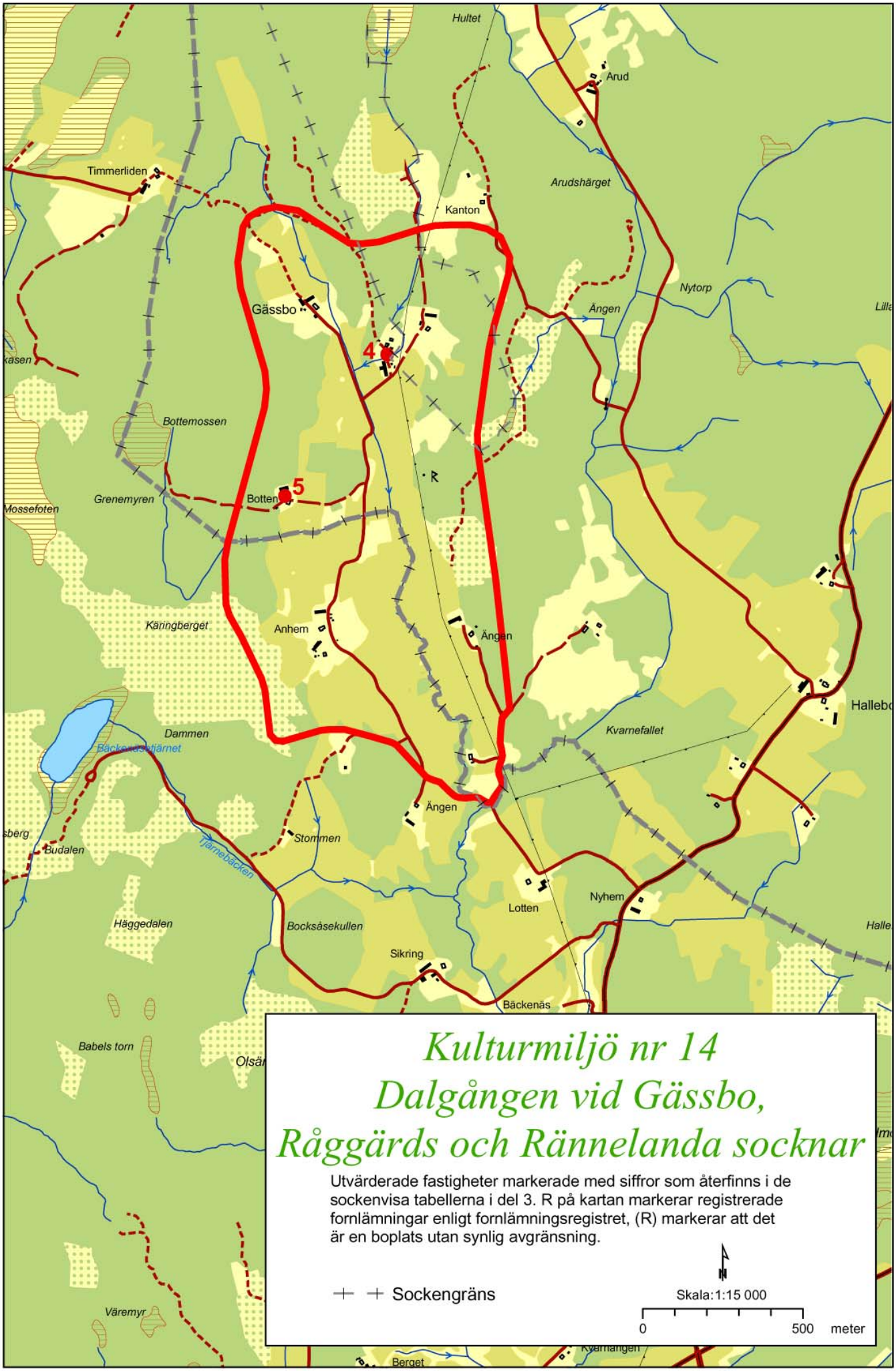
Hultet
Arud
Timmerliden
Arudshärget
Kanton
Nytorp
Gässbo
Ängen
4
Bottemossen
5
Botten
Grenemyren
Mossefoten
Käringberget
Anhem
Ängen
Dammen
Kvarnefallet
Ängen
Stommen
Budalen
Tjärnebäcken
Nyhem
Lotten
Häggedalen
Bocksåsekullen
Sikring
Bäckenäs
Babels torn
Väremyr
Berget
Kulturmiljö nr 14
Dalgången vid Gässbo,
Råggärds och Rännelanda socknar
Utvärderade fastigheter markerade med siffror som återfinns i de sockenvisa tabellerna i del 3. R på kartan markerar registrerade fornlämningar enligt fornlämningsregistret, (R) markerar att det är en boplats utan synlig avgränsning.
Sockengräns
Skala:1:15 000
0
500
meter

Gården Botten i västra delen av området finns angiven på 1890-talets ekonomiska karta men ej på laga skifteskartan från 1858. Troligen har gården tillkommit i samband med hemmansklyvning under perioden där emellan. Idag bedrivs inget aktivt jordbruk på gården och markerna växer igen men det finns värdefull hagmark med höga naturvärden, bl a växer där kattfot.

Motiv

Ålderdomligt, småskaligt och variationsrikt odlingslandskap med stora inslag av naturliga fodermarker som hålls öppet. Välbevarad gårdsbebyggelse där gården Gässbo 1:2 särskilt framträder. Bebyggelsen och odlingslandskapet i dalgången karaktäriseras av det jordbruk som bedrevs i högre liggande skogsområden i Dalsland.

Utvärderad i tidigare rapporter

- *Värdefulla odlingslandskap i Älvsborgs län, Länsstyrelsen i Älvsborgs län, rapport 1994:5*
Miljön överensstämmer med område 07-02.

- *Ängs- och hagmarksinventeringen i Färgelanda kommun, Länsstyrelsen i Älvsborgs län, rapport 1993:3*

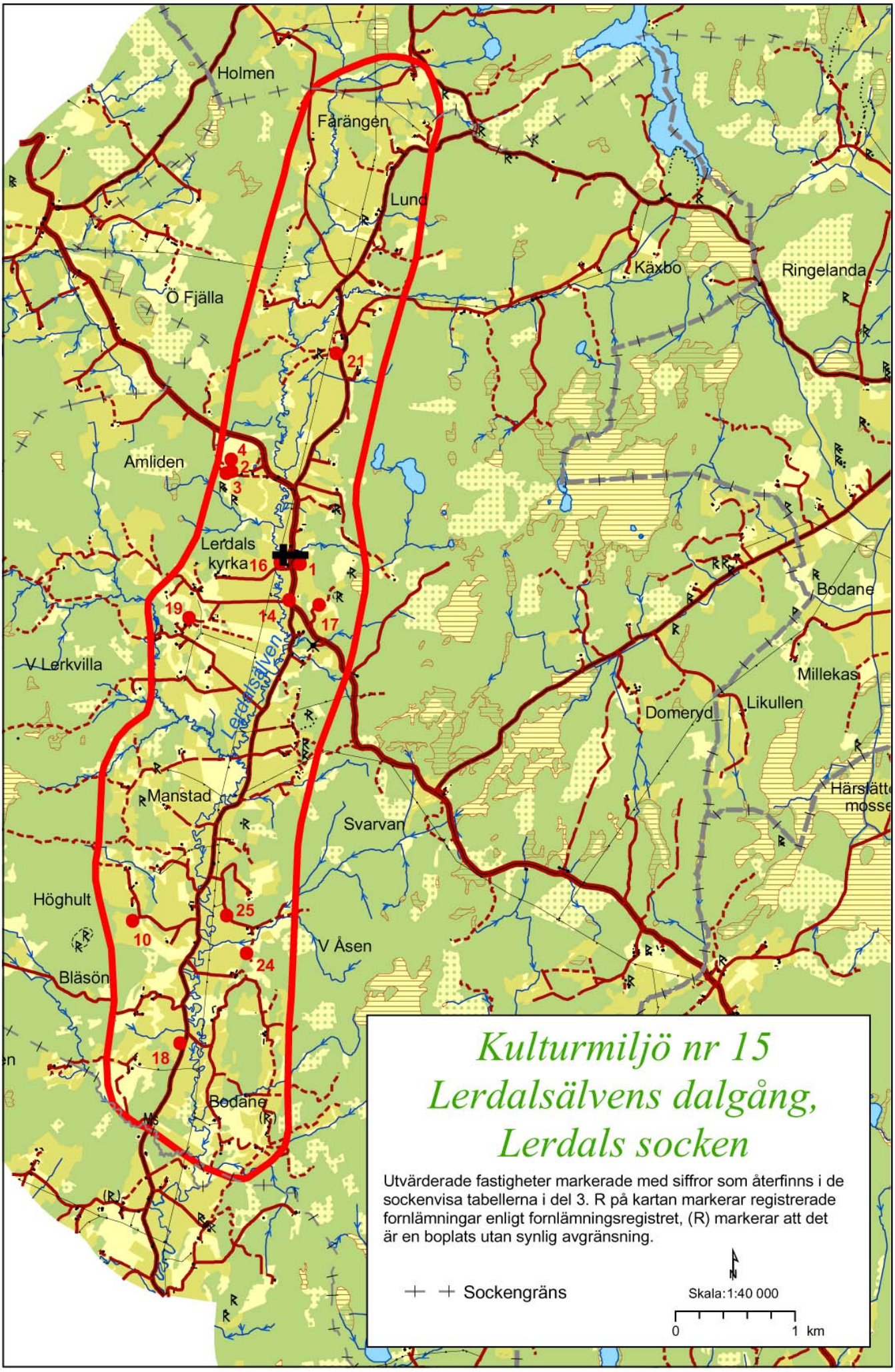
Holmen
Färängen
Lund
Käxbo
Ringelanda
Ö Fjälla
Amliden
Lerdals kyrka
Bodane
V Lerkvilla
Millekas
Likullen
Domeryd
Lerdalsälven
Manstad
Svarvan
Höghult
V Åsen
Bläsön
Bodane
Kulturmiljö nr 15
Lerdalsälvens dalgång,
Lerdals socken
Utvärderade fastigheter markerade med siffror som återfinns i de sockenvisa tabellerna i del 3. R på kartan markerar registrerade fornlämningar enligt fornlämningsregistret, (R) markerar att det är en boplats utan synlig avgränsning.
Sockengräns
Skala:1:40 000
0
1 km

15. LERDALSÄLVENS DALGÅNG, Lerdals socken

Beskrivning

Till ytan stor miljö med ett karaktäristiskt och sammanhållet odlingslandskap med gårdsbebyggelse i dalgången längs Lerdalsälven. Mindre sockencentrum vid Lerdals kyrka.

Lerdalsälven rinner genom en bred dalgång som kantas av skogsklädda bergåsar längs med älven. Det sammanhängande öppna odlingslandskap sluttar starkt ned mot älven. I den trånga dalgången brukas de lägre delarna som åkermark medan de högre belägna partierna utnyttjas som betesmark. Längs med älvens sidor och i ravinerna som omger denna fanns enligt 1890-talets ekonomiska karta sammanhängande ängsmarker. Hällmarkskullarna har under lång tid utnyttjats som betesmarker och här finns idag marker med höga naturvärden. Allmänt är landskapet mycket tilltalande och beroende av fortsatt jordbruk för att hållas öppet. Bl a finns rester av äldre slåtterängsbruk som är beroende av ett fortsatt bete för att bevaras

Gårdarna ligger i karaktäristiska höjdlägen på kullar i dalgångens sluttningar. De omges ofta av grova gamla lövträd. Genomgående för hela dalen är de stora ekonomibyggnaderna, ladugårdar och lador samt att det finns många olika ekonomibyggnader på gårdstunen. Högre upp på bergen väster och öster om dalgången finns ett småskaligare odlingslandskap. Det var här, på de sämre jordarna i utmarkerna som nyetablering av små gårdar och torp ägde rum under 1700- och 1800-talen.

Under 1500-talet nämns namnen på 21 gårdar i Lerdal som redan då var etablerade som bärkraftiga. Lerdal var en gränssocken som kom att påverkas hårt av alla krig som rasade mellan Norge och Sverige. Gårdarna plundrades och brändes flera gånger, ibland med bara ett par årtiondes mellanrum under 1500- och 1600-talen. De flesta brukades av självägande skattebönder. Under århundradena skedde en hemmanklyvning och på de ursprungliga gårdstomterna bildades ”små bykullar”. Först i samband med laga skifte splittrades bebyggelsen på kullarna upp och en del gårdar fick flytta till nya lägen.

Längs med dalgången leder en landsväg parallellt med älven. Förutom denna genomkorsas dalgången av vägen mellan Rännelanda och Gesäter. Vid kyrkan, centralt placerad i dalgången, löper de båda vägarna samman längs en sträcka av ca en kilometer. Kyrkan är uppförd omkring 1770 på platsen för en troligen medeltida föregångare av trä. Den nuvarande kyrkan är uppförd av sten men tornet från 1775 är av trä. Intill kyrkan finns Lerdals f d folkskola som även inrymt lärarbostäder. Skolhuset är från 1930 och inrymmer idag samlingslokaler och bostad.

Norr om kyrka delar sig vägarna nära gården Amliden. Enligt den äldre jordeboken 1540 är Amliden ett helt skattehemman och namnet betyder gården på höjdsluttningen med almar. Norrut, mot Gillanda, slingrar sig vägen fram längs den östra sidan av dalgången, i ett öppet odlingslandskap. Gårdarna ligger i karaktäristiska höjdlägen på kullar i dalgångens sluttningar.
En sådan gård är Lommelanda gård. I mitten av 1500-taler var gården en av de gårdar som betalade störst skatt till kronan i form av smör och foder till kungens hästar. Åkermarken ligger i västsluttningarna samt längs med älven. Odlingslandskapet avgränsas av öppna diken och genomkorsas av vägar som binder samman bebyggelsen. Längst norrut i dalen ligger Fårängen, även den en gård med medeltida ursprung.

Söder om kyrkan längs med dalgångens västra sida ligger Björnerud och Västra Lerkvilla i krönläge uppdraget mot berget. Mittemot på östra sidan om älven och vägen ligger Östra Lerkvilla. Ortnamnet Björnerud berättar att en man vid namn Björns röjt åkermark i skogen. Gården Hålan ligger nästan dold i en mjuk svacka/håla vilket gör det lätt att förstå varifrån gården fått sitt namn. Kring Björnerud, Hålan och Intakan finns ett område med flera betade hagmarker som har ett högt naturvärde. Omkring hagmarkerna breder åkermarken ut sig omgivna av synliga odlingsrösen. Enligt 1890-tals kartan fanns här ängsmarker med inslag av lövträd. Hela området är en naturlig enhet som ger en bild av hur landskapet såg ut och användes före 1800-talets agrara revolution. Det moderna jordbrukets stora sammanhängande åkermarker ligger på de plana markerna mot Lerdalsälven.

Under början av 1500-talet var Lerkvillagårdarna ovanligt bärkraftiga och redan 1530 fanns det två gårdar på Västra Lerkvilla, något som är ovanligt för hela Valbo härad. Namnet är troligen en äldre form av namnet Lerdals älven ”Lera” samt av fornsvenskans ”kwild”, framvällande älv som givet namnet Lerkvilla (Rosell). Odlingslandskapet är här särskilt tilltalande med välbetade betesmarker runt gården. De utgör de sista spåren efter de stora ängsmarker som fram till 1800-talet användes för att ta vinterfoder till djuren. Åkermarken ligger i sluttningarna och längs med den slingrande älvens sidor.

Söder om Lerkvilla möts man av gårdar i imponerande krönlägen längs med dalens västra sluttningar. Det är t.ex. Manstad som enligt jordeboken 1560 är ett ”skattetorp” och namnet berättar att denna gård är Mannes boplats. Det är gårdarna Bergön, Höghult, Bläsön och Bråten. Samtliga har ett medeltida ursprung och finns med i de äldsta jordeböckerna från 1540-talet. Gårdarna på den östra sidan av dalgången ligger litet mer neddragna längs med bergssidorna t.ex. vid Bodane och Bräcke.

Bodane tillhörde 1540 en av de gårdar i Lerdal som betalade mest skatt till kronan i form av smör och foder. Redan år 1530 finns det upptecknat att bonden här betalade en speciell skatt kallad ”konungafodring”, vilket var en plikt att ge foder till stridshästar som hölls av överhögheten. En slingrande väg klättrar uppför bergssluttningen upp mot Bräckes gårdsplan som klänger sig tätt intill sluttningen. Fortsätter man på denna väg når man ett småskaligt åkerlandskap vid Mon, som påminner om det på den västra sidan av dalgången t.ex. runt Intakan.

I samband med att befolkningen ökade under 1700- och 1800-talets etablerades många nya torp. Mon var ett av de första torpen i Lerdal och beboddes redan 1744 av dragoner, gamla soldater och torparfamiljer. Mon övergick till att bli egen gård 1815 och 1846 övergavs det gamla läget på kullen då här blåste kraftigt och fick sin nuvarande placering. Mon är exempel på en sådan torpmiljö med väl bibehållen markanvändning med små åkrar och betsmarker som fortfarande är öppna och delvis betas. Man kan även se spår efter numera försvunna byggnader som rasat i form av byggnadsgrunder, en ensamstående liten ladugård och fruktträd t ex apel.

Motiv

Väl sammanhängande miljö som speglar en lång agrarhistorisk kontinuitet. Här finns historiska avtryck från yngre stenålder och fram till 1800-talets strukturförändringar av jordbruket. Tilltalande landskapsbild och gårdsbebyggelse med representativa bebyggelselägen för Dalslands odlingsbygder. Områden med stora naturvärden vilka är en rest från det gamla slåtterängsbruket. Medeltida kyrkplats med mindre sockencentrum med kyrka och f d skolhus vid medeltida kyrkplats.

Utvärdering i tidigare rapporter

- *Kulturhistorisk utredning 11, Färgelanda kommun, Älvsborgs Läns Museiförening 1975:* Lerdals kyrka och några av gårdarna i dalgången utvärderade som kulturhistoriskt värdefulla enskilda fastigheter.

- *Värdefulla odlingslandskap i Älvsborgs län, Länsstyrelsen i Älvsborgs län, rapport 1994:5:* Miljön överensstämmer med område 07-01.

- *Ängs- och hagmarksinventeringen i Färgelanda kommun, Länsstyrelsen i Älvsborgs län, rapport 1993:3*

DEL 3

KULTURHISTORISKT VÄRDEFULLA ENSKILDA FASTIGHETER OCH BROAR

KULTURHISTORISKT VÄRDEFULLA ENSKILDA FASTIGHETER OCH BROAR

FASTIGHETER

Översyn av byggnadsinventeringen i Färgelanda kommun

Som en del av arbetet med detta kulturmiljöprogram har en översyn gjorts av kommunens byggnadsinventeringen från 1975. Översynen har av tidsskäl varit översiktlig. Fastigheterna har snabbesiktigats och ej systematiskt fotodokumenterats, en del fotografier har dock tagits, både färgnegativ och diapositiv. Arbetet bör därför benämnas översyn till skillnad från en revidering av byggnadsinventeringen.

Inventeringen 1975 var en totalinventering, d v s samtliga fastigheter inom kommunen inventerades. Materialet är huvudsakligen välordnat med en blankett för varje fastighet, vilka är lätta att identifiera och hitta på ekonomiska kartan. Ett begränsat antal fastigheter saknar dock blanketter. Sammantaget registrerades och dokumenterades ca 2 300 fastigheter. Fotomaterialet omfattar ca 15 000 fotografier, huvudsakligen sv/v negativ som kontaktkopierats och klistrats på blanketterna. Fastigheterna klassificerades sedan i två kategorier; Kulturhistoriskt värdefulla (röda) och övriga (blå). Förutom kyrkorna (som åtnjuter ett särskilt skydd genom kulturminneslagen) utvärderades 111 fastigheter som kulturhistoriskt värdefulla, ”röda”. Dessa fastigheter presenterades sedan i rapporten *Älvsborgs läns museiförening, Kulturhistorisk utredning 11, Färgelanda kommun, 1975*.

Översynen har inneburit dels besiktningar av samtliga ”röda” fastigheter från 1975, för en bedömning om de fortfarande kan klassificeras som kulturhistoriskt värdefulla. Dels en genomgång och besiktning av de ”blå” fastigheterna från 1975 för en bedömning om vilka av dessa som idag kan bedömas som kulturhistoriskt värdefulla. Genomgången av de ”blå” har skett i två steg. Först en byråmässig genomgång av samtliga blanketter och sedan en besiktning i fält av de som verkade intressanta. Genomgången har resulterat i att ett antal tidigare ”blå” fastigheter nu har bedömts som kulturhistoriskt värdefulla ”röda”, liksom att vissa tidigare ”röda” fastigheter blivit blå, d v s ej längre bedöms som kulturhistoriskt värdefulla.

Av 1975 års ”röda” fastigheterna har ca 25 % förändrats så mycket att de ej längre bedöms vara kulturhistoriskt värdefulla. Här återfinns byggnader som genomgått omfattande om- och tillbyggnader, eller i några fall rivits. De övriga 75 % har bedömts tillräckligt oförändrade sedan 1975 att bedömningen ”kulturhistoriskt värdefull” kan kvarstå. Det är dock få som inte genomgått vissa, ur kulturhistorisk synpunkt, negativa förändringar sedan 1975.

En relativt stort antal fastigheter har överflyttats från blå till röda pärmar. D v s många fastigheter som inte ansågs kulturhistoriskt värdefulla 1975 tillmäts ett sådant värde idag. Detta speglar en del av utvecklingen inom kulturmiljövården de senaste 25 åren. Synen på vad som anses vara kulturhistoriskt värdefullt förändras med tiden. Sedan 1970-talet har naturligtvis åldersbedömningen skjutits framåt i tiden. I stort sett hela bebyggelsen från 1930-talet och framåt ansågs för ny 1975. Idag ingår välbevarad bebyggelse t o m 1960-talet i bedömningen. Delvis har också nya kategorier tillkommit i bedömningsunderlaget. Vissa verksamheter, t ex industrier har fått ökad betydelse liksom ”enklare” bebyggelse genom ett delvis föränd-

rat socialt perspektiv, t ex vissa flerfamiljshus, villor, egnahem och sommarstugor. Genom ett ökat intresse i samhället har kulturmiljövården sedan 1970-talet också ökat sina ambitioner att delta i samhällsplaneringen vilket medfört ett intresse för fler kategorier av bebyggelse samt att en större mängd byggnader anses bevarandevärda. Sammantaget kan sägas att kulturmiljövården växer som ett träd, årsringar och volym ökar samtidigt som den ursprungliga kärnan och äldre årsringar kvarstår.

Sammantaget tillmäts efter översynen år 2001 ca 400 fastigheter i Färgelanda kommun ett kulturhistoriskt värde som enskilda objekt. Vissa av dessa ingår också i de utvärderade kulturmiljöerna i del 2. Inom miljöerna finns också fastigheter som inte tillmäts ett kulturhistoriskt värde som enskilda objekt, men som betydelsebärande delar i respektive miljöer.

Begreppet K-märkt

Begreppet ”K-märkt” syftar i allmänhet på byggnader och miljöer som bedöms vara kulturhistoriskt värdefulla. En översiktlig beskrivning av ”kulturhistoriskt värde” återfinns i del 2 under rubriken ”Kulturhistoriskt värde, urvalskriterier”. Som bilaga redovisas också en del av kulturmiljövårdens terminologi.

Lite populärt kan man säga att de fastigheter som redovisas i denna rapport är ”K-märkta”. Anledningen till att de inte direkt benämns ”K-märkta” är att begreppet inte finns annat än som en allmän benämning. Begreppet är inte kopplat till någon lagstiftning eller några bidragsregler. Juridiskt regleras skyddet av byggnaders kulturvärde genom Kulturminneslagen (KML) och Plan- och bygglagen (PBL). Genom den senare har kommunen skyldighet att ta hänsyn till de kulturhistoriska värdena vid plan- och bygglovhantering.

I kulturminneslagens inledande portalparagraf konstateras att det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda vår kulturmiljö och att ansvaret för detta delas av alla. Detta innebär att såväl enskilda personer, myndigheter m fl skall visa hänsyn och aktsamhet mot kulturmiljön.

Mer konkret är varsamhetskravet formulerat i PBL:s 3:e kapitel, 10:e och 12:e paragrafer. Paragraf 12 berör byggnader som anses särskilt värdefulla ur kulturhistorisk synvinkel. Till denna kategori bör enligt regionmuseets bedömning räknas de byggnader som redovisas i denna rapport. I det särskilda handlingsprogrammet för kulturmiljöprogrammet beskrivs bl a hur ansvaret för kulturmiljövården delas av alla. Av stor betydelse för att de ”k-märkta” byggnaderna vårdas och bevaras är de berörda fastighetsägarna. De bästa förutsättningarna för ett varsamt bevarande och ett positivt brukande av det byggda kulturarvet finns hos stolta, intresserade och kunniga fastighetsägare samt hos en engagerad, uppskattande och likaså stolt allmänhet.

Fastigheter som tillmäts ett kulturhistoriskt värde

Fastigheterna är förtecknade sockenvis i tabeller där kolumnbeteckningarna betyder följande:

Nr
Fastighetens löpnummer inom respektive socken. Löpnumren är markerade på respektive sockenkarta.

Fastighetsbeteckning, namn, adress
Aktuell fastighetsbeteckning 2001, eventuellt gårdsnamn eller liknande och gatuadress i tätorterna.

Kategori
Översiktligt indelning i t ex jordbruk, bostad, industri mm. I enstaka fall kan uppgifterna här vara inaktuella då de delvis hämtats från 1975 års byggnadsinventering.

RI
Anger om fastigheten är belägen inom något av kommunens områden av riksintresse för kulturmiljövården. Beskrivningar till dessa återfinns som bilaga till denna rapport.

Kulturmiljö
Anger om fastigheten ingår i någon av de kulturmiljöer som återfinns i del 2. Miljöerna är numrerade 1-15.

Utv 1975
Anger om fastigheten utvärderades som kulturhistoriskt värdefull vid kommunens byggnadsinventering 1975 och finns beskriven i rapporten; *Kulturhistorisk utredning 11, Färgelanda kommun*, Älvsborgs Läns Museiförening 1976.

KULTURHISTORISKT VÄRDEFULLA FASTIGHETER
Färgelanda socken

Nr	Fastighetsbeteckning, namn, adress	Kategori	RI	Kultur-miljö	Utv 1975
1	Färgelanda Prästgård 1:2	Färgelanda kyrka	X	1	X
2	Boterud 1:1A	Jordbruk			
3	Burhult 1:2, Bäckegärdet	F d jordbruk			
4	Burhult 1:5, Burhult	Jordbruksfast			X
5	Bärböle 1:1, Bärböle	Jordbruk	X	5	
6	Bärböle 1:2, Solbacken	Jordbruksfast	X	5	
7	Dyrtorp 1:36, Tengrensv 36	Bostadsfast	X		
8	Dyrtorp 1:44, Uddevallavägen 5	Bostadsfast	X		X
9	Dyrtorp 1:57, Uddevallav 12	Bostadsfast	X		
10	Dyrtorp 1:6	F d bostad	X		
11	Ed 1:35, Pipen	F d jordbruk, nu fritidsbost		4	
12	Frändö 1:16, Pipens f d skola	F d skola, nu fritidsbost			
13	Frändö 1:18, Björstorp	F d torpjordbruk	X		
14	Frändö 1:18, Mossekas	F d jordbruk, nu fritidsbost	X		
15	Frändö 1:2, Balketorp	Jordbruksfast			
16	Färgelanda Prästgård 1:1, Färg Prästg	Prästgård	X	1	X
17	Färgelanda Prästgård 1:10, Hedekasv 13	Bostadsfast	X		
18	Färgelanda Prästgård 1:114, Allév 4	Bostadsfast	X		
19	Färgelanda Prästgård 1:12, Kidronv 3	Bostadsfast	X		
20	Färgelanda Prästgård 1:134, Sågverksv 11	Bostadsfast	X		
21	Färgelanda Prästgård 1:146, Centrumv 18	Bostadsfast, garage	X		
22	Färgelanda Prästgård 1:157, Sågverksv 13	Bostadsfast	X		
23	Färgelanda Prästgård 1:16, Hedekasv 7	Affärs/bostadsfast	X		
24	Färgelanda Prästgård 1:311, Kyrkv 2	Bostad, f d lärarbostäder	X	1	
25	Färgelanda Prästgård 1:43, Dalslands fhsk	Folkhögskola	X	2	
26	Färgelanda Prästgård 1:45, Folkhögskolev 3	Bostäder	X		
27	Färgelanda Prästgård 1:64, Sågverksg 9	Affärs/bostadsfast	X		
28	Färgelanda Prästgård 1:71, Allhemsv 26	Bussgarage	X		
29	Färgelanda Prästgård 1:72, Aspv 4	Bostadsfast	X		
30	Färgelanda Prästgård 1:77, Sågverksv 6	Affärs/bostadsfast	X		
31	Färgelanda Prästgård 1:93, Hedekasv 37	Bostadsfast	X		
32	Färgelanda-Tveten 1:13	Bostadsfast	X		
33	Färgelanda-Tveten 1:14	Bostadsfast	X		
34	Färgelanda-Tveten 1:2	Jordbruksfast	X		
35	Färgelanda-Tveten 1:8	Bostadsfast	X		
36	Fölen 1:7, Skrocka	Bostad			
37	Gatersbyn 1:13	F d Jordbruk, nu bostadsfast	X		
38	Gatersbyn 1:114, Parkv 5	Bostadsfast	X		
39	Gatersbyn 1:36	Bostadsfast inkl tidigare bost			
40	Gatersbyn 1:42, Värnås	Bostad, f d keramikverkstad			
41	Gatersbyn 1:59, Stigsv 13	Bostadsfast	X		
42	Gatersbyn 1:65, Gatersbyv 4	Bostadsfast	X		
43	Gatersbyn 1:7, Blanketorpet	Hembygdsgård, f d jordbruk			X
44	Gatersbyn 1:77, Rotemyr	F d jordbruk			
45	Hede 2:7, Strången	F d jordbruk			
46	Hillingsäter 1:24, Hanserud	Jordbruk			
47	Hillingsäter 1:25, Bergen	F d jordbruk			
48	Hillingsäter 1:32, Kamperud	F d jordbruk			
49	Hillingsäter 1:36	F d jordbruk, nu fritidsbost			

Nr	Fastighetsbeteckning, namn, adress	Kategori	RI	Kultur-miljö	Utv 1975
50	Hillingsäter 2:23	F d soldattorp nu fritidsfast			
51	Hillingsäter 2:62, Lövkas	F d jordbruk			
52	Hillingsäter 2:63, Beten	Jordbruksfast			
53	Hjärtsärter 1:16, Rovekas	F d soldattorp, nu fritidsbost			
54	Horntveten 1:12	Djurgård	X	5	
55	Horntveten 1:14	F d jordbruk, urspr soldattorp	X	5	
56	Horntveten 1:14, Dammen	Jordbruksfast	X	5	
57	Horntveten 1:14, Näset	F d torp, nu fritidsbostad	X	5	
58	Horntveten 1:16, 1:14, Ålnäs	F d jordbruk	X	5	X
59	Håbyn 1:51	Sommarstuga			
60	Håbyn 1:53	F d jordbruk	X		
61	Håbyn 1:61	Bostad	X		
62	Håbyn 1:74	Bostad	X		
63	Hällan 1:45	F d jordbruk	X		
64	Hällan 2:20, Bråsäter	Jordbruk			
65	Hällan 3:1, Ängarna	Jordbruk	X		
66	Hällevad 1:4	Bostadsfast	X		
67	Lillesäter 1:33, Hålängen	F d torp, nu fritidsbost	X		
68	Melltorp 1:3	Jordbruksfast	X		
69	N:a Kylsäter 1:2, S:a Kylsäter 2:5, Kroken	F d torp, nu fritidsbost	X	5	
70	Norra Rån 2:13, Kvarnbacken	F d backstuga, nu hemb.stuga			X
	(tillhörde tidigare Ödeborgs socken)				
71	Näsböle 1:1, Näsböle	Jordbruk	X	5	X
72	Näsböle 1:2, Näsböle kraftstation	Kraftstation	X	5	
73	Olsängen 1:4, Brobacken	Jordbruksfast			
74	Olsängen 1:5, Löten	Jordbruksfast			
75	Ryk 1:23, Svärma	F d soldattorp	X	10	
76	Ryk 1:8, Lugnet	Jordbruk	X		
77	Sandviken 3:21	Bostadsfast			
78	Sandviken 3:28	Sommarstuga			
79	Sandviken 3:8, Fagerskog	Jordbruksfast			
80	Spångerud 2:2, 2:3, N:a Spångerud	Jordbruksfast			
81	Stigen 1:33, Högsätersv 1	Bostad, f d bensinstation			
82	Stigen 1:46, Vänersborgsv 3	Bostadsfast			
83	Stigen 1:63, Skolbacken	Bostadsfast			
84	Stigen 1:69, Östra Stigen	F d herrgård		3	X
85	Stigen 1:70 m fl, Stigens fabriker	F d textilindustri		3	X
86	Stigen 1:72, Stigens kraftstation	F d kraftstation		3	X
87	Stigen 2:108, Skvalebäck	F d torp, nu fritidsbost			
88	Stigen 2:34	Jordbruksfast			
89	Stigen 2:43, Vänersborgsv 45	Bostadsfast		3	
90	Stigen 2:53, Stigevivägen 20	Bostadsfast			
91	Stigen 2:6	Sommarstuga			
92	Stigen 2:60, Vänersborgsv 49	Bostadsfast		3	
93	Stigen 2:99, Stora Linvattnet	F d jordbruk			X
94	Stigen 4:1, Västra Stigen	Jordbruk			X
95	Stigen 4:16	Skjutbana			
96	Stigen 4:8	Bostad, garage			
97	Stigen 6:3	Bostad, kraftstation			
98	Stigen 7:12	Bostadsfast		3	
99	Stigen 7:14, Vänersborgsv 32	Bostadsfast		3	
100	Stigen 7:16, Vänersborgsv 25	Bostadsfast		3	
101	Stigen 7:20, Skogv 5	Bostadsfast		3	

Nr	Fastighetsbeteckning, namn, adress	Kategori	RI	Kultur-miljö	Utv 1975
102	Stigen 7:28, Vänersborgsv 28	Bostadsfast		3	
103	Stigen 7:30, Vänersborgsv 39	Bostadsfast		3	
104	Stigen 7:33, Vänersborgsv 22	Bostadfast		3	X
105	Stigen 7:35, Fabriksv 2	Bostadsfast		3	
106	Stigen 7:38, Skogv 7	Bostadsfast		3	
107	Strand 1:15, 1:4	F d jordbruk			X
108	Strand 1:9	Bostadsfast			
109	Strand 2:3	F d jordbruk			
110	Strand 2:4	Sommarstuga			
111	Svenstakan 1:8, Nordängen	F d torp, nu fritidsbost			
112	Södra Högsäter 1:24, Vimran	F d jordbruk			
113	Södra Högsäter 1:48, Ängkas	Jordbruksfast			
114	Södra Kylsäter 2:5, Lugnet	F d torp, nu fritidsfast	X	5	
115	Södra Kylsäter 2:5, Norra Kylsäter	Jordbruk	X	5	X
116	Södra Kylsäter 2:5, Södra Kylsäter	Jordbruk	X	5	X
117	Åttingsberg 1:11, Högås	F d torp, nu fritidsfast			
118	Åttingsberg 1:13	Jordbruk	X	5	
119	Åttingsberg 1:2, Åttingsberg	Jordbruksfast	X	5	X
120	Åttingsåker 1:2, Åttingsåker	Jordbruk	X	5	X
121	Åttingsåker 1:5, Korpefället	F d jordbruk	X	5	

Kulturhistoriskt värdefulla fastigheter i Färgelanda socken.

(För fastigheter inom tätorterna, se särskilda tätortskartor för Färgelanda och Stigen.)

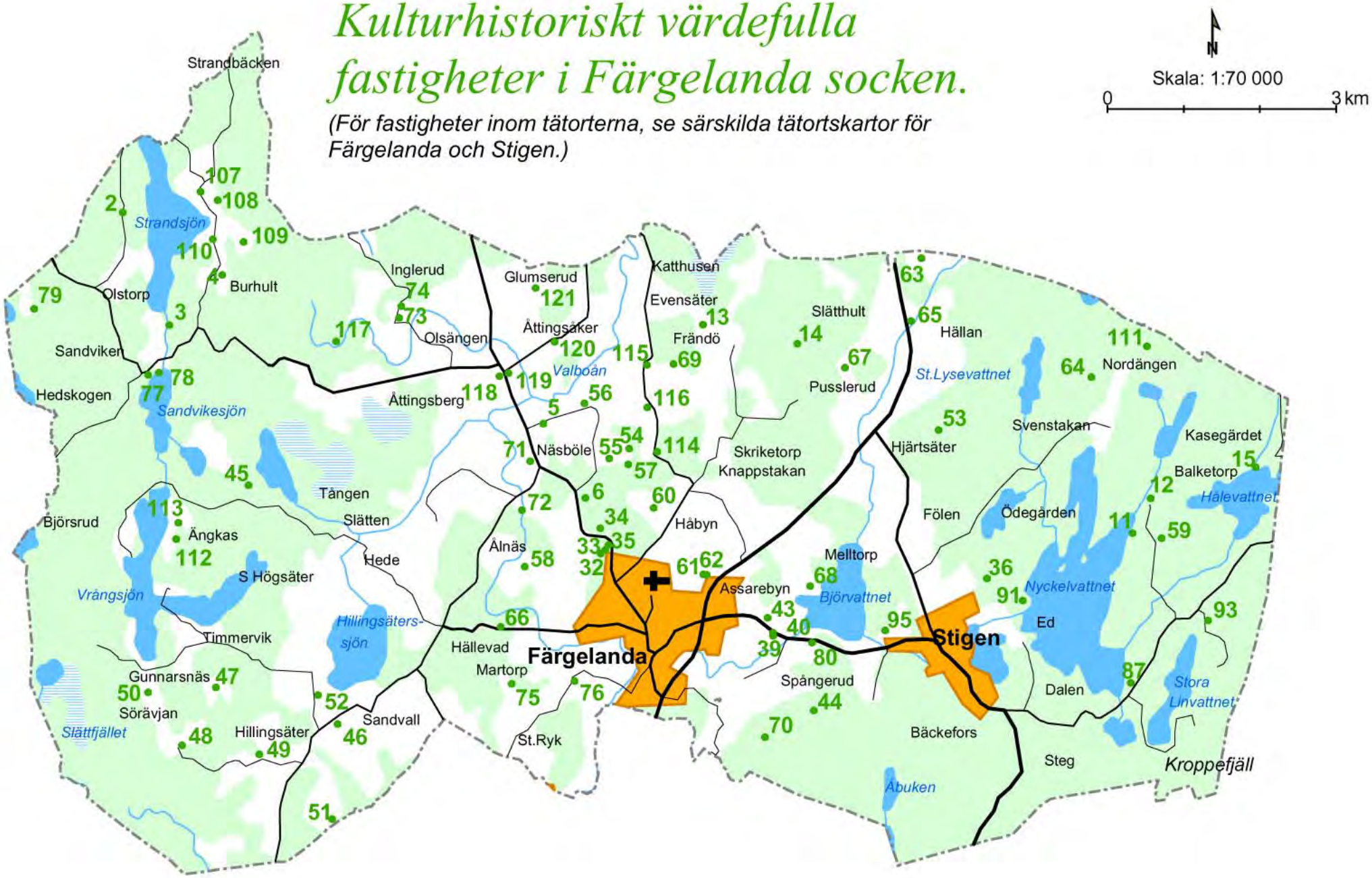

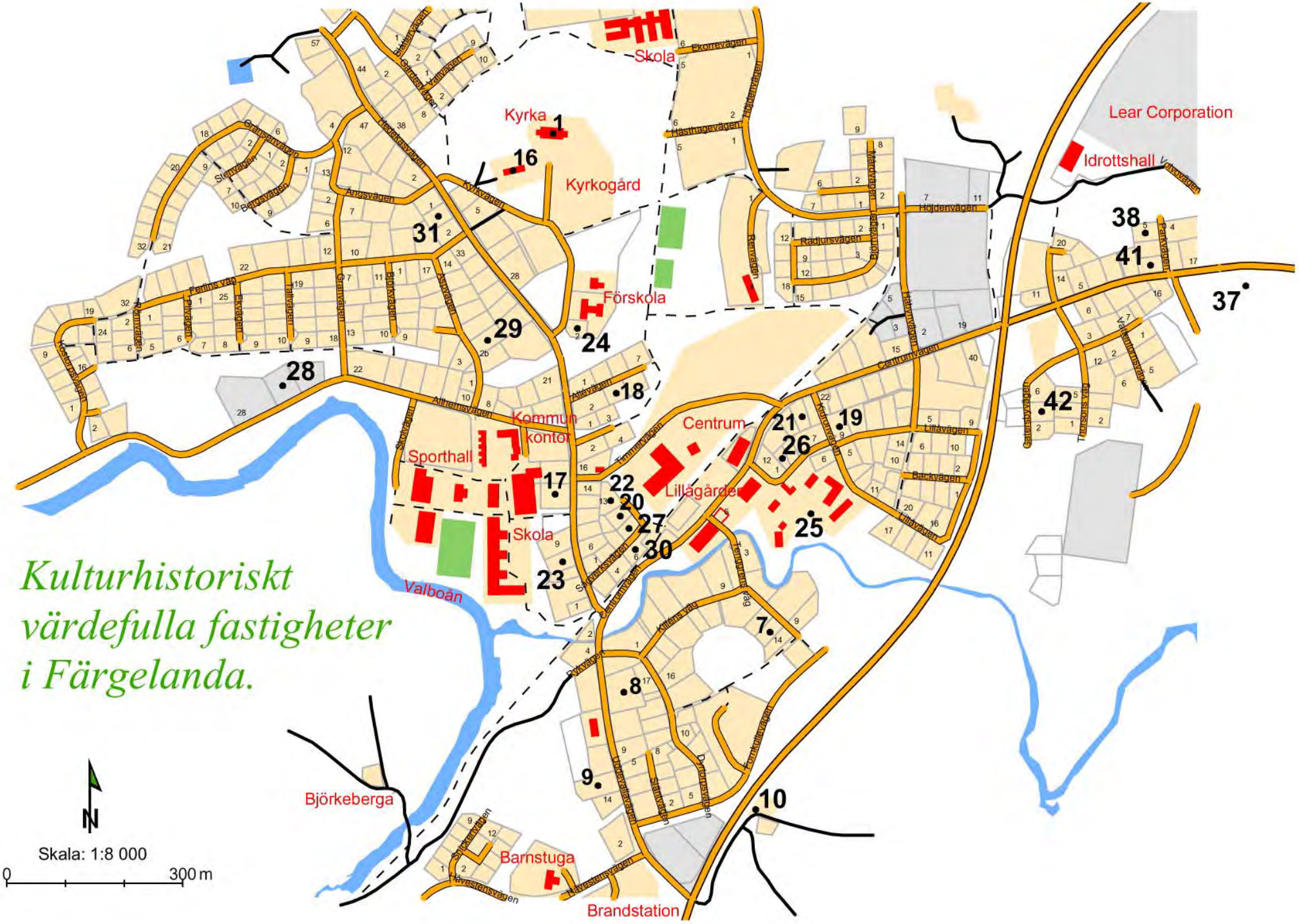
Kulturhistoriskt
värdefulla fastigheter
i Färgelanda.
Skola
Kyrka
1
16
Kyrkogård
Lear Corporation
Idrottshall
31
38
41
37
Förskola
24
29
28
18
Kommun
kontor
Centrum
21
19
26
42
Sporthall
17
22
20
27
30
Lillagården
25
Skola
23
Valboån
7
8
9
10
Björkeberga
Barnstuga
Brandstation
N
Skala: 1:8 000
0
300 m

Kulturhistoriskt värdefulla fastigheter i Stigen.

KULTURHISTORISKT VÄRDEFULLA FASTIGHETER
Högsäters socken

Nr	Fastighetsbeteckning, namn, adress	Kategori	RI	Kultur-miljö	Utv 1975
1	Högsäters Prästgård 1:2, 2:1	Högsäters kyrka	X	11	X
2	Björstad 1:7, Nolgården	F d jordbruk, dalslandsstuga			
3	Brasäter 1:20, Brasäter	Jordbruk	X		
4	Brasäter 2:6, Jythus	Jordbruk	X		
5	Bråsäter 1:1, Bråsäter	Jordbruk	X		
6	Edstena 1:15, 1:22, Stommen	F d småbruk, nu fritidsbost	X	5	X
7	Edstena 4:22, 4:23	Jordbruk	X	5	
8	Edstena 4:25, 4:47	Äldre bosthus på jordbruksfast	X	5	
9	Edstena 4:38	F d skola, nu bostadsfast	X	5	
10	Ekarebol 1:9, Högeström	Jaktstuga			
11	Grönlanda 1:26	F d jordbruk			
12	Gudhem 2:25, Övre Gudhem	Jordbruksfast	X		
13	Hedene 1:32, Hedenekullen	F d jordbruk			X
14	Hedene 1:45	Sommarstuga			
15	Härsängen 1:11, Naverud	Jordbruk			
16	Härsängen 1:26	Bostadsfast	X		
17	Högsäters Prästgård 1:1, Bergen	F d jordbruk, nu fritidsfast			
18	Högsäters Prästgård 1:109, Hedeneväg	Bostadsfast	X		
19	Högsäters Prästgård 1:117, Mimmis v 3	Bostadsfast	X		
20	Högsäters Prästgård 1:132, Högs prästg	Prästgård	X	11	X
21	Högsäters Prästgård 1:19, Öxnäsv 12	Bostadsfast/verkstad	X		
22	Högsäters Prästgård 1:36	Bostadsfastighet	X		
23	Högsäters Prästgård 1:96	F d jordbruk, nu bostadsfast	X		
24	Högsäters Prästgård 1:97, Öxnäsv 3	Magasin till f d järnvägsstation	X		
25	Högsäters-Önne 1:17, Hagen	F d jordbruk			
26	Högsäters-Önne 1:21	Jordbruksfast			
27	Illesäter 1:54	Parstuga på fd jordbruksfast	X		X
28	Illesäter 1:66	Transformatorstation			
29	Illesäter 1:67	Kvarn	X		
30	Jolsäter 1:28, Öxnäs 1:7	Jordbruksfast, f d manbyggn Öxnäs bruk	X		X
31	Jolsäter 1:37, Ögården	F d jordbruk			
32	Jolsäter 1:5, Grimserud	F d jordbruk, dalslandsstuga			
33	Jolsäter 1:9	Sommarstuga			
34	Jolsäter 1:9	Jordbruk	X		
35	Kråkserud 1:13, Sandhålan	F d torp nu fritidsfast			
36	Kvarntorp 1:36	F d jordbruk, dalslandsstuga	X		X
37	Landa 1:15, Landa stom	F d soldattorp	X		X
38	Milleryr 1:22, Lillängen	F d småbruk, nu fritidsfast			
39	Milleryr 1:26	F d jordbruk			X
40	Nolby 1:10	Jordbruksfast			
41	Rösäter 1:12, Värekullen	F d soldattorp, nu fritidsfast			
42	Rösäter 1:28, Rösäters hembygdsgård	Hembygdsgård	X	11	X
43	Rösäter 1:29	Bostadsfastighet	X		X
44	Rösäter 1:30	Bostadsfastighet	X		
45	Skallsjö 1:18	F d småbruk, nu fritidsfast	X		
46	Skallsjö 1:30	Jordbruksfast	X		
47	Skallsjö 3:38, Bråtekas	F d jordbruk	X		
48	Skallsjö 3:39	Jordbruksfast	X		
49	Skallsjö 3:40	Jordbruksfast	X		

Nr	Fastighetsbeteckning, namn, adress	Kategori	RI	Kultur-miljö	Utv 1975
50	Solberg 1:200, Skansen	F d småbruk, nu fritidsfast	X		
51	Solberg 1:26, Rännelandav 13	Bostadsfast	X		X
52	Solberg 1:27, Rännelandav 15	Bostadsfast	X		
53	Solberg 1:42, Lokes v 15	Bostadsfast	X		
54	Solberg 1:44, Ånnerudsv 7	F d kvarn	X		
55	Solberg 1:86, Högakasv 6	F d skolhus nu bostad	X		
56	Stockelanda 1:9	Jordbruk			
57	Säter 1:24, 1:16, Stenkas	F d jordbruk, dalslandsstuga			X
58	Tosterud 1:10	F d jordbruk, nu fritidsfast			
59	Tosterud 1:6	F d jordbruk, nu fritidsfast			
60	Tun 1:5	F d småbruk	X		
61	Tun 2:1	Jordbruk			X
62	Tångelanda 1:17, Tångelanda f d tingsh	F d tingshus	X		X
63	Tångelanda 2:18	Bostadsfast	X		
64	Tångelanda 4:1	Bostadsfast	X		X
65	Ulvstack 1:5	F d jordbruk			
66	Åkesäter 1:14, Edstenafors	Kraftstation, f d kvarn	X	5	
67	Åkesäter 1:17, 1:5, Åkesäter	F d jordbruk, dalslandsstuga	X	5	X

Kulturhistoriskt värdefulla fastigheter i Högsäters socken.

(För fastigheter inom tätorten, se särskild tätortskarta för Högsäter.)

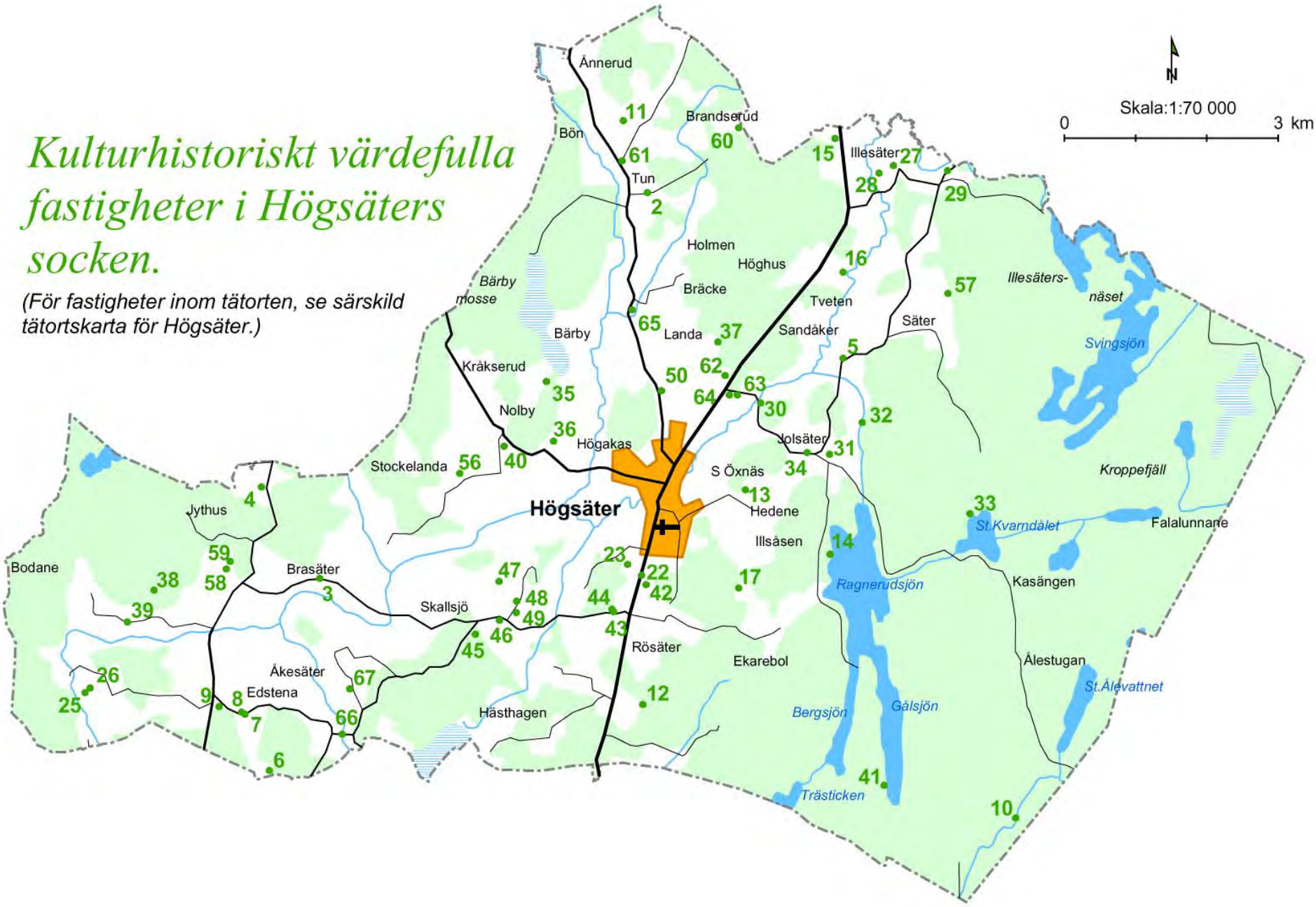

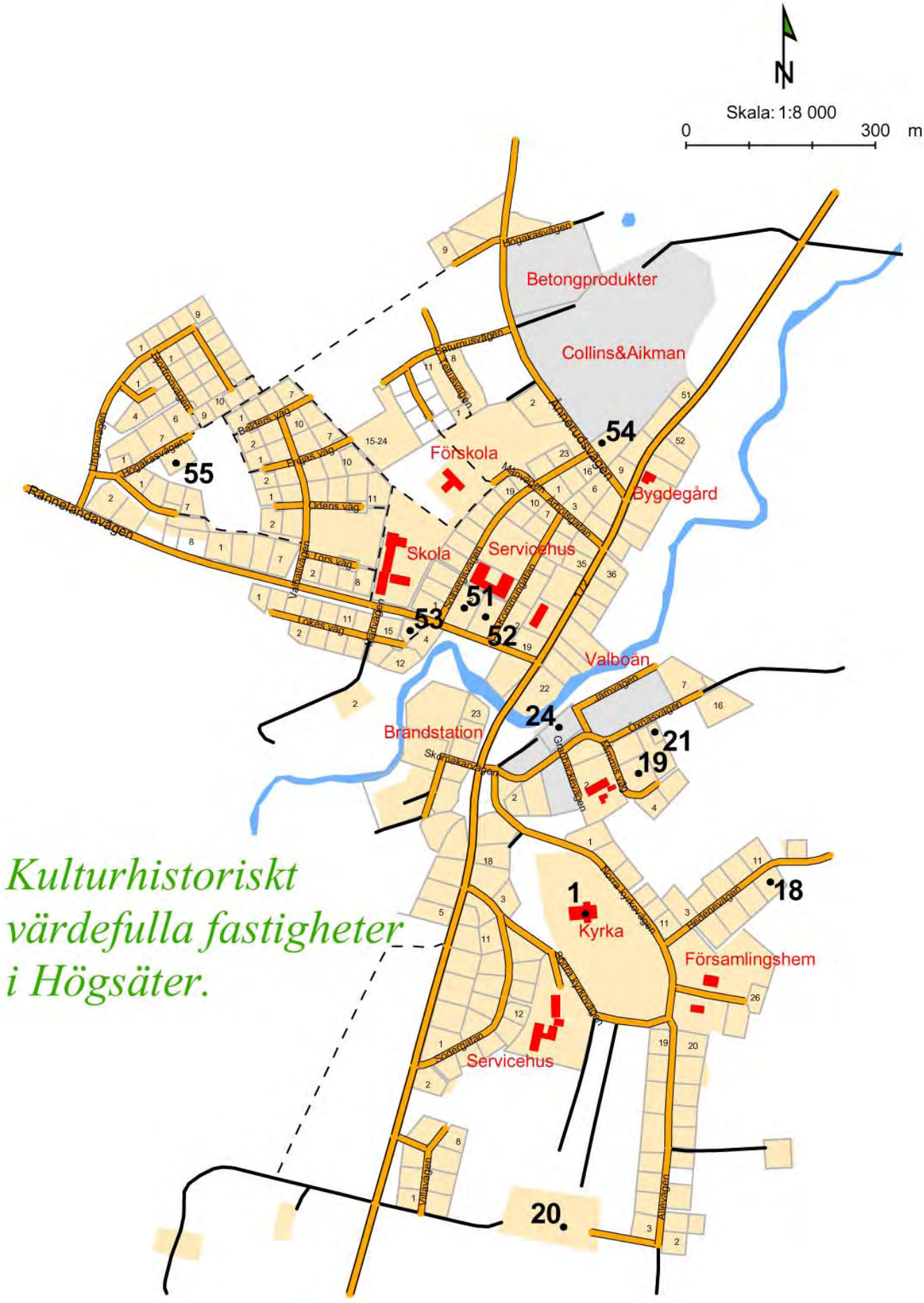

Kulturhistoriskt värdefulla fastigheter i Högsäter.

KULTURHISTORISKT VÄRDEFULLA FASTIGHETER
Järbo socken

Nr	Fastighetsbeteckning, namn, adress	Kategori	RI	Kultur-miljö	Utv 1975
1	Järbo kyrka 1:1	Järbo kyrka	X	12	X
2	Arnebyn 1:56, Ängen	F d jordbruk			
3	Arnebyn 1:59, Vallarne	Jordbruksfast			
4	Brandserud 1:8, Nyäng	F d småbruk, nu fritidsfast			
5	Bäckevarv 1:13	Bostadsfast	X		
6	Grösäter 1:30, 1:32	F d jordbruk	X		X
7	Hult 1:16	Jordbruk, äldre ladugårdsbyggnad	X		
8	Hult 1:22, Bäcken	F d torp, nu fritidsfast			
9	Järbo Stom 1:20, 1:21, Stommen	F d jordbruk	X	12	
10	Järbo-Önne 1:15, Nyåker	Jordbruksfast			
11	Järbo-Önne 1:18, Önne	Jordbruk, f d kaptensboställe	X		X
12	Krabbetorp 1:6	Jordbruksfast	X		
13	Ljusebråten 1:22	Jordbruksfast	X		X
14	Ljusebråten 1:32	Jordbruk	X		
15	Ljusebråten 1:40, Ängen	Jordbruksfast			
16	Mungärderud 2:10, 2:7	F d jordbruk	X		
17	Mungärderud 2:5, 2:6	Kraftanläggning			
18	Ormesäters ström 1:1	Kraftanläggning			
19	Runnsäter 1:34	Bostadsfast, dalslandsstuga	X	12	X
20	Råberg 1:3, Haget	Jordbruksfast	X		
21	Råberg 1:6, Tomtekullen	Jordbruksfast, dalslandsstuga			X
22	Skarven 1:17, Djupevad	F d kvarn mm			X
23	Skällsäter 1:18, 1:76	Bostadsfast+ affär, affärsmuseum	X		
24	Skällsäter 1:36, Solbacken	Fd egnahem ?, nu fritidsbost	X		
25	Skällsäter 1:5, Dammen	Jordbruk	X		
26	Skällsäter 1:55	Bostadsfast + f d affär	X		
27	Skällsäter 1:64	Bostadsfast	X		
28	Skällsäter 1:66	Bostadsfast + kvarn	X		
29	Skällsäter 1:72, 1:3	F d jordbruk	X		X
30	Skällsäter 4:27, Nordgården	Jordbruksfast	X		
31	Skällsäter 4:36, Berg 1:26	F d jordbruk, nu bostadsfast	X		X
32	Slättängen 2:1, Ängen	Fd småbruk ?, nu fritidsbost			
33	Stora Torp 2:25, Skogen	F d torp, nu fritidsfast	X		
34	Tvetane 1:29	Jordbruk	X		
35	Vinnsäter 1:33, Vinnsäter	F d jordbruk, nu hembygdsgård	X	12	X

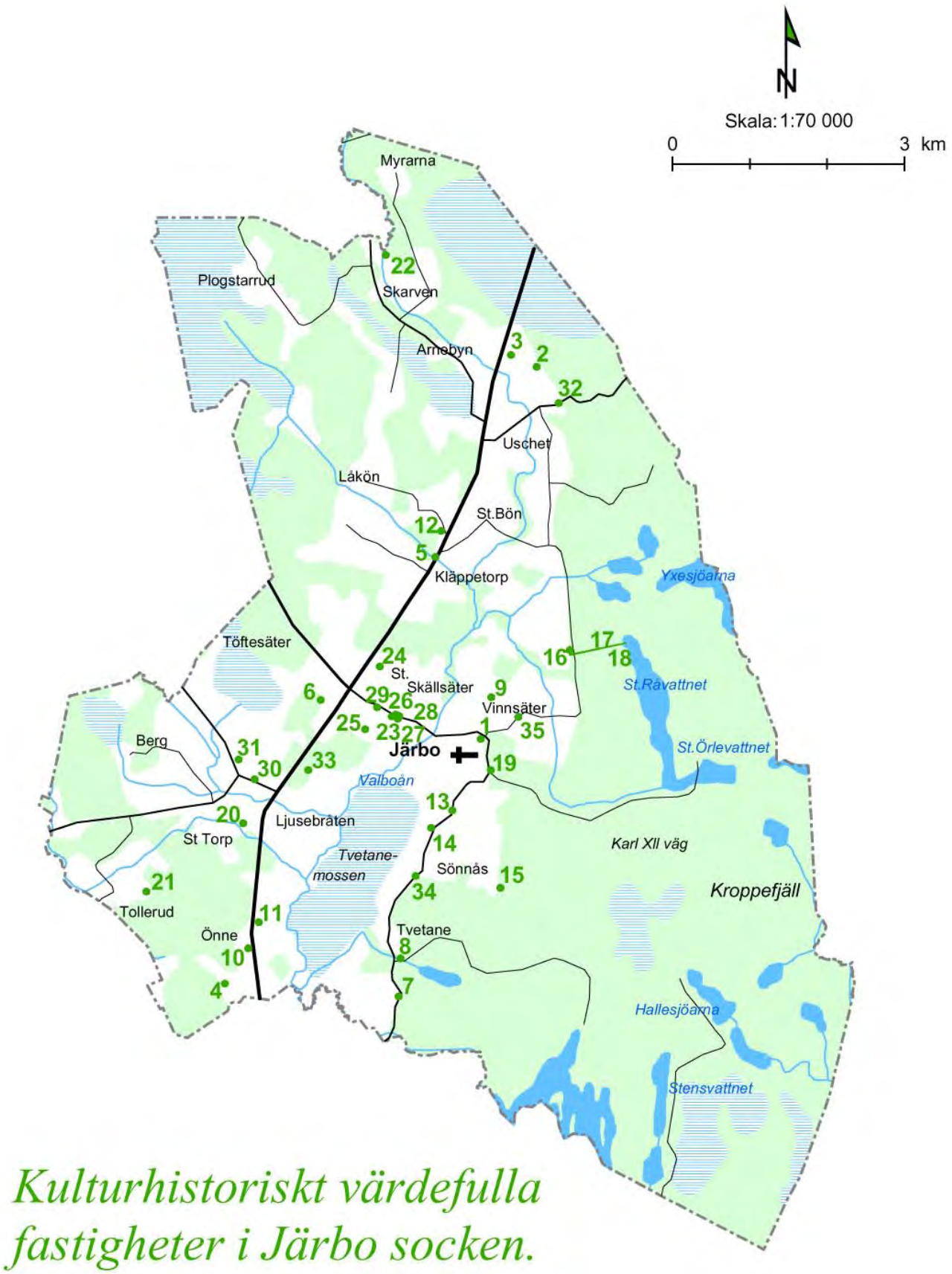

Kulturhistoriskt värdefulla fastigheter i Järbo socken.

KULTURHISTORISKT VÄRDEFULLA FASTIGHETER
Lerdals socken

Nr	Fastighetsbeteckning, namn, adress	Kategori	RI	Kultur-miljö	Utv 1975
1	Lerdals Stom 1:2	Lerdals kyrka		15	X
2	Amliden 1:14	F d jordbruk, nu fritidsbost		15	
3	Amliden 1:15	F d jordbruk, nu fritidsbost		15	X
4	Amliden 1:22	F d jordbruk, nu fritidsbost		15	
5	Elverud 1:19, Eloverud	F d jordbruk			
6	Elverud 1:5, Nybygget	Jordbruk			
7	Flatebyn 1:13, Mossen	F d jordbruk			
8	Flatebyn 1:15	F d skolhus			
9	Flatetebyn 1:16, Domeryd	Jordbruksfast			
10	Höghult 1:35, 1:43, Hålet	F d jordbruk, nu fritidsfast		15	
11	Käxbo 1:2, "Mor Lenas stuga", Kvarnemon	Backstuga, ryggåsstuga			X
12	Käxbo 1:2, Käxbo	F d småbruk, nu fritidsbost			
13	Käxbo 1:4, Björkelund	Bostadshus			
14	Lerdals Stom 1:10	F d kvarn, bostadhus		15	
15	Lerdals Stom 1:12, Nytorp	F d torp, nu fritidsfast			
16	Lerdals Stom 1:2, Lerdals f d kyrkskola	F d skolhus, nu bostad		15	
17	Lerdals Stom 1:4, Lerdals Stom	Jordbruk med f d torp		15	X
18	Lerdals-Bråten 1:14	Jordbruk		15	
19	Lerkvilla 1:18	Jordbruksfast		15	X
20	Lerkvilla 1:30, Huset	F d jordbruk, nu fritidsbost			X
21	Lommelanda 1:12	Jordbruk		15	
22	Torgersbyn 1:2	Fd jordbruk			X
23	Torgersbyn 1:6	F d jordbruk nu bostadsfast			
24	Åsen 2:2, Soldatbacken	F d jordbruk, dalslandsstuga		15	X
25	Åsen 2:8, Nolåsen	F d jordbruk		15	X
26	Östra Fjälla 1:25, Lindhög	F d jordbruk, nu bostadsfast			

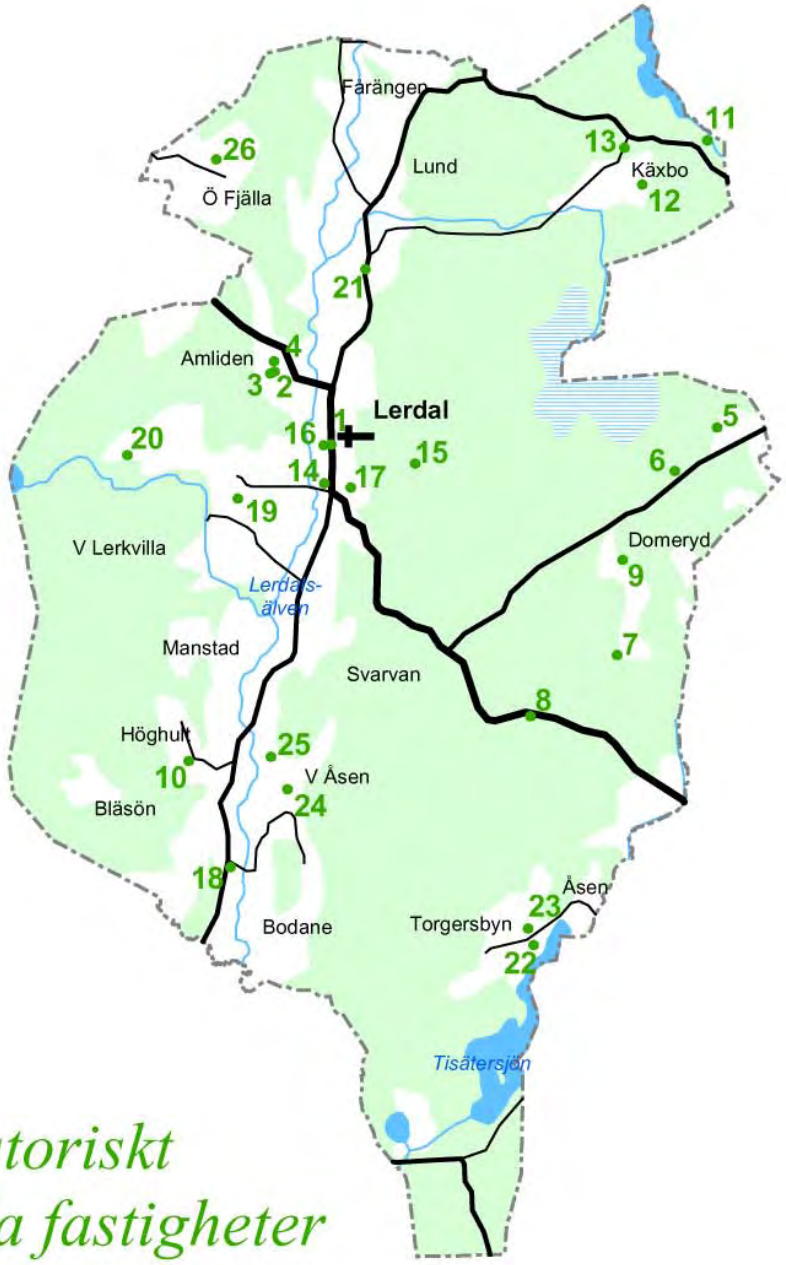

Kulturhistoriskt värdefulla fastigheter i Lerdals socken.

KULTURHISTORISKT VÄRDEFULLA FASTIGHETER
Råggärds socken

Nr	Fastighetsbeteckning, namn, adress	Kategori	RI	Kultur-miljö	Utv 1975
1	Råggärds Stom 4:1	Råggärds kyrka	X	13	X
2	Bockerud 1:12	F d jordbruk, nu fritidsbost			X
3	Fagerhult 1:25, Sörgården	Jordbruk			X
4	Gässbo 1:2	Jordbruk		14	X
5	Gässbo 1:6, Botten	F d jordbruk		14	
6	Hallebo 1:9	Jordbruksfast			X
7	Långelanda 1:10, Arud	Jordbruksfast			
8	Madbråten 1:11	Jordbruksfast			
9	Madbråten 1:12	F d jordbruk			
10	Madbråten 1:16, Rönningen	Jordbruksfast			
11	Råggärds Stom 1:13, Råggärds skola	F d skola	X	13	X
12	Råggärds Stom 1:19, Lund	F d jordbruk			
13	Råggärds Stom 1:31	Bostadsfast			
14	Råggärds Stom 1:34	Bostadsfast, f d lärarbostader	X	13	
15	Råggärds-Bodane 1:2	F d jordbruk			
16	Starlanda 1:11	Jordbruk			
17	Starlanda 1:12	F d bad/bastustuga i Röda Korsets regi			
18	Starlanda 1:13	Fd bygdegård			
19	Starlanda 1:16	Bostadsfast, f d sparbank/bostfast			
20	Starlanda 1:17	Bostadsfast			
21	Starlanda 1:19, Skogsbol	F d jordbruk			
22	Starlanda 1:7	Ekonomibyggnader på jordbruksfast			
23	Starlanda 1:7, Kråkhult	F d jordbruk nu fritidsbost			
24	Steneryr 1:18, 1:2, Stommen	Jordbruksfast, f d soldattorp			
25	Steneryr 1:20	F d jordbruk			
26	Steneryr 2:7, Stelebacke	Jordbruksfast			X
27	Stenserud 1:7	F d jordbruk, parstuga			
28	Sörsäter 1:3	F d komministerboställe	X	13	X
29	Åkerud 1:24, Kullen	F d jordbruk			
30	Åkerud 1:26, Nordsäter	Jordbruksfast			

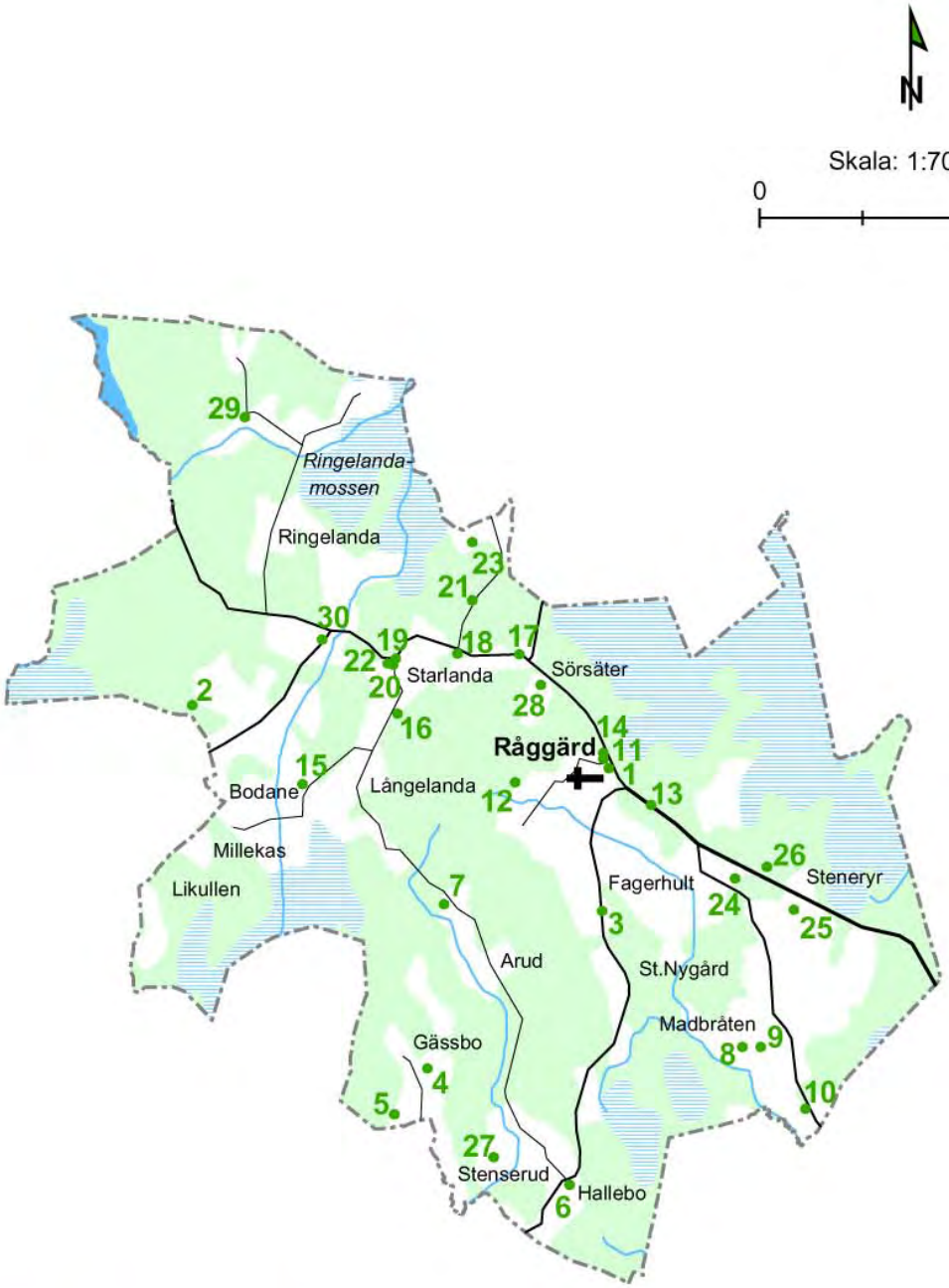

Kulturhistoriskt värdefulla fastigheter i Råggärds socken.

KULTURHISTORISKT VÄRDEFULLA FASTIGHETER
Rännelanda socken

Nr	Fastighetsbeteckning, namn, adress	Kategori	RI	Kultur-miljö	Utv 1975
1	Rännelanda kyrka 1:1	Rännelanda kyrka			X
2	Backen 6:1, Kulan	Jordbruksfast			
3	Backen 6:2	Bostadshus, f d jordbruk			
4	Bäckenäs 3:15, Asmunderud	Jordbruksfast			
5	Gillesbyn 1:7, Gillesbyn	Jordbruksfast			X
6	Håltane 1:14	Lillstuga på jordbruksfast			
7	Håltane 3:1, Skoppen	Jordbruk			
8	Håltane 3:2, Störemyr	F d jordbruk, nu fritidsbost			
9	Håltane 3:3	Sommarstuga			
10	Häreholm 1:5, Alsbo	F d affär/bostadshus, nu bostadsfast			
11	Häreholm 1:9, Paradiset	Jordbruk			
12	Härslätt 1:12, Mon	Jordbruksfast, dalslandsstuga			X
13	Härslätt 1:16	Jordbruksfast			
14	Härslätt 1:6, Ön	F d jordbruk, dalslandsstuga			X
15	Ilen 1:2	Jordbruksfast, dalslansdstuga			
16	Nycklebyn 1:13, F d kyrkskolan	F d skola, nu församlingshem			
17	Nycklebyn 1:18, 1:20	Dalslandsstuga på jordbruksfast			X
18	Rud 1:16, 1:18, Sandbacken	F d soldattorp, nu fritidsbost			
19	Rud 1:19, 1:17, Rud	F d jordbruk, dalslandsstuga			X
20	Runserud 1:4, Ängen	F d jordbruk			
21	Ryrane 1:5, Rabben	Jordbruk			
22	Rännelanda 1:5, Pylsan	F d torp, nu fritidsbost			
23	Rännelanda-Östby 1:7, Mandalen	Jordbruksfast			
24	Steg 1:11	F d småskola, nu bostadsfast			X
25	Steg 1:2	Jordbruk			X
26	Stentorp 1:17, Rännelanda skola	Skola			
27	Stentorp 1:26	Bostadsfast, f d lärabostäder			
28	Vattneböle 1:10, Ängarna	F d jordbruk			
29	Vattneböle 1:16	F d jordbruk			

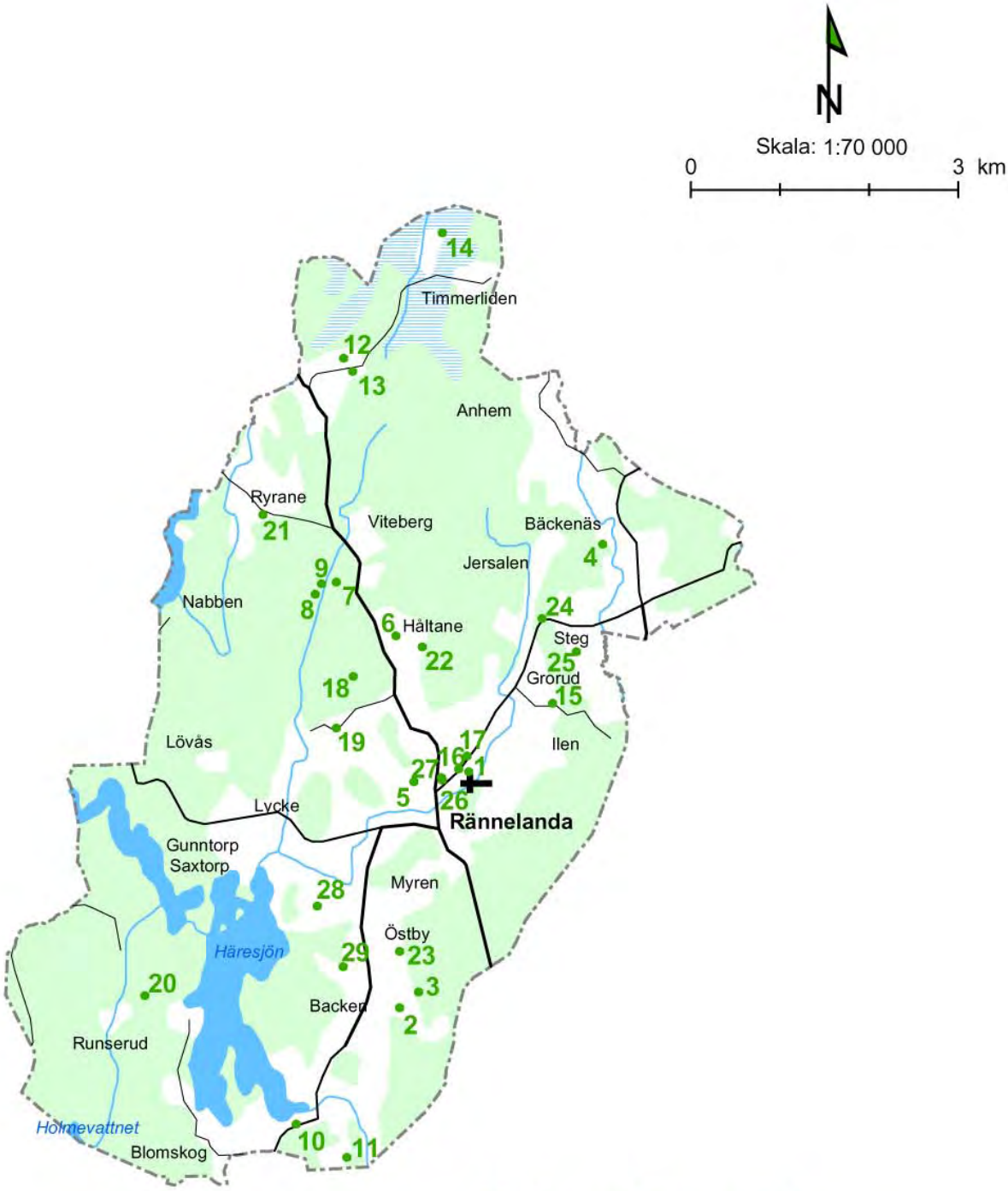

Kulturhistoriskt värdefulla fastigheter i Rännelanda socken.

KULTURHISTORISKT VÄRDEFULLA FASTIGHETER
Torps socken

Nr	Fastighetsbeteckning, namn, adress	Kategori	RI	Kultur-miljö	Utv 1975
1	Torps Prästgård 1:17, 2:1	Torps kyrka	X	6	X
2	Boda 1:22	F d torp, nu fritidsbost			
3	Boda 1:32	F d torp, nu fritidsbost			
4	Ellenö 1:1	Kraftstation	X	6	X
5	Ellenö 1:1, Ellenö gård	Herrgård, jordbruk	X	6	
6	Ellenö 1:6, Klinten	Bostadsfast	X	6	
7	Ellenö 4:6, Ellenö f d jvgstation	F d stationsbyggnad	X	6	
8	Ellenö 5:1, Edebo	F d affärs- och bostadshus	X		
9	Huseby 1:19, 1:3	F d jordbruk			
10	Huseby 1:3, Parken, "Teklas stuga"	Ryggåsstuga, f d torp, nu hembygdsstuga			X
11	Huseby 1:5, Hasslekas	Jordbruk			
12	Håmule 3:3, Hultet	F d torp, nu fritidsfast			
13	Nättjebacka 1:31	Bostadsfast			
14	Nättjebacka 1:32	Bostadsfast			
15	Nättjebacka 1:33	F d smedboställe och affär, nu fritidsbost			
16	Nättjebacka 1:34	Bostadsfast			
17	Nättjebacka 1:38	F d såg			
18	Nättjebacka 1:40, Nättjebacka kvarn	F d kvarnanläggning, nu fritidsbos			
19	Nättjebacka 1:8, Myrarna	Jordbruksfast			
20	Ottersbyn 1:2, Ottersbyn	Jordbruk			X
21	Rönningen 1:1, Rönningen	Jordbruksfast			
22	Stora Höghult 1:35, Hasselbacken	F d torp			X
23	Stora Höghult 1:43	Jordbruksfast			
24	Stora Höghult 1:43, Kulten	Jordbruksfast			
25	Stora Höghult 1:9, Stora Höghult	Jordbruk			
26	Stuveryr 1:32	F d torp, nu fritidsbost			
27	Surnås 1:1, Slackås	F d torp, nu fritidsbost			
28	Tolbo 1:2	Jordbruksfast			
29	Torps Prästgård 1:7, Torps prästgård	Tiondebod	X	6	X
30	Torps-Berg 1:3	Jordbruk	X		
31	Torps-Berg 1:6	Bostadsfastighet	X		
32	Torps-Högen 1:8	F d backstuga, nu fritidsbost			
33	Torsbyn 1:8	F d lanthandel			

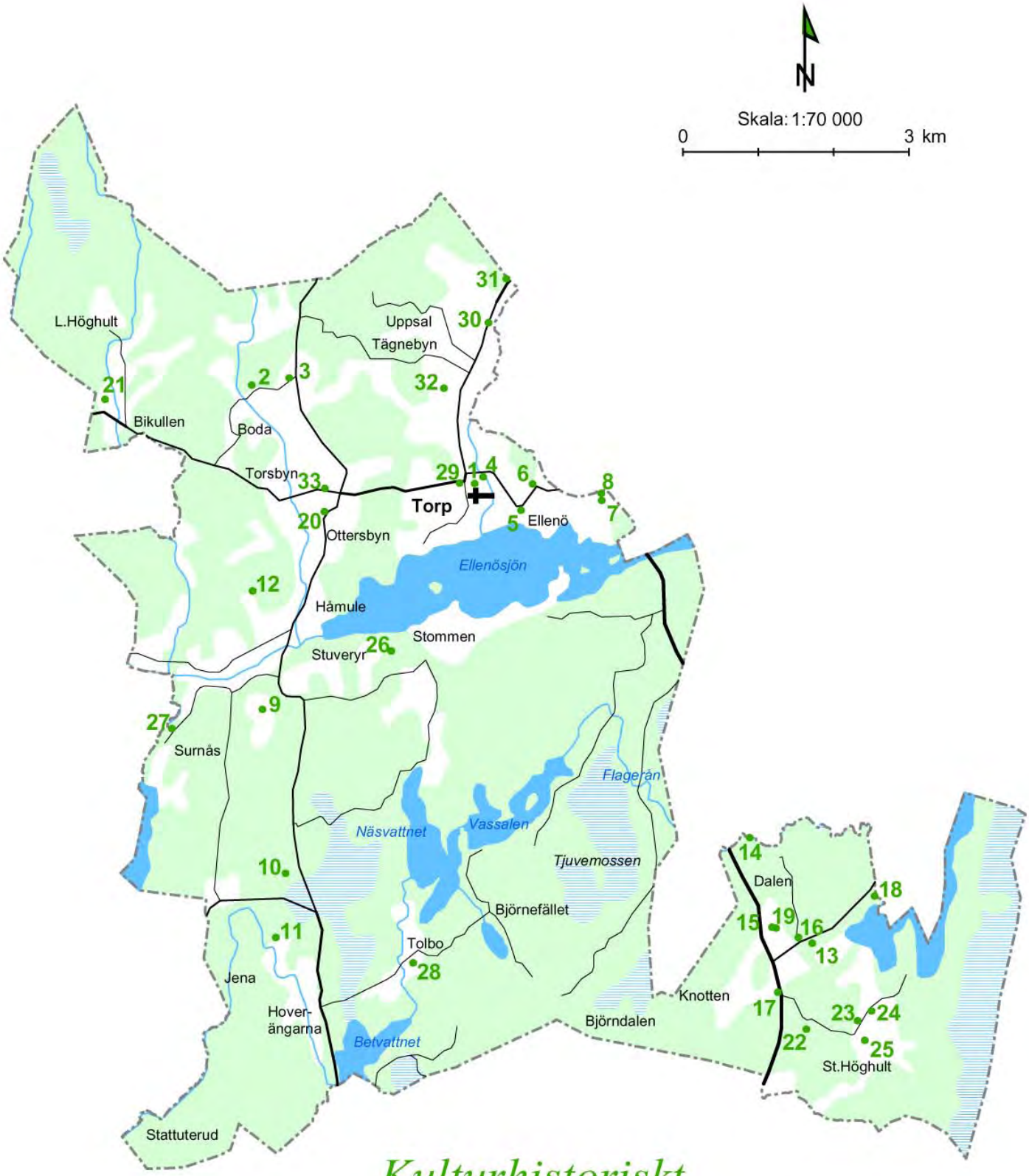

Kulturhistoriskt värdefulla fastigheter i Torps socken.

KULTURHISTORISKT VÄRDEFULLA FASTIGHETER
Ödeborgs socken

Nr	Fastighetsbeteckning, namn, adress	Kategori	RI	Kultur-miljö	Utv 1975
1	Ödeborgs Stom 2:1, Brötegården 1:3	Ödeborgs kyrka	X	7	X
2	Brattefors 1:10, Ödeborgs fornsal	Hembygdsmuseum	X	8	X
3	Brattefors 1:15, Ödeborgs f d jvgstation	F d stationsbyggnad	X	8	
4	Brattefors 1:7 m fl, Ödeborgs bruk	Industri	X	8	X
5	Brötegården 1:2	F d skola+lärarbost, nu församlhem+bost	X	7	X
6	Brötegården 1:35, Bruksvägen 13	Bostadsfast	X		
7	Brötegården 1:4, Brötegården	Jordbruk	X	7	
8	Brötegården 1:6	Bostadsfast	X		
9	Brötegården 1:63, Husmansv 21	Bostadsfast	X		
10	Brötegården 1:9, Sandvallen	F d egnahem/mindre jordbruk	X	7	X
11	Dagsholm 1:11	Bostadsfast	X		
12	Dagsholm 1:9	Bostadsfast inkl f d affär	X		
13	Håvesten 1:16, Kroken	F d backstuga			
14	Håvesten 1:2, Backa	F d jordbruk			
15	Håvesten 2:16	Bostadsfast	X	7	
16	Håvesten 2:19	F d mangårdsbyggnad till jordbruk	X	7	
17	Håvesten 2:24	F d Jordbruk	X	7	
18	Håvesten 2:24, Södra Håvesten	F d jordbruk	X	7	
19	Håvesten 2:5, Ängarna	Jordbruksfast	X	7	X
20	Kasen 1:9	Bostadsfast			
21	Kasslerrådane 1:34, Skomakarehagen	F d torp			X
22	Kasslerådane 1:10	Bostadsfast			
23	Kasslerådane 1:22	Affärs- och bostadsfast			
24	Kasslerådane 1:25	Bostadsfast			
25	Kasslerådane 1:32, Aspelund	F d backstuga			
26	Kasslerådane 1:39, Hyttan	F d torp			
27	Lundebyn 1:10	F d egnahem, nu fritidsbost			
28	Lundebyn 1:5	F d jordbruk	X	7	
29	Lundebyn 1:6	F d egnahem, nu fritidsbost	X	7	
30	Mellområdane 1:13	Bostadsfast			
31	Mellområdane 1:29	Sportstuga			
32	Mellområdane 1:37	Bostadsfast			
33	Mellområdane 1:5, Rådanefors herrgård	Fd bruksherrg, pensionat, nu bostadsfast			X
34	Norra Rådane 1:10	F d jordbruk			
35	Rubbestad 1:2, 1:7, Rubbestad	Ek byggnader, f d arbetarbostäder	X		X
36	Rubbestad 1:6, Rubbestad	F d prästgård, komministerboställe	X		X
37	Sannerhult 1:2, Sannerhult	Jordbruksfast			
38	Sannerhult 1:29, Kalvängen	F d torp, nu fritidsfast			
39	Sannerhult 1:9, Sannerhult	Jordbruksfast			X
40	Torsberg 1:11, Villavägen 4	Bostadsfast	X		X
41	Torsberg 1:38, Viktor Anderssons v 2	Bostadsfast, f d disponentvilla	X	8	
42	Vrine 3:16, Valbov 6	Bostadsfast	X		
43	Vrine 3:19, Valbov 5	Bostadsfast	X		
44	Vrine 3:20, Valbov 1	Bostadsfast	X		
45	Ödeborg 1:18, Ekebacksv 8	Bostadsfast	X		
46	Ödeborg 1:30	F d torp	X		
47	Ödeborg 1:30	Bostadshus	X	7	
48	Ödeborg 1:30, Stora Ödeborg	Jordbruk	X	7	X
49	Ödeborg 1:30, Udden	F d torp, nu fritidsbost	X		

Nr	Fastighetsbeteckning, namn, adress	Kategori	RI	Kultur-miljö	Utv 1975
50	Ödeborgs-Berg 1:9	Bostadsfast			
51	Ödeborgs-Bråten 1:16	Bostadsfast			
52	Ödeborgs-Bråten 1:2, 1:22, Kulten	F d torp, bostadsfast, nu fritidsfast			
53	Ödeborgs-Bråten 1:2, Bråten	Jordbruk			
54	Ödeborgs-Bråten 1:36	F d torp			

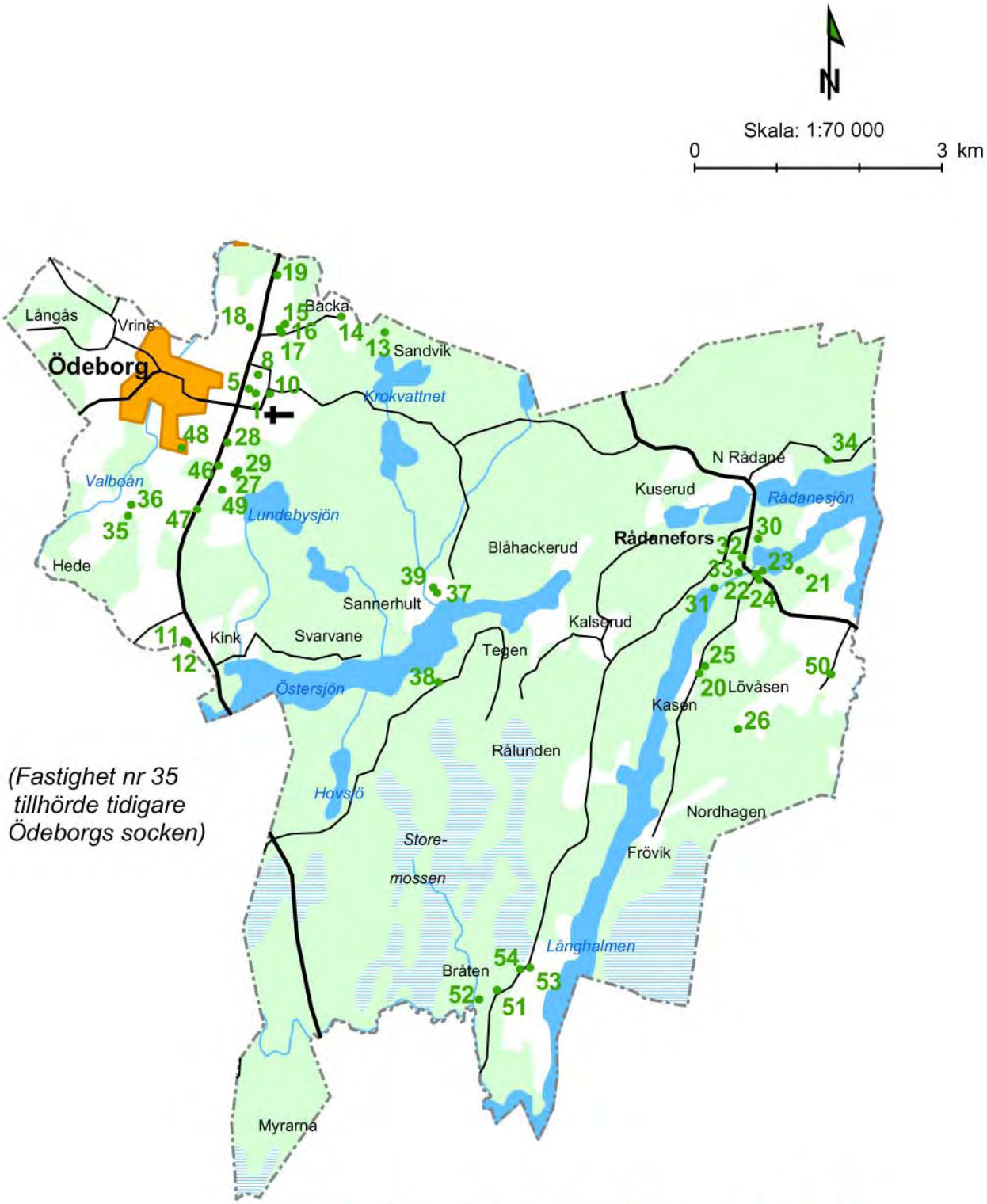

Kulturhistoriskt värdefulla fastigheter i Ödeborgs socken.

(För fastigheter inom tätorten, se särskild tätortskart för Ödeborg.)

Kulturhistoriskt värdefulla fastigheter i Ödeborg.

BROAR

Broar som tillmäts ett kulturhistoriskt värde

Uppgifterna är hämtade från rapporten *Broar i Dalsland, en kulturhistorisk inventering 1977-78,* Älvsborgs länsmuseiförening 1978. Översyn av broinventeringen motsvarande översynen av fastigheterna i byggnadsinventeringen 1975 har inte ingått i arbetet med detta kulturmiljöprogram.

Tabellen över broarna är indelad i följande kolumner:

Nr
Numrering enligt *Broar i Dalsland, en kulturhistorisk inventering 1977-78,* Älvsborgs länsmuseiförening 1978.

Grupp
Klassificering enligt *Broar i Dalsland, en kulturhistorisk inventering 1977-78,* Älvsborgs länsmuseiförening 1978

Socken

Belägenhet

Kulturmiljö
Anger om bron ingår i någon av de kulturmiljöer som återfinns i del 2. Miljöerna är numrerade 1-15.

RI
Anger om bron är belägen inom något av kommunens områden av riksintresse för kulturmiljövården. Beskrivningar till dessa återfinns som bilaga till detta kulturmiljöprogram.

KULTURHISTORISKT VÄRDEFULLA BROAR
enligt ”Broar i Dalsland. En kulturhistorisk inventering 1977-78”

Nr	Grupp	Socken	Belägenhet	Kultur-miljö	RI
147-78	1B	Färgelanda	Valboån, söder om Färgelanda samhälle		X
23-77	1B	Färgelanda	Lillån söder om Värnäs		
P 1079-1	1B	Färgelanda	Valboån väster om Färgelanda		X
29C-16	1B	Högsäter	Valboån vid Tångelanda		X
P 1086-1	1A	Högsäter	Valboån vid Edstenafors	5	X
P 1122-2	1B	Högsäter	Valboån nordöst om Härsängen		X
33-77	1B	Järbo	Svartebäcken vid Bäckevarv		X
18-77	1B	Torp	Ellenösundet vid Ellenö	6	X
20-77	1B	Torp	Bäck väster om Torsbyn		
P 1069-1	1A	Torp	Valboån sydväst om Håmule		
P 1069-2	1B	Torp	Större bäck sydväst om Håmule		
P-1065-31-1	1B	Torp	Flagerån nordost om Nättjebacken		
P 1077-1	1B	Ödeborg	Valboån i Ödeborg	8	X
P 173-32-4	1B	Ödeborg	Långhalmens utlopp vid Rådanefors		
P 173-32-5	1B	Ödeborg	Långhalmens utlopp vid Rådanefors		

DEL 4

HANDLINGSPROGRAM

HANDLINGSPROGRAM

Sammanfattning

Kommunens kulturmiljöprogram består av ett kunskapsunderlag och ett handlingsprogram för hur man tillvaratar kulturmiljövårdens intressen i kommunen. Kunskapsunderlaget innehåller tre delar, en översiktlig beskrivning av bygdens historia, en presentation av utvärderade kulturmiljöer samt en förteckning av utvärderade enskilda fastigheter och broar. Som komplement till kunskapsunderlaget hör det här föreliggande handlingsprogrammet.

Syftet är att kulturmiljöprogrammet i första hand skall användas i kommunens samhällsplanering och för handläggning av bl a bygglovärenden, samt ge stöd och riktlinjer för vård och säkerställande av bebyggelsen.

Den övergripande målsättningen med kulturmiljöprogrammet är bl a :

- att bevara de kulturhistoriska värdena och den biologiska mångfalden i odlingslandskapet
- att bruka, bevara och förmedla kulturmiljön

Andra generella mål är

- att integrera kulturmiljöprogrammet i det pedagogiska arbetet i skolorna och på andra håll
- att kulturmiljöprogrammet skall utgöra en grund för det kulturturistiska arbetet med syfte att utveckla besöksnäringen utifrån kommunens natur- och kulturvärden
- att kulturmiljöprogrammet skall utgöra en grund för en populärversion eller en kommunhistorik
- att kulturmiljöprogrammet skall utgöra en grund för den fysiska planeringen
- Öka informationsinsatsen till fastighetsägare och brukare

De utvärderade miljöerna i kulturmiljöprogrammet bör ses som områden där man inför konkreta exploateringsåtgärder, bör göra fördjupade studier av det specifika området. Dessa kan innehålla analyser och rekommendationer som är kopplade till de aktuella förutsättningarna. Det kan t ex vara aktuellt med en arkeologisk utredning eller en analys av odlingslandskapet med hjälp av historiskt kartmaterial. Samtliga utvärderade miljöer ges i detta handlingsprogram en kort sammanfattande beskrivning. De beskrivs mer ingående i kunskapsunderlaget. För några av miljöerna föreslås i detta handlingsprogram särskilda åtgärder

Ansvaret för kulturmiljövården delas idag av alla, stat, kommun, länsmuseum/ regionmuseum, intresseorganisationer och enskilda. En samverkan mellan dessa aktörer är väsentlig för att kunna säkerställa kulturhistoriska intressen. Den inledande bestämmelsen i Kulturminneslagen (KML) slår dessutom fast att ”Det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda vår kulturmiljö” samt ”Ansvaret för detta delas av alla”.

Inledning

Färgelanda kommun är en blandad jordbruks - och skogsbygd. Marken är kuperad och domineras av berg med lersediment i sänkor och dalgångar. Området ligger huvudsakligen under högsta kustlinjen och tillhör den s k Dalformationen. Berggrunden har givit upphov till dalgångar med sjöar i såväl nord-sydlig som öst-västlig riktning. Jordarterna varierar och är en viktig faktor för jordbrukets lokalisering och utveckling.

Jordbruksmarken i kommunen är koncentrerad till Valbodalen, vilken sträcker sig som ett dominerande stråk i nord-sydlig riktning. Här finns också den mesta bebyggelsen och huvudvägen, länsväg 172. Valbodalens betydelse framgår också av att tre av kommunens fyra tätorter, inklusive centralorten Färgelanda är belägna här. Två av kommunens tätorter präglas av industrins utveckling, Stigen och Ödeborg.

Kännetecknande för kommunen är bl a det stora antalet fornlämningar, med koncentration till Valbodalen, vars bebyggelse karaktäriseras av relativt stora gårdar placerade i höjdlägen. Även längs Lerdalsälven i västra delen av kommunen finns en karaktäristisk dalgångsbebyggelse, mer koncentrerad än i Valbodalen.

Vad är ett kulturmiljöprogram ?

Kommunens kulturmiljöprogram består av ett kunskapsunderlag och ett handlingsprogram för hur man tillvaratar kulturmiljövårdens intressen i kommunen. Kunskapsunderlaget innehåller tre delar, en översiktlig beskrivning av bygdens historia, en presentation av utvärderade kulturmiljöer samt en förteckning av utvärderade enskilda fastigheter och broar. Som komplement till kunskapsunderlaget hör det här föreliggande handlingsprogrammet.

Urvalet av miljöerna grundar sig på både vad som är representativt för olika skeden i kommunens historia och sådant som illustrerar en kontinuitet. En miljö som innehåller fornlämningar från olika epoker, ett innehållsrikt odlingslandskap samt värdefull gårdsbebyggelse i karaktäristiska lägen bildar sammantaget en mycket värdefull miljö som uttrycker en kontinuitet i utnyttjandet av landskapet. En industrimiljö kan exemplifiera något som är representativt för en del av kommunens 1900-talshistoria.

Syfte

Syftet med kulturmiljöprogrammet är att öka kunskapen om kulturmiljön i Färgelanda kommun och väcka intresse och förståelse för den historiska dimensionen i landskapet. En kulturmiljö med bevarade delar från olika perioder och sammanhang ger oss möjlighet att känna trygghet och förankring i vår hembygd. Ett annat syfte är att det skall användas i kommunens samhällsplanering och ge riktlinjer för handläggning av bygglovärenden och för vård och säkerställande av bebyggelsen.

Färgelanda kommun har en rik historia. Man kan se kulturmiljön runt omkring oss som ett stort historiskt arkiv där gångna tider avsatt en mängd spår. Genom att läsa dessa kan vi få kunskap om vår historia och en inblick i människors villkor under andra tider och förhållanden. Dessa minnen är viktiga att bevara.

Uppläggning

Kulturmiljöprogrammet består av ett kunskapsunderlag samt föreliggande handlingsprogram. Kunskapsunderlaget består av tre delar. I **del 1 – Kommunens historiska utveckling** görs en översiktlig beskrivning och analys av den kulturhistoriska utvecklingen i kommunen. Den tar sin utgångspunkt i kvarlevorna, det som finns bevarat i den fysiska miljön, i arkivmaterial och i litteraturen som rör kulturmiljön. Presentationen bygger på ett antal "spridningskartor" med förklarande text som belyser viktiga historiska skeden.

Del 2 – Redovisning av värdefulla kulturmiljöer innehåller Färgelanda kommuns mest värdefulla kulturmiljöer. De speglar ur olika aspekter kommunens kulturhistoria utifrån den historiska genomgången i del 1.

Del 3 – Kulturhistoriskt värdefulla enskilda fastigheter och broar bygger på två tidigare inventeringar utförda av Regionmuseum Västra Götaland (tidigare Älvsborgs länsmuseum) vilka presenterats i rapporterna *Kulturhistorisk utredning 11, Färgelanda kommun, 1976* (byggnadsinventering) och *Broar i Dalsland, en kulturhistorisk inventering 1977-78.* Som en del av arbetet med kulturmiljöprogrammets kunskapsunderlag har en översyn gjorts av byggnadsinventeringen men ej av broinventeringen.

Del 4 i kulturmiljöprogrammet utgörs av detta handlingsprogram.

Källor

Kunskapen om kulturmiljön får vi i huvudsak från de övergripande inventeringarna som görs av riksantikvarieämbetet, länsstyrelsen, länsmuseet och kommunen. Vid sidan härav utför den lokala bygdeforskningen, hembygdsföreningar och olika lokala intresseorganisationer ett omfattande arbete med arkivstudier och detaljundersökningar för att fördjupa och komplettera faktaunderlaget.

Målsättningen med ett kulturmiljöprogram, vad vill vi uppnå ?

Övergripande målsättning

- Bruka, bevara, berika och förmedla kulturmiljön.
- Bevara de kulturhistoriska värdena och den biologiska mångfalden i odlingslandskapet

Vilket innebär:

- Att samhällets kulturhistoria bevaras
- Att vår kulturhistoriska identitet förstärks

- Att kunskapen om kulturmiljön ökas
- Att biologiska och kulturhistoriska värden som visar på en lång traditionell hävd av landskapet såsom åkrar, ängar, betesmarker, åkerholmar, stenmurar m m bibehålls eller förbättras.

Övriga generella mål

- Integrera kulturmiljöprogrammet i det pedagogiska arbetet i skolorna och på andra håll
- Kulturmiljöprogrammet skall utgöra en grund för det kulturturistiska arbetet med syfte att utveckla besöksnäringen utifrån kommunens natur- och kulturvärden
- Kulturmiljöprogrammet skall utgöra en grund för en populärversion eller en kommunhistorik
- Öka informationsinsatser till fastighetsägare och brukare

Vad krävs för att uppnå detta ?

- Riktad information till fastighetsägare
- Aktivt bruka befintliga miljöer
- Röjning, slåtter och bete i anslutning till fornlämningar, åkerholmar, stenmurar och andra värdefulla landskapselement
- Säkerställa de värdefulla miljöerna genom att upprätta detaljplaner eller områdesbestämmelser som bl a ger effekterna att minska rivningar och ovarsamma ombyggnader av kulturhistoriskt värdefulla byggnader

Kulturmiljöer

Samtliga utvärderade miljöer i kulturmiljöprogrammet bör ses som områden där man inför konkreta exploateringsåtgärder bör göra miljökonsekvensanalyser med fördjupade studier av det specifika området. Dessa bör innehålla analyser och rekommendationer som är kopplade till de aktuella förutsättningarna. Det kan t ex vara en bebyggelseutredning, arkeologisk utredning eller en analys av odlingslandskapet med hjälp av historiskt kartmaterial.

Följande miljöer bör också av andra skäl än konkreta exploateringsåtgärder prioriteras när det gäller fördjupade studier:

Miljöer med fornlämningar, bebyggelse och odlingslandskap

- Del av Valbodalen
- Kring Torp och Ellenösjön
- Kring Ödeborgs kyrka och Håvesten
- Kring Vrine och Ryk
- Rösäter, Högsäters kyrka och prästgård
- Järbo kyrka, Runnsäter och Vinnsäter

Miljöerna är belägna i Valbodalen och inom riksintresseområdet för kulturmiljövården, KP 13 Valbodalen. Området är fornlämningsrikt och har varit bebott sedan stenåldern. Gårdarna är i allmänhet placerade i karaktäristiska höjdlägen vilket ger det delvis böljande och kuperade odlingslandskapet en speciell prägel. Av särskilt intresse är det ofta upprepade sambandet mellan gravfält och ortnamn med ändelsen –säter, en ortnamntyp som i Valbodalen har sin mest frekventa utbredning i Västsverige. Flera intressanta frågeställningar finns kring den historiska utvecklingen i Valbodalen, bl a med utgångspunkt från järnåldern, övergångsskedet till medeltiden och kontinuiteten till dagens bebyggelselägen och den bevarade bebyggelsen från 18- och 1900-talen.

Arkeologiska utredningar samt analyser av odlingslandskapet med hjälp av historiska kartmaterial skulle ge mer kunskap om landskapet. Samtidigt finns behovet av en översyn och fördjupning av riksintressebeskrivningarna.

I området finns även några fornlämningar, förutom de som redan vårdas, som behöver skyltas upp och vårdas.

Industrimiljöer

- Stigens textilindustrisamhälle
- Ödeborgs brukssamhälle

Miljöerna bör kompletteras med etnologiska studier och intervjuer med boende, f.d arbetare och arbetsledning vid fabrikerna. Detta för att ge en fördjupad kunskap och bättre utgångspunkt för tolkning av dessa industrimiljöer. De etnologiska studierna bör kompletteras med mer ingående arkivstudier.

Ödeborgs fornsal

Ödeborgs fornsal är ett välbevarat nationalromantiskt hembygdsmuseum av särskilt intresse. Fornsalen, från 1913, var ursprungligen tänkt att bli ett museum för hela Dalsland. Konkurrensen från Åmål och dess fornminnesförening satte dock stopp för planerna men man hann samla in betydande mängder med föremål från hela landskapet. Både själva byggnaden och dess samlingar är ovanligt välbevarade och oförändrade sedan tillkomsten, fornsalen har därför bl a ett särskilt museihistoriskt värde. Museet är beläget på en markant höjd intill ett järnåldersgravfält. Fråga om byggnadsminnesförklaring är väckt och skall utredas av regionmuseet och beslutas av länsstyrelsen. En sådan utredning berör byggnadens kulturhistoriska värde och bör kompletteras med frågan om fornsalens framtida användning, eventuellt som ett nav i en kulturturistisk satsning i kommunen.

Fornsalen ingår i kulturmiljön Ödeborgs brukssamhälle med museikullen och fornsalen.

Utvärderade kulturmiljöer i Färgelanda kommun

Här följer en sammanfattning av de utvärderade kulturmiljöerna i kommunen. Numreringen är kopplad till de mer ingående beskrivningarna i del 2. Där återfinns också en översiktskarta som visar miljöernas läge i kommunen samt separata kartor över varje miljö.

Miljöer med fornlämningar, bebyggelse och odlingslandskap

5. Del av Valbodalen, Färgelanda och Högsäters socknar

Stor och sammansatt miljö med fornlämningar och bebyggelsevärden i ett delvis böljande och kuperat odlingslandskap kring Valboån. Miljön avgränsas i norr av Valboåns krök sydost om Hede och följer därefter dalgången utefter ån och landsvägen för att avslutas i söder vid gårdarna Ålnäs och Ödegården.

6. Kring Torp och Ellenösjön, Torps och Ödeborgs socknar

Stor och sammansatt miljö med fornlämningar, odlingslandskaps- och bebyggelsevärden. Miljön innefattar större delen av Ellenösjön med intilliggande områden norr, söder och öster om sjön. I avgränsningen ingår en del av Valboån och dess utlopp i Ellenösjön, området kring Torps kyrka och Ellenö gård, södra stranden av sjön med Stuveryr samt Ellenösundet. Koncentration av fornlämningar, främst stenåldersboplatser, längs Ellenösjöns norra strandkant. Spåren från ett storskaligt herrgårdslandskap i norr och i söder ett småskaligt utmarkslandskap med övergivna torpmiljöer. Kommunikationshistoriskt intressant område vid Ellenösundet med olika broar, väggenerationer och del av en nedlagda Lelångenbanan.

7. Kring Ödeborgs kyrka och Håvesten, Ödeborgs socken

Kulturmiljö med fornlämningar, medeltida kyrkplats med kyrka och f d skolhus, odlingslandskap med jordbruksbebyggelse. Miljön innehåller viktiga delar av Valbodalens långa bebyggelsehistoria och är ett av dalgångens centrala områden.

10. Kring Vrine och Ryk, Ödeborgs och Färgelanda socknar

Kulturmiljö med fornlämningar från olika tidsperioder med tyngdpunkt på järnåldern. Odlingslandskap med gårdsbebyggelse.

11. Rösäter, Högsäters kyrka och prästgård, Högsäters socken

Kulturmiljö med fornlämningar, tingsplats, medeltida vägsträckning och kyrkplats , kyrka och prästgård, hembygdsgård, odlingslandskap med jordbruksbebyggelse. Miljön innefattar viktiga delar av Valbodalens långa bebyggelsekontinuitet och är en del av dalgångens centrala områden.

12. Järbo kyrka, Runnsäter och Vinnsäter, Järbo socken

Kulturmiljö med samlad bybebyggelse vid kyrka av medeltida ursprung. Välbevarad äldre gårdsbebyggelse, Karaktäristiska bebyggelselägen i ett för Valbodalen representativt odlingslandskap med stora sammanhängande åkermarker, öppna diken och slingrande brukningsvägar som förbinder gårdarna.

13. Råggärds sockencentrum, Råggärds socken

Kulturmiljö med fornlämningar, traditionellt sockencentrum och äldre väg beläget på en moränås i varierad skogs- och odlingsbygd.

14. Dalgången vid Gässbo, Råggärds och Rännelanda socknar

Kulturmiljö med värdefullt odlingslandskap och gårdsbebyggelse i en mindre dalgång.

15. Lerdalsälvens dalgång, Lerdals socken

Till ytan stor miljö med ett karaktäristiskt och sammanhållet odlingslandskap med gårdsbebyggelse i dalgången längs Lerdalsälven. Mindre sockencentrum vid Lerdals kyrka.

Industrimiljöer m m

3. Stigens textilindustrisamhälle, Färgelanda socken

Industri- och bostadsbebyggelse i mindre f d bruksort (textilindustri). Industri- och kraftverksbyggnader från 1900-talets första hälft. Herrgårdsbyggnad från 1800-talet. Bostadsbebyggelse med mindre flerbostadshus och egna hem huvudsakligen från perioden 1920-60.

8. Ödeborgs brukssamhälle med museikullen och fornsalen, Ödeborgs socken

Karaktäristisk bruksortsbebyggelse med industribyggnader, f d disponentvilla och f d arbetarbostäder. F d järnvägsstation med typutförande för Lelågenbanan.

Museikullen med järnåldersgravfält, Ödeborgs fornsal, minnessten och utkikstorn.

Bebyggelsemiljöer

1. Kring Färgelanda kyrka, Färgelanda socken

Medeltida sockencentrum med kyrka, prästgård och skolbyggnader. Kyrkogård och parkliknande omgivningar. Tidstypisk villabebyggelse huvudsakligen från 1950- och 60-talen.

2. Dalslands folkhögskola, Färgelanda socken

Folkhögskola med byggnader av olika åldrar (1920-talet till 1990-talet) med parkområde intill Lillån (biflöde till Valboån). Folkhögskolan är centralt belägen i Färgelanda samhälle.

Sommarstugemiljöer

4. Sommarstugor och gårdsbebyggelse vid Pipen, Nyckelvattnet, Färgelanda socken

Karaktäristisk och tidstypiskt sommarstugebebyggelse intill äldre gårdsbebyggelse vid Pipeviken, Nyckelvattnet i Kroppefjällsområdet.

9. Sommarstugeområde vid Tegen, Östersjön, Ödeborgs socken

Väl sammanhållen sommarstugebebyggelse med landskapsvärden vid Östersjöns södra strand.

Aktörer – vem gör vad?

Kommunen

Kommunen har genom sitt planmonopol ett primärt ansvar för att kulturmiljövårdens intressen likaväl som andra allmänna intressen beaktas i den fysiska planeringen. Genom Plan- och bygglagen kan kommunen genom planarbete och bygglovhantering ge skydd och rekommendationer för värdefulla kulturmiljöer och bebyggelse.

Kommunfullmäktige: Har det övergripande ansvaret för den översiktliga planeringen samt kommunens ekonomi.

Miljö- och byggnadsnämnden: har genom bygglovprövningen ansvaret för bebyggelsens utformning och miljöanpassning och anpassning till kulturhistorisk värdefull bebyggelse enligt PBL. Miljö- och byggkontoret har också en rådgivande funktion. Nämnden är också tillsynsmyndighet för miljö- och naturvårdsfrågor.

Kultur- och servicenämnden: har till uppgift att främja den kulturella verksamheten och har ett allmänt bevakningsansvar för kulturmiljön. Den utgör också remissinstans i plan- och byggnadsfrågor. Nämnden svarar för huvuddelen av kommunens lokalförsörjning inklusive nybyggnad, planerat underhåll samt förvaltning av fastigheter och anläggningar

Enskilda insatser

För såväl kulturlandskapet som byggnadsvården har enskildas insatser haft en avgörande betydelse. Härigenom har viktiga delar av odlingslandskapet och byggnadsmiljöer bevarats. En byggnads allra säkraste skydd är utan tvekan fastighetsägarens eller brukarens eget intresse och vilja att underhålla. Odlingslandskapet har skapats, odlas och sköts av bönderna.

Hembygdsföreningar och byalag

De ideella hembygdsföreningarna har sedan 1900-talets början spelat en stor roll som opinionsbildare på kulturvårdens område och i praktiskt arbete med att bevara och vårda kulturhistoriskt värdefulla föremål, byggnader och miljöer.

Regionmuseum Västra Götaland (länsmuseet)

Ansvarar för vissa delar av kulturmiljövården. Har en rådgivande funktion och medverkar bl a med utredningar och bedömningar. Museet yttrar sig bl a till länsstyrelsen vad gäller förändringar av kyrkor, utför antikvariska kontroller, dokumentationer, byggnadsinventeringar, kulturmiljöprogram och arkeologiska undersökningar. Museet medverkar också i den kompetensutveckling (kampanjen Levande landskap) som främst riktar sig till de brukare som erhållit EU.s miljöstöd.

Länsstyrelsen

Regional myndighet för kulturmiljövården och beslutar i ärenden enligt Kulturmiljölagen. Länsstyrelsens kulturmiljöenhet bevakar kulturmiljövårdens intressen inom den regionala samhällsplaneringen, fördelar ekonomiska bidrag till kulturhistorisk värdefull bebyggelse, handlägger och beslutar i ärenden rörande fornlämningar, byggnadsminnen m.m. Länsstyrelsen handlägger och kontrollerar även ansökningarna om EU: s miljöstöd för bl a skötsel av värdefulla landskapselement

Riksantikvarieämbetet

Central myndighet som har ett övergripande ansvar för landets kulturhistoriskt värdefulla bebyggelse, fornlämningar och kulturmiljöer.

Vad säger lagen ?

Lagstiftning när det gäller bevarandefrågor:

I Kulturminneslagens inledande bestämmelser slås fast att: ”Det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda vår kulturmiljö. Ansvaret för detta delas av alla.” Kap 2,3 och 4 behandlar fornlämningar, byggnadsminnen och kyrkliga kulturminnen.

I Plan- och bygglagens (PBL) 3 kapitel finns generella regler om hänsyn till kulturvärdena i den fysiska miljön.

I Miljöbalken som infördes 1999 finns b l a möjlighet att införa kulturreservat.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Litteratur

Anjou, Åke & Svensson, Nils Ivan, *Ödeborgs bruks aktiebolag 1898-1948,* Uddevalla 1948

Blutherus, Gunno Brynolphi, 1609-1657, *Lovtal över Dalsland/Gunno B. Blutherus ; den latinska texten övers. och komment. av Sven Blomgren,* Vänersborg 1979

Edestam Anders, *Dalslands jordbruk under 400 år, i Hembygden, årsskrift för Dalslands Fornminnes- och Hembygdsförbund,* Vänersborg 1960

Edestam, Anders, *Dalslandsvägar i äldre tid, i Hembygden, årsskrift för Dalslands Fornminnes- och Hembygdsförbund,* Vänersborg 1962

Edestam, Anders, De dalsländska järnbruken, Vänersborg 1977

Eriksson, Henry, *Järnhanteringen på Dal, i En bok om Dalsland och dalslänningar,* [arbetsgruppen har bestått av Erik Eriksson… under ledning av David Eriksson] 2. uppl. Göteborg 2001

Forsaeus, Svante, *Lelångenbanan*, Stockholm 1985

Färgelanda: tidskrift för Dalslands folkhögskoleförening, Årgång 35, 1955

Färgelanda: tidskrift för Dalslands folkhögskoleförening, Årgång 43 (1979-80), 1979

Hallbäck, S.A., *Historik över Valbo härads tingplatser*, Vänersborg 1965.

Hallin, Margareta, *Byggnadstraditioner i Älvsborgs län – Dalslandsstugan, i Västgöta –Dal, en årsbok från Stiftelsen Älvsborgs länsmuseum*, Vänersborg 1984

Hesselgren, Laurentius N., 1686-1755, *Dissertatio academica de Dalia: Akademisk avhandling om Dalsland/Laurentius N. Hesselgren ; [övers från latinet av Daniel Bergsten och Sven Blomgren ; med kommentarer och litteraturförteckning av Anders Edestam]*, Åmål 1968, Akademisk avhandling, faksimil av utg 1718

Jansson Ulf, *Odlingssystem i Vänerområdet. En studie av tidigmodernt jordbruk i Västsverige,* Stockholm 1998 (Meddelanden från kulturgeografiska institutionen vid Stockholms universitet)

Johansson Roy, *Färgelanda i gamla vykort*. Zoltbommel, 1997.

Johansson Roy, *Från Stigens yllefabrik till Stigtex of Sweden*, Stigen: Stigtex 1997

Kontinuitet och förnyelse – Kulturmiljöarbetet i kommunerna, Stockholm, Svenska Kommunförbundet 1999

Lerdal – vår hembygd, Ed 1995

Lignell Anders, *Försök till beskrifning öfwer Dalskogs socken, uti Elfsborgs län och Dalsland*, Carlstad 1814, faksimil av 1. uppl., Dals Rostock 1984

Lignell, Anders, *Beskrifning öfver grevskapet Dal*, Faksimil av 1. uppl. Stockholm 1851-52, Ed 1979

Ortnamnen i Älvsborgs län D. 18, Valbo härad, Stockholm 1915

Rosell, Erland, *Ortnamn i Dalsland*, Stockholm 1983

Schoultz, Gösta von, *Dalslandsgårdar*, Stockholm 1951 (Nordiska museets handlingar; 39)

Sjöbäck, Mårten, *Dalsland:* f*ärdvägar och vandringsstigar utgående från järnvägarna*, Stockholm 1953

Sveriges nationalatlas (SNA), *Berg och jord /* temaredaktör Curt Fredén, Stockholm 1994

Widmark Dag, *Dalslands industrier från 1600-tal till sekelskiftet 2000; slutord av Morgan E Andersson*, Trollhättan 1999

Åhäll, K-I, *Geologi i Dalsland, (i Känn ditt Dalsland; 4)*, Åmål 1993.

Ödeborgs bruk 1898-1998. Ödeborg: Verkstadsklubben Gunnebo Troax Protection; [Trollhättan]: [Avd 112, Svenska metallindustriarbetareförbundet], 1998

Rapporter

Broar i Dalsland, en kulturhistorisk inventering 1977-78, Vänersborg: Älvsborgs länsmuseiförening 1978

Färgelanda kommun, Vänersborg: Älvsborgs Läns Museiförening 1976 (Kulturhistorisk utredning 11)

Områden av riksintresse för kulturmiljövården: regionalt planeringsunderlag. Vänersborg: Länsstyrelsen i Älvsborgs län 1990

Program för kulturminnesvård, Färgelanda kommun, Färgelanda kommun, Vänersborg: Länsstyrelsen Älvsborgs län 1986

Värdefulla odlingslandskap i Älvsborgs län [text och form Jonas Stenström], Vänersborg: Länsstyrelsen i Älvsborgs län 1994 (Rapport/Miljö- och planenheten, Länsstyrelsen i Älvsborgs län 1994;5)

BILAGOR

TERMER INOM KULTURMILJÖVÅRDEN

Byggnadsminne: ”En byggnad som är synnerligen märklig genom sitt kulturhistoriska värde eller som ingår i ett kulturhistoriskt synnerligen märkligt bebyggelseområde” (Lagen om kulturminnen m m 3 kap, 1 §). För byggnader i statlig ägo används begreppet ”statligt byggnadsminne”. (Förordningen (1988:1229) om statliga byggnadsminnen m m.)

Byggnadsminnesmärke - enligt kungörelse från 1920 ett byggnadsminne i statlig ägo. Begreppet - bildat i analogi med ”naturminnesmärke” - är sedan 1989 ersatt av ”statligt byggnadsminne”.

Fornfynd, lösa föremål, skyddade enligt lagen om kulturminnen m m (se fornminnen).

Fornminnen är det begrepp som används i lag om kulturminnen från 1988 och omfattar fasta ***fornlämningar och fornfynd***. (2 kap, 1 **§**) Med fasta fornlämningar avses ”lämningar efter människors verksamhet under forna tider, som har tillkommit genom äldre tiders bruk och som är varaktigt övergivna”. Det kan vara t ex gravar, boplatser, ruiner eller skeppsvrak.

Industriminne är bildat i analogi med fornminne och byggnadsminne och saknar juridisk innebörd. Det används inte enbart för byggnader utan kan avse också arkiv och immateriella minnen. Förekommer också i sammansättningen industriminnesvård.

Kulturarv: ”SAOB 1938: ’Vad ett folk o d i fråga om (andlig) kultur övertagit från tidigare generationer’. Första belägg år 1887. Begreppet aktualiserat under 1990-talet som ett bredare begrepp än kulturmiljö, omfattande materiellt såväl som andligt kulturarv, således även sådant som finns dokumenterat i arkiv och museer”.

Kulturmiljövård introducerades som begrepp i propositionen Kulturmiljövård (1987/88:104) med förslag till ändringar i kulturminneslagen. Genom att ersätta kulturminnesvård med kulturmiljövård ville man markera en breddning av verksamheten.

Kulturminne, kulturminnesvård användes fram till slutet av 80-talet för kulturmiljö, kulturmiljövård. Kulturminnesvård används idag för kärnan inom kulturmiljövården, d v s för skyddet och vården av de mest självklara objekten som t ex kyrkor, fornminnen etc.

Kulturreservat är ett begrepp som använts sedan 1920-talet i stadsplaner innan Q-beteckning infördes 1976. MILJÖBALKEN, som trädde i kraft den 1 januari 1999, ger utöver möjligheten att inrätta naturreservat även möjlighet att göra kulturreservat av ett landskap som utgör värdefulla kulturmiljöer under förutsättning att de inte skyddas enligt lagen om kulturminnen m m. Det kan användas för t ex kulturlandskap präglade av äldre tiders hävd och brukningsformer eller innehållande värdefulla kulturelement såsom pilevallar, ängslador och äldre brukningsvägar.

Bilaga 1:2

Nationalstadspark är ett begrepp som introducerades i prop 1994/95:3 och en därefter beslutad ändring i Naturresurslagen (NRL). Av lagen framgår vilka områden som omfattas av bestämmelserna. Idag finns endast en nationalstadspark, nämligen Ulriksdal - Haga - Brunnsviken - Djurgården. Förslag om ytterligare två områden, Uppsalaåsen - Fyrisån i Uppsala och Älvrummet i Trollhättan presenterades 1996. Beslut om dessa är ännu inte fattat.

Ortnamn är inte som de flesta kanske tror enbart benämningen på städer eller tätorter utan avser alla benämningar som syftar till att geografiskt identifiera olika lokaliteter och som är accepterade inom en given språkgemenskap. Ortnamn brukar delas in i

- bebyggelsenamn (städer, byar, gårdar, enstaka hus och gator, torg eller kvarter),
- artefaktnamn (broar, dammar och andra skapade företeelser),
- naturnamn (berg, sjöar etc) samt
- ägonamn (namn på åkrar, hagar eller ägomark av annat slag)

Q- och q-märkning används i detaljplaner (och områdesbestämmelser) för att beteckna kulturhistoriskt värdefulla byggnader och området. Q = kulturreservat betyder att marken får användas endast för befintlig, kulturhistorisk bebyggelse. Användningen regleras däremot inte. Lilla q innebär värdefull miljö. Ev ändringar får inte förvanska dess karaktär eller anpassning till omgivningen. q kan användas tillsammans med olika beteckningar för användning som kontor, handel eller bostad. Till q:et kan läggas olika index (1, 2, 3…) som kan förses med tilläggsbestämmelser som att byggnaden inte får rivas, att befintliga detaljer ska bevaras etc. Även interiörer kan skyddas med q.

Riksintresse för kulturminnesvården avser ett område som enligt miljöbalkens kap 7 skyddas från ingrepp som kan påtagligt skada intresset. Riksantikvarieämbetet pekar ut områden av riksintresse och kommunerna har att tillgodose dem i den kommunala planeringen.

Källa: Kontinuitet och förnyelse : Kulturmiljöarbetet i kommunerna.
Stockholm : Svenska Kommunförbundet : Kommentus, 1999

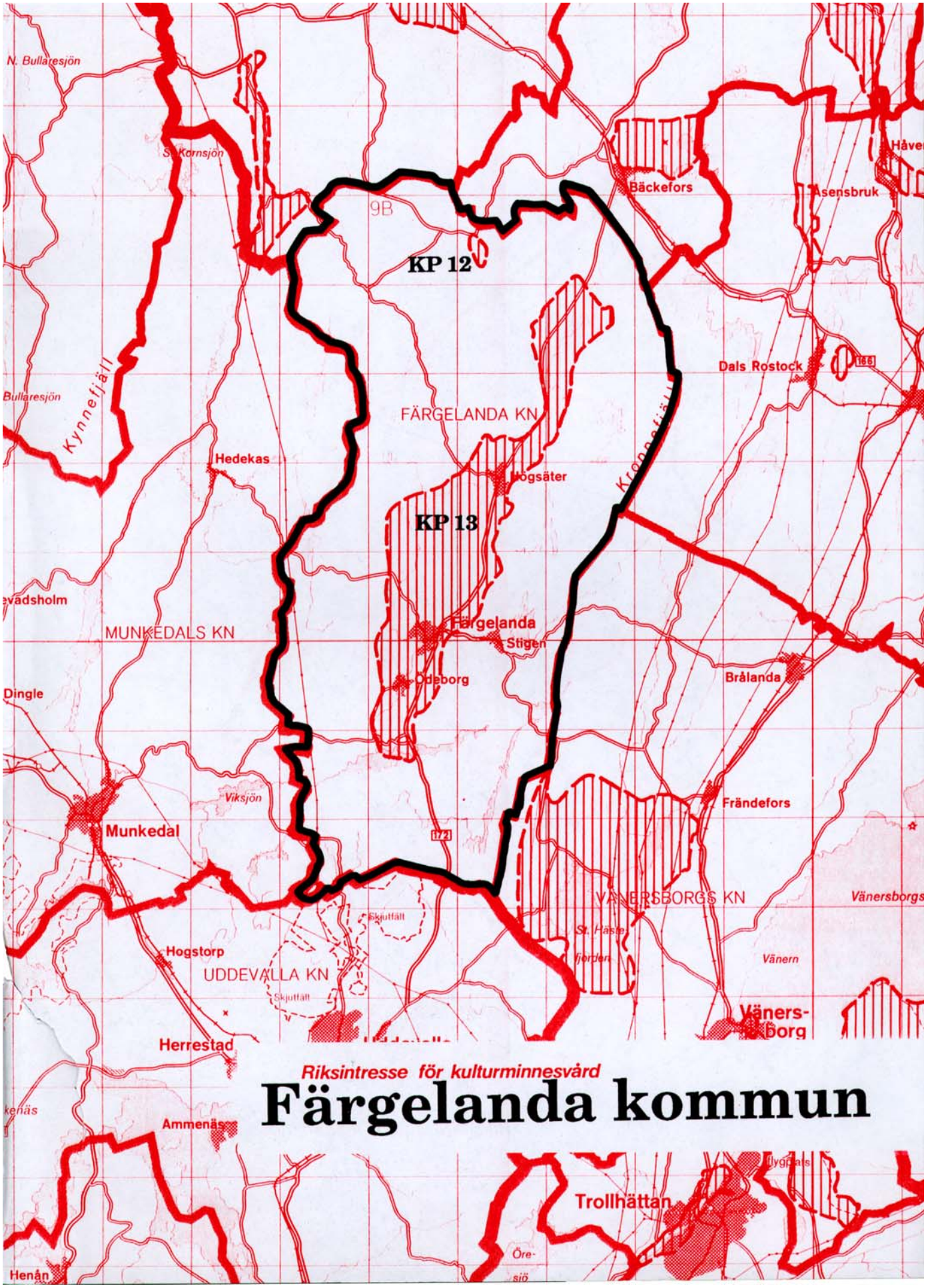
N. Bullaresjön
S. Kornsjön
9B
KP 12
Bäckefors
Åsensbruk
Dals Rostock
166
Kynnefjäll
Bullaresjön
FÄRGELANDA KN
Hedekas
Högsäter
KP 13
Färgelanda
Stigen
Ödeborg
MUNKEDALS KN
Dingle
Brålanda
Viksjön
Munkedal
Frändefors
172
VÄNERSBORGS KN
Vänersborgs
Skjutfält
Hogstorp
UDDEVALLA KN
Vänern
Herrestad
Ammenäs
Trollhättan
Henån
Riksintresse för kulturminnesvård
Färgelanda kommun

Bilaga 2:2

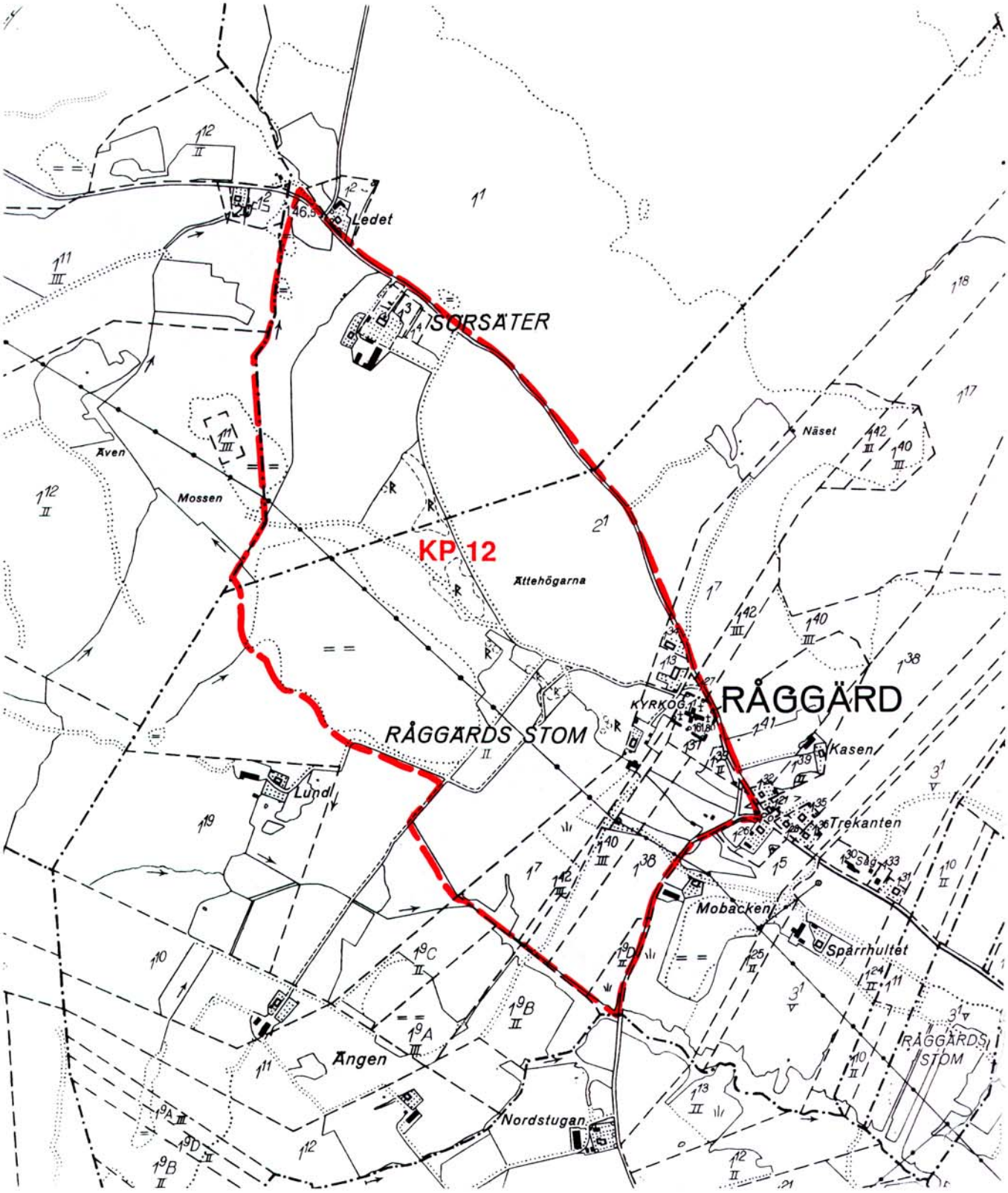

Riksintresse för kulturminnesvård

KP 12 Råggärd

Färgelanda kommun

Skala 1:10 000

Område av riksintresse för kulturminnesvård

OMRÅDE: *KP 12 Råggärd*

ANTAL DELOMRÅDEN: **AREAL:** 91 ha

KOMMUN(ER): Färgelanda

KARTA: Top 9BSO **LÄGE:** 6522
Ek 9B4g 1281

KULTURGEOGRAFISK(A) REGION(ER): 8 Bohusläns och Dalslands odlingsbygder

NATURGEOGRAFISK(A) REGION(ER): 21a Dalslandsområdet

NATURFÖRUTSÄTTNINGAR: Naturligt jordbruksområde på moränrygg mellan mosse och dalgång. Berggrunden utgörs huvudsakligen av gnejs och granit. Terrängen är i huvudsak kuperad. Moräntäcket och lertäcket inom området är delvis tunt. Kalt berg har stor utbredning. Området har legat under högsta kustlinjen.

INNEHÅLL (SEKTOR, SKEDE, SÖKORD): Kulturmiljö med 3 höggravfält, kyrkby och ålderdomlig vägsträckning på moränås i varierad skogs- och odlingsbygd.

URVALSMOTIV: Vetenskapligt/pedagogiskt. Fornlämningarna avtecknar sig på en höjdsträckning med öppet odlingslandskap åt syd och sydväst.

FÖRUTSÄTTNINGAR FÖR BEVARANDE: Fortsatt levande jordbruk. Tillstånd till och bidrag för nedläggning och igenplantering av jordbruksmark bör ej utgå. Eventuell nybebyggelse skall behandlas restriktivt.

PLANERINGS- OCH SÄKERSTÄLLANDESTATUS: Öppet landskap med fornlämningar i markerat krönläge.

Bilaga 2:4

BERÖR OMRÅDE AV RIKSINTRESSE FÖR NATURVÅRD NR:

BERÖR OMRÅDE AV RIKSINTRESSE FÖR FRILUFTSLIVET NR:

BERÖR OMRÅDE MED SÄRSKILDA HUSHÅLLNINGSBESTÄMMELSER ENLIGT 3 KAP NRL:

OMRÅDETS HUVUDDRAG: Området ligger på en moränrygg, som i nordost avgränsas av Öjemossen och i sydväst av en i huvudsak uppodlad dalgång. Utmed den gamla landsvägen ligger kyrka, skola, prästgård och fornlämningar.
Fornlämning: bestående av tre gravfält med spridda högar. En del av högarna är stora. I västra delen 2 större gravfält med runda och ovala högar, i mellersta delen 1 gravfält och i öster dessutom spridda högar. En del av högarna har kantränna. En del av högarna har mittgrop.
Råggärds kyrka är uppförd av timmer 1735 med långhus som har en tresidig avslutning samt lågt trätorn.
Intill kyrkan ligger skolbyggnaden vilken uppfördes på 1880-talet.
Att placera skolbyggnaden intill kyrkor var vanligt på 1800-talet.
Sörsäter 1:3 har tidigare varit komministerboställe till Råggärds kyrka. Byggnaden är en s k salsbyggnad, en byggnadstyp som var vanlig bland prästboställen under 1800-talet.

SAMMANFATTANDE VÄRDETEXT: Kombinationen av fornlämningar på moränryggen, och den historiska bebyggelsen, längs den gamla vägen, är en betydelsefull faktor för förståelsen av det historiska sambandet mellan förhistorisk och historisk tid.

Område av riksintresse för kulturminnesvård

OMRÅDE: *KP 13 Valbodalen*

ANTAL DELOMRÅDEN: 10 **AREAL:** 9740 ha

KOMMUN(ER): Färgelanda

KARTA: Top 8BNO, 9BSO
Ek 8B9f,9B0f-g
9B1f-g, 9B2g-h
9B3g-h

LÄGE: 6505
1280

KULTURGEOGRAFISK(A) REGION(ER): 8 Bohusläns och Dalslands odlingsbygder

NATURGEOGRAFISK(A) REGION(ER): 21a Sydvästra Sveriges kuperade barr- och lövskogslandskap: Dalslandsområdet

NATURFÖRUTSÄTTNINGAR: I Valboåns dalgång finns ett naturligt jordbruksområde med ett delvis böljande och kuperat kulturlandskap. Moräntäcket och lertäcket inom området är delvis tunt. Längs dalgångens sidor finns moränplatåer. Valbodalen gränsar mot Kroppefjäll. Utefter Kroppefjälls västra sida finns en rad grusbildningar som tillsammans vildar den s k Valboåsen. Åsen består av en rad kullar.

INNEHÅLL (SEKTOR, SKEDE, SÖKORD): Särpräglat kulturlandskap i anslutning till Valboåns dalgång.

URVALSMOTIV: Vetenskapligt/pedagogiskt. Det kulturhistoriska värdet konstitueras främst av alla gravfälten och kyrkorna. Området innehåller även andra fornlämningar och en hel del bebyggelse av stort kulturhistoriskt värde som belyser den kontinuerliga landskapsutvecklingen från stenålder till nutid.
Inom detta stora område kan tio delområden utskiljas, s k "värdekärnor", dit direkta vårdinsatser och mer långtgående skyddsåtgärder bör koncentreras.

FÖRUTSÄTTNINGAR FÖR BEVARANDE: Fortsatt levande jordbruk. Generellt nytillkommande bebyggelse bör placeras vid befintliga byggnadslägen och skall underkasta sig den existerande bebyggelsens karaktär.

Bilaga 2:6

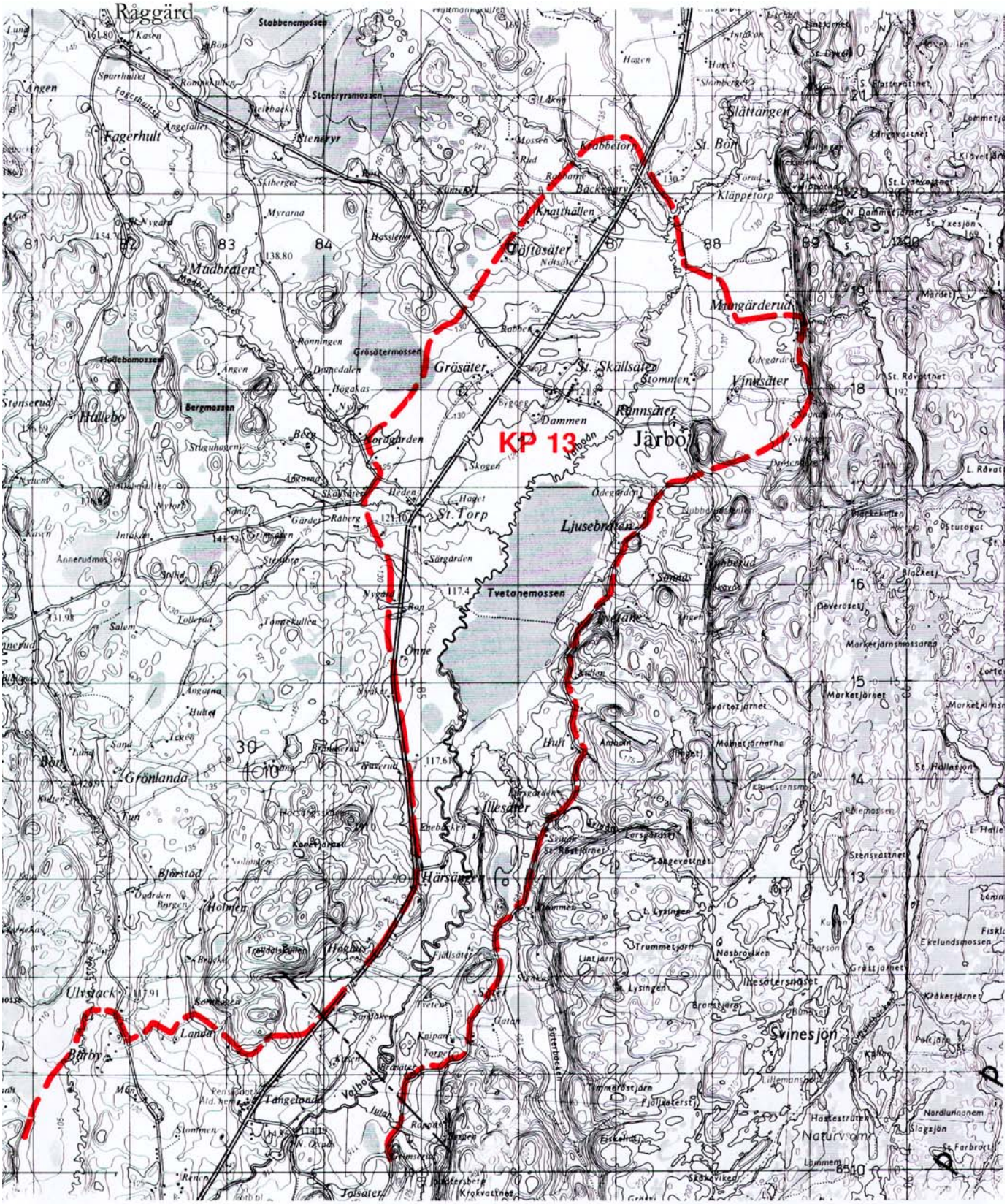

Riksintresse för kulturminnesvård

KP 13 Valbodalen (norra delen)

Färgelanda kommun

Skala 1:50 000

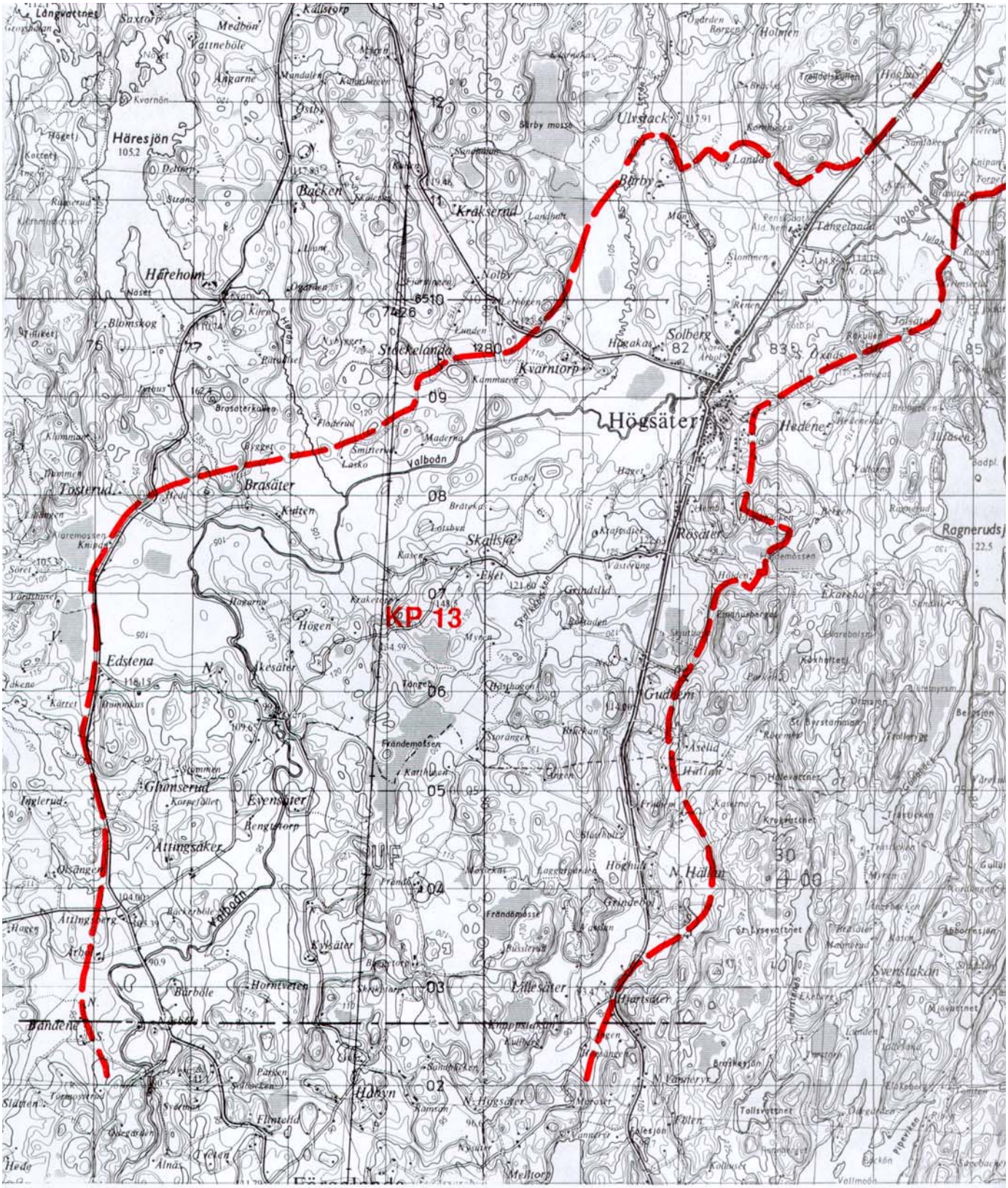

Riksintresse för kulturminnesvård

KP 13 Valbodalen (mellersta delen)

Färgelanda kommun

Skala 1:50 000

Bilaga 2:8

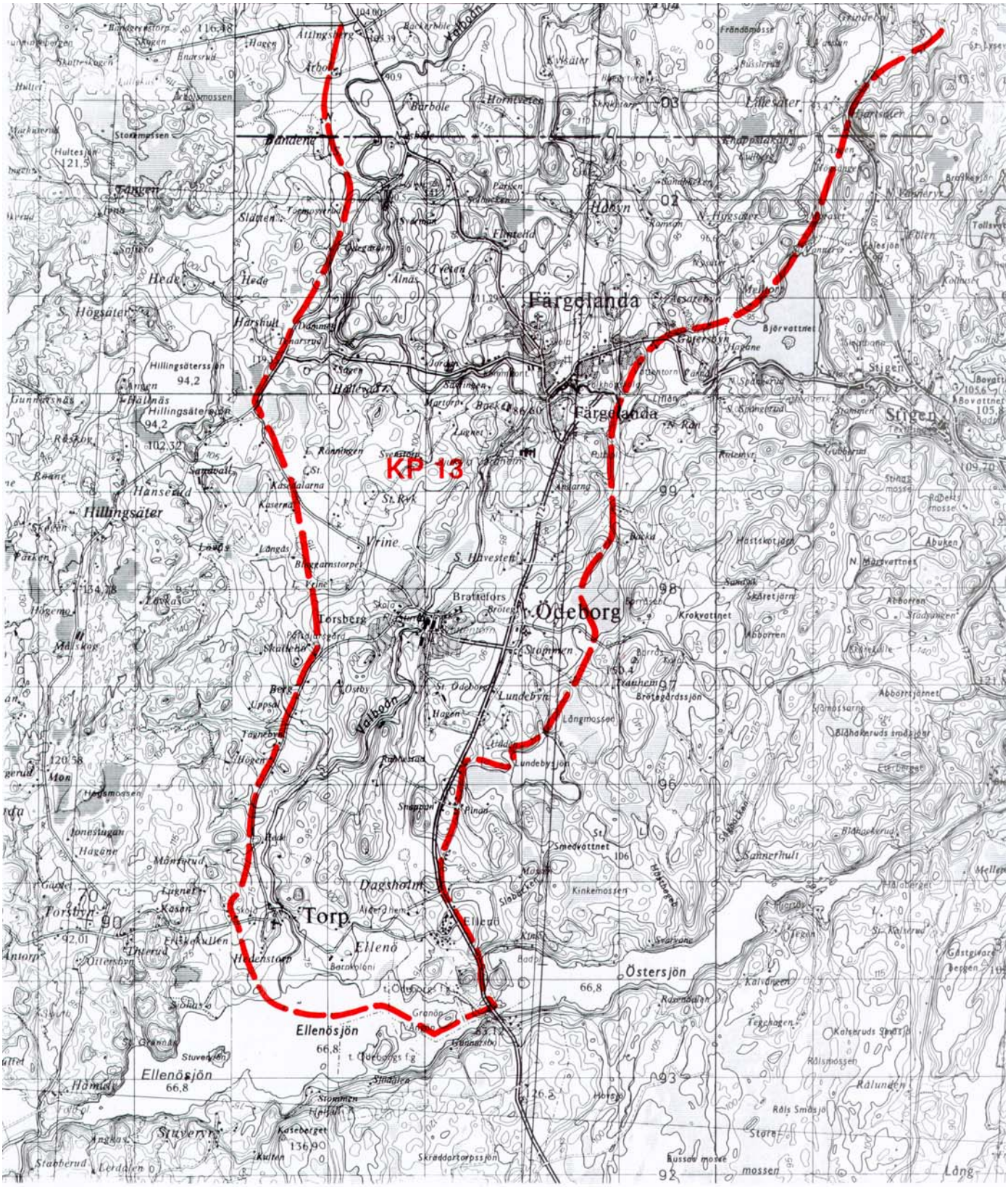

Riksintresse för kulturminnesvård

KP 13 Valbodalen (södra delen)

Färgelanda kommun

Skala 1:50 000

BERÖR OMRÅDE AV RIKSINTRESSE FÖR NATURVÅRD NR:

BERÖR OMRÅDE AV RIKSINTRESSE FÖR FRILUFTSLIVET NR:

BERÖR OMRÅDE MED SÄRSKILDA HUSHÅLLNINGSBESTÄMMELSER ENLIGT 3 KAP NRL:

OMRÅDETS HUVUDDRAG: Bebyggelsen inom Färgelanda kommun ligger huvudsakligen i eller i anslutning till Valbodalen. Här finns såväl större tätorter som utpräglad jordbruksbebyggelse.
Gårdarna i Valbodalen, som i allmänhet består av större brukningsenheter är mycket ofta placerade i krönläge, vilket skänker landskapet en karakteristisk prägel. Den rena jordbruksbebyggelsen är oftast väl spridd i landskapet. Antalet bybildningar är få. Gårdarna bildas ofta av en sammanhängande bebyggelse med huskropparna ej sällan placerade i en öppen fyrkant kring en rektangulär gårdsplan eller i vinkel mot varandra.
Kännetecknande för kommunen är det stora antalet fornlämningar, huvudsakligen koncentrerade till Valbodalen. Här finns drygt 200 stensättningar, ca 50 rösen, 270 högar samt ca 50 gravfält. Domarringar och resta stenar är ovanligare. Gravfälten i Valbodalen har ofta markerade krönlägen. Vid 1987 års fornminnesinventering har även ett stort antal stenåldersboplatser registrerats.
Inom området finns en för regionen anmärkningsvärd stor mängd gravfält belägna i anslutning såväl till ensamgårdar som större byar. Av särskilt intresse är det ofta upprepade sambandet mellan gravfält och ortnamn med ändelsen -säter, en ortnamnstyp som i Valbodalen har sin mest frekventa utbredning i västsverige.
Miljön erbjuder ett ur vetenskaplig synpunkt intressant referensområde för studiet av övergångsskedet mellan järnålder och medeltid.

SAMMANFATTANDE VÄRDETEXT: I kulturlandskapet längs Valboån finns lämningar från olika tidsperioder vilka visar på ett långvarigt utnyttjande av marken i dalgången. Här har Valboån och de naturliga jordbruksmarkerna varit boplatslokaliserande.

REFERENSER:
Program för kulturminnesvård. Färgelanda kommun
Kulturhistorisk bebyggelseinventering på Dal. Hembygden 1977
Kulturhistorisk utredning 11. 1975

Färgelanda kommun har en rik historia. I kulturmiljön avtecknar sig spåren av mångtusenårig mänsklig aktivitet, från de första invandrarnas kvarlämnade redskap och gravar till vår tids samhällsbygge med vägar, tätorter och industrier. Genom att läsa landskapet, nästan som en historiebok, kan vi få kunskap om vår historia och om människors villkor under olika tider och förhållanden.

Vi lever i en tid som snabbt ömsar skinn. Detta gör det viktigt att tillvarata de tillgångar i natur- och kulturmiljön som inte återskapas om de en gång försvunnit. En bevarad historisk dimension i vår närmiljö ger oss perspektiv på nutiden och en möjlighet att känna trygghet och förankring.

Kulturmiljöprogrammet för Färgelanda kommun berättar översiktligt om Färgelandatraktens framväxt. Det tar sin utgångspunkt i den bevarade kulturmiljön. Här finns också ett antal större och mindre miljöer presenterade, alla viktiga pusselbitar i kommunens långa historia.

Detta **Kulturmiljöprogram** har tagits fram som en del i kommunens översiktliga planeringsarbete.

Färgelanda kommun

REGIONMUSEUM VÄSTRA GÖTALAND